De Gulden Passer. Jaargang 16 - 17

bron
De Gulden Passer. Jaargang 16 - 17. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen / M. Nijhoff, Den Haag 1938/1939

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005193801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

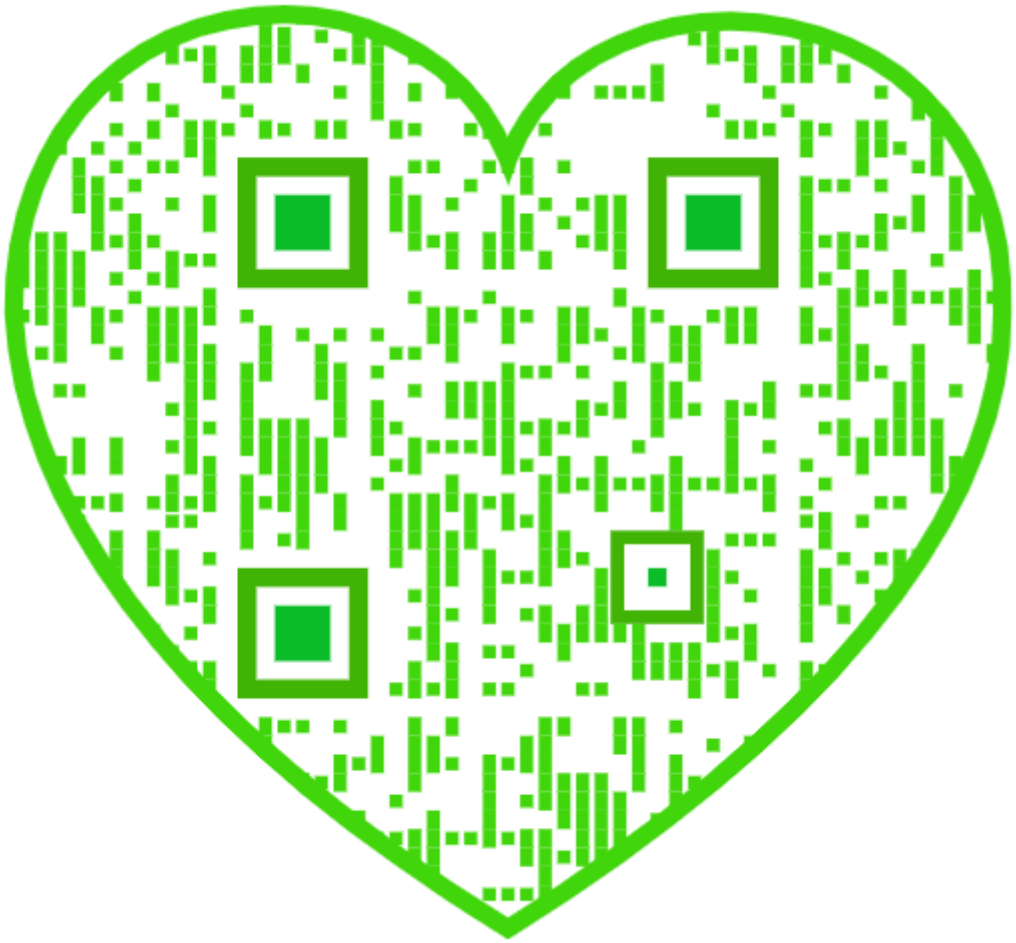

[De Gulden Passer 1938-1939]

[Nummer 1]

M. Sabbe op zijn sterfbed (12 Februari 1938, 12 uur).
Teekening door J. Ost

In memoriam dr. M. Sabbe.

De vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen is zwaar en diep getroffen geworden door het verlies van haren voorzitter, den heer Dr. M. Sabbe, Conservator van het Museum Plantin-Moretus, overleden op 12 Februari 1938.

Alhoewel zijn wankelbare gezondheidstoestand zijn omgeving reeds lang bezorgdheid inboezemde, hebben wij ons echter niet aan zulk een plotseling einde verwacht, gewoon als wij waren hem dagelijks zijn ambt te zien vervullen met dezelfde taaie werkkracht en werklust, en steeds met dezelfde kalme wilskracht strijdend tegen de kwaal die hem langzaam ondermijnde.

Zijn verlies is een groote ramp voor onze Vereeniging, wij durven bijna zeggen een onherstelbare. Hij was toch de spil waarrond alles draaide, de man die door zijn veelzijdige kennis en zijn ondervinding ons tijdschrift op een hoog wetenschappelijk peil wist te houden, die zelf talrijke en gewaardeerde bijdragen er aan leverde, en door zijn menigvuldige betrekkingen in letterkundige en geleerde kringen zoo menig medewerker wist te ontdekken.

Ruim vijftien jaar, dit is sedert de heroprichting der Vereeniging in 1923, wijdde hij aan deze laatste het beste van zijn beschikbaren tijd, steeds even minzaam en bereidwillig om met raad en daad bij te staan, altijd even kalm en doordacht in moeilijke of netelige omstandigheden.

Het noodlot dat als het ware onze Vereeniging vervolgt, ontnam hem opvolgenlijk bijna al degenen die met hem een werkzaam deel namen aan hare wederoprichting: de eere-voorzitter Fern. Donnet (30 Dec. 1927), de secretaris-penningmeester

Em. H. van Heurck (30 Juli 1931), de ondervoorzitter baron C. Caroly (11 October 1935). Het was hem een zorg, in de laatste maanden van zijn leven, het bestuur der Vereeniging te zien aanvullen, en het leek soms of hij het zich tot een plicht rekende, door persoonlijke prestatie te gemoet te komen in wat hem aan arbeidskrachten werd ontrukt.

Het is hier de plaats niet een overzicht te geven van het letterkundig werk, van Dr. M. Sabbe, van zijn algemeene bedrijvigheid op zoo velerlei gebied, en van zijn aandeel in de cultureele heropbeuring van ons volk. In afwachting dat hierover een volledig opstel verschijne in de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie, hebben tal van tijdschriften en weekbladen hieraan voldoende herinnerd.

Zijn naam blijft verbonden aan den bloei van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen in de moeilijke na-oorlogsche periode, en neemt daarin een allereerste plaats. Aan zijn diepbeproefde echtgenoote, en aan zijn zoon, Dr. Herman Sabbe, bieden het bestuur en de leden der Vereeniging de betuiging aan van hun innig medevoelen, en de verzekering dat zij van den dierbaren afgestorvene een onuitwischbaar aandenken behouden.

Maurits Sabbe als conservator van het museum Plantin-Moretus[1)]

Op Woensdag 9 Februari 1938, zijn 65sten verjaardag, stuurde wijlen Prof. Dr Maurits Sabbe aan zijn adjunct een brief, waarin hij onder meer schreef: 'Morgen krijg ik een nieuwe inspuiting en ik ben vol vertrouwen, dat gij a.s. Maandag reeds een meer opgemonterd man zult aantreffen. Ik verwacht u met ongeduld'. Drie dagen later, op Zaterdag 12 Februari, was hij niet meer.

Die hoopvolle woorden waren niet ingegeven door een gemakkelijk en oppervlakkig optimisme; zij weerspiegelden Sabbe's onwrikbaren wil om steeds even actief te blijven.

Wat Sabbe zijn heele leven lang is geweest, de stoere, onvermoeibare werker, dat is hij tot op het laatste oogenblik gebleven. Den dag vóór zijn dood liet hij zich nog talrijke documenten uit het Museum bezorgen: de steeds vorschende geleerde verzamelde uit boeken en archieven nieuwe gegevens over den humanist Erycius Puteanus en de uitwijking der Engelsche Catholieken; de nauwgezette conservator stelde het verslag over de werking van het Dotatiefonds op.

Zijn slechte gezondheidstoestand maakte hem nochtans de taak niet licht. Sedert den Zomer van 1937 zagen de leden van het personeel van het Museum vaak met een gevoel van beklemming, hoe de kleinste lichamelijke inspanning hun Conservator uitputte. Maar, waar het lichaam versaagde, triomfeerde de geest. Met een wilskracht, die men bij dezen stillen droomer en dichter van het ingetogen en stemmige Brugge niet zou hebben vermoed, onderdrukte hij de knagende pijnen en dwong hij zijn geest door te arbeiden, in steeds hetzelfde intense tempo.

Want Sabbe wilde niet ziek zijn. Toen hij - midden Januari - er noodgedwongen had in toegestemd zich gedurende een paar weken

1) Toespraak gehouden bij de opening der tentoonstelling 'Maurits Sabbe als Conservator', ingericht ter gelegenheid van de eerste verjaring van zijn overlijden, op Zaterdag 11 Februari 1939, in het Museum Plantin-Moretus.

in een kliniek te laten verplegen, had een dagblad het bericht van zijn ziekte gepubliceerd. Sabbe was daarover ontstemd; hij schreef onmiddellijk aan den vriend, die het bericht had doorgestuurd, een briefje waarin hij o.m. zegt: ‘Het is mij zoo onaangenaam zoo *urbi et orbi* als ziek voorgesteld te worden. Ik vind niets vervelender als dat men zegt, dat ik ziek ben... Daar ik zoo dikwijls *ups en downs* heb in mijn gezondheidstoestand, wordt het een belachelijk spelletje, dat voordurend aankondigen van een nieuwe ziekte! “Sabbe is alweer ziek!” zeggen ze dan, en, geloof me, daar heeft Sabbe de pest aan.’

Het is deze wilskrachtige houding, dit volhouden te allen prijze van een leven van ononderbroken intense activiteit, die Sabbe's talrijke vrienden en medewerkers misleidde: zeker, men wist dat hij zeer ziek was; maar zijn werkzaamheid verzwakte nooit en niemand kon zich voorstellen, dat ze eenmaal eindigen zou. Trouwens, zelfs de minst optimistisch gestemden waren gerustgesteld: er was de laatste dagen een merkbare verbetering in Sabbe's toestand ingetreden: hij vierde zijn verjaardag gezellig in familiekring en ging 's anderendaags alweer aan het werk: hij maakte afspraken, belegde vergaderingen...

Het was echter maar een schijnverbetering.

Op 12 Februari is Maurits Sabbe heel zacht ontslapen, als een man die zich, na volbrachte taak, ter ruste begeeft.

* * *

Maurits Sabbe's leven is ongemeen vruchtbaar geweest.

Een aspect van zijn zoo omvangrijke en veelzijdige activiteit in het licht te stellen, is het doel van deze tentoonstelling.

Negentien jaar lang was Sabbe Conservator van het Museum Plantin-Moretus. Gedurende al die jaren was hij een liefdevol bewaarder van de eeuwenoude schatten die aan zijn hoede waren toevertrouwd; een geleerde die met onverzwakten ijver de tallooze getuigenissen van het verleden ontleedde en zich inspande om het dag aan dag moeizaam verzamelde materiaal samen te vatten en voor anderen dienstbaar te maken; een leeraar voor zijn volk, die, dank zij zijn scheppende litteraire kracht, de dorre wetenschap tot een levend beeld van het verleden wist om te tooveren.

Het weze mij toegelaten hier in de eerste plaats enkele woorden te zeggen over den geleerde, den historicus[1].

Daar de eerste Conservator van het Museum Plantin-Moretus, Max Rooses, een om haar rijkdom van gegevens merkwaardige biographie van Christoffel Plantin had opgebouwd, kon Sabbe zich op dit gebied beperken tot enkele aanvullingen en zijn aandacht vooral wijden aan minder bewerkte onderwerpen. Stippen we nochtans aan dat hij een breed-geschetst en voor het groote publiek bestemd levensbeeld van den aartsdrukker opstelde, waarvan de doordringende psychologische karakteriseering den scheppenden kunstenaar verraadt[2].

De geschiedenis der Moretussen was veel minder bekend dan die van Plantin. In een lange reeks tijdschriftartikels heeft Sabbe allerlei nieuwe gegevens over deze merkwaardige familie van drukkers aan het licht gebracht. Hij behandelde o.m. de humanis-

1) Wat in het raam der toespraak slechts vluchtig kon worden aangestipt, wordt bij deze publicatie door middel der voetnoten nader toegelicht.
Het ligt in onze bedoeling hier slechts de verschillende gebieden aan te geven, waarop M. Sabbe als Conservator werkzaam is geweest, en niet een volledige bibliographie van zijn geschriften op te stellen: men raadplege daaromtrent de voortreffelijke '*Analytische Bibliographie van en Bibliographie over Prof. Dr. Maurits Sabbe*' door Dr Rob. Roemans, verschenen in de afleveringen September en December 1932 der Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterkunde; zij bevat de opgave van Sabbe's werken tot einde Maart 1933. Slechts voor de publicaties na dien datum verschenen geven wij bibliographische verwijzingen. Over Sabbe's wetenschappelijke activiteit handelen Dr Rob. Roemans: *Maurits Sabbe. De kunstenaar en de geleerde* (z.p.n.j. [1933]) en Lode Monteyne: *De* '*Sabbe's*' (Antwerpen [1933]).

2) *Christoffel Plantin (Een Levensbeeld)* (1920); Cf.: *De beteekenis van Christoffel Plantin* (in: J. Poortenaar: Boekkunst en Grafiek, 1934, p. 198-202). - Sabbe onderzocht opnieuw het zeer omstreden probleem van het auteurschap van het beroemde sonnet 'Le Bonheur de ce Monde' (1920) en stelde vast dat het noch van Des Yvetaux noch van Saint Evremond is, zooals sommigen hadden beweerd: het is mogelijk dat het wel een product van Plantin's Muze is. - Tevens slaagde hij er in vier nog onbekende gedichten van den aartsdrukker te ontdekken (1920), die hij opnam in de tweede uitgave van Max Rooses' *Les Rimes de Christophe Plantin* (1922), waarin elk gedicht van een uitvoerig commentaar is voorzien. - Men weet dat Plantin ook het bedrijf van boekbinder heeft uitgeoefend: één der uiterst zeldzame banden door hem gemaakt werd door Sabbe beschreven (1922). - Ten slotte besprak hij een beschadigd Plantijnsch drukkersmerk (1925).

tische opleiding van Plantin's kleinkinderen (1924)[1)], de talrijke reizen der Moretussen[2)], hun betrekkingen tot geleerden en schrijvers (bv. tot Vondel)[3)].

Niet minder vruchtbaar en van het grootste belang voor de cultuurgeschiedenis van ons land, zijn ook de studies die Sabbe schreef over de geleerden die in het Plantijnsche huis verkeerden en wier werken Plantin en zijn opvolgers over de geheele wereld verspreidden. We noemen slechts, onder vele anderen, Antwerpen's historiograaf L. Guicciardini, de kruidkundigen Clusius en Dodoens,

1) S. bespreekt hierin uitvoerig een bundel gelegenheidsgedichten van Balthasar en Melchior Moretus, in handschrift in het Museum Plantin-Moretus bewaard, en voegt daar belangwekkende beschouwingen over het humanistisch onderwijs op het eind der XVIe eeuw aan toe.

2) Verscheidene hunner reisdagboeken zijn bewaard gebleven in het archief van het Museum. S. heeft enkele dezer eigenaardige documenten, waarin wij merkwaardige bijzonderheden vermeld vinden over de toenmalige vervoermiddelen, de zeden van vreemde volkeren, de geleerden en handelslui, met wie de Moretussen in betrekking kwamen, onderzocht; zoo schreef hij over de reizen van Balthasar II Moretus naar Parijs in 1660 (1923) en naar de Vasten-Messe te Frankfurt in 1644 (Peilingen (Antwerpen 1935) 219-252), de reis van Balthasar III naar Madrid - en de daarmee verband houdende commercieele onderhandelingen met de E.P. Hiëronymieten van San Lorenzo in het Escuriaal - in 1680 (1927) (Cf. M. Sabbe: *Baltasar Moretus en Madrid (Notas de viaje de un librero flamenco por España) 1680-1681*. Trad., prol. y notas por A.R. Rodriguez Moñino. - Madrid, 1934), en het toeristisch uitstapje van beide Balthasar's, II en III, in 1668, door de Brabantsche Kempen, de Meierij van 's Hertogenbosch, Zeeland en Vlaanderen (1923).

3) S. heeft voor het eerst het belang van Jan I Moretus als Nederlandsch letterkundige aangetoond (1922). - In twee studies over Vondel, Baltasar II Moretus, Leonardus Marius en Hendrik Barentsen Hartoghvelt (1921 en: *Balthasar Moretus II en Hendrik Barentsen Hartoghvelt* (De Gulden Passer 14 (1936) 61-64), bewees S. dat Holland's grootste dichter en Balthasar II Moretus met elkaar in betrekking zijn gekomen, zeer waarschijnlijk door de bemiddeling van den Amsterdamschen boekhandelaar H. Barentsen Hartoghvelt of van L. Marius, den priester die veel bijgedragen heeft tot Vondel's bekeering; deze opstellen bevatten ook tal van belangwekkende inlichtingen over de betrekkingen tusschen de Amsterdamsche en Antwerpsche catholieken. - *Op den drempel van den Adelstand* (1922) brengt ons, aan de hand van het Plantijnsch archief, een kleurrijk beeld van de pogingen der Moretussen om als echte patriciërs te leven en zich in den adelstand te doen opnemen. - S. beschreef verder - volgens het relaas van den geleerden Philippe Chifflet - de plechtige ontvangst van den Prins Cardinaal en van Prins Thomas in de Plantijnsche drukkerij in 1635 (1924), en handelde nog over valsche Plantin- en Moretus-drukken (1923, 1924, 1928) en over het legaat van Kan. Nicolas Oudaert aan Jan Moretus (1931).

den Spaanschen theoloog B. Arias Montanus. den secte-leider Hendrik Jansen Barrefelt, de humanisten Hugo Grotius en Justus Lipsius, den geleerden corrector Kilianus, den orientalist Guy Le Fèvre de la Boderie[1)].

Na gedurende jaren met onverpoosden ijver dit verspreide materiaal te hebben verzameld, voelde Sabbe zich gedrongen het resultaat van al dien arbeid tot een synthese samen te vatten: daaruit groeide het, in al zijn eenvoud toch zoo merkwaardige boek 'De Meesters van den Gulden Passer', te gelijk een streng-wetenschappelijke studie en een letterkundig kunstwerk[2)].

1) De titels dezer opstellen luiden: *Uit den Humanistenkring rondom Plantin* (1922) (over de talenkennis van Plantin's dochtertjes, over de humanisten Elstius en Pulmannus, den geleerde-volder, en over de Engelsche uitwijkelingen te Antwerpen); *Ludovico Guicciardini* (1921) (een algemeen levensbeeld van den beroemden reiziger en een ontleding van zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi); Bij de 400e verjaring van L. Guicciardini's geboortedag* (1921); *Een onuitgegeven brief van L. Guicciardini* (1926) (relaas van de gebeurtenissen in de Nederlanden); *Uit de briefwisseling van Clusius met Chr. Plantin en J. Moretus* (1921); *Hoe stond Benedictus Arias Montanus tegenover de leeringen van Hendrik Jansen Barrefelt (Hiël)*? (1925) (den leider der mystische groepeering waartoe ook Plantin behoorde). Cf. *Arias Montano y Barrefelt (Hiël y la teologia ortodoxa)*. Trad. de Maria Brey Mariño (Riv. del Centro de Estudios extremeños, Badajoz, 8 (1934) 63-92; *Hugo Grotius en de Antwerpsche Humanisten* (1925) (werpt o.m. licht op de religieuze verhoudingen); *J. Lipsius en Chr. Plantin te Utrecht in 1581* (1927); *Het portret van Kiliaan* (1929); *Guy Le Fèvre de la Boderie et la Polyglotte anversoise* (1928); *Over Dodoens' Cruydboeck-uitgaven van 1608 en 1618 en de van Ravelingen's* (De Gulden Passer 15 (1937) 89-106).
2) Verschenen te Amsterdam in 1937. In een twintigtal kleine hoofdstukken, handelend over Plantin's jeugd, zijn verblijf te Antwerpen, zijn godsdienstige opvattingen, politieke en financieele moeilijkheden, zijn familie, zijn groote ondernemingen; over de geleerden, kunstenaars en werklieden, over den boekhandel; over de contra-reformatie; Lipsius en de eerste Moretussen; over het Antwerpsche Barok-boek: Rubens en Balthasar I Moretus; over den drukker-edelman Balthasar III, - doet S. met zijn boeiend en schilderachtig woord, menschen en toestanden uit het verleden herleven. - Talrijke episoden uit de geschiedenis der Plantijnsche drukkerij vindt men ook uitvoerig behandeld in *Uit het Plantijnsche Huis* (1924) en *De Moretussen en hun Kring* (1928), twee werken waarin verscheidene der hier afzonderlijk vermelde artikels gebundeld werden. - Enkele daarvan werden omgewerkt, vertaald en gebundeld in *L'oeuvre de Christophe Plantin et de ses successeurs* (Bruxelles 1937), dat volgende hoofdstukken bevat: La maison de Plantin; Anvers avant la venue de Plantin; Plantin et son oeuvre; Anvers au XVIIe siècle; Les Moretus et leur oeuvre; Un imprimeur au seuil de la noblesse, Balthasar Moretus III; Démêlés des Moretus avec les R.P. Jéromites de l'Escurial au XVIIe siècle; Dans les ateliers de Plantin. Règlement du travail, discipline et prévoyance sociale. - Het verzamelwerk *Peilingen* (Antwerpen 1935) bevat de volgende opstellen, waarvan er verscheidene voor ons onderwerp van belang zijn: I. Vondel, Rubens en Antwerpen. II. De Nederlandsche koloniale letterkunde. III. De Spaansche typographie in de Zuidelijke Nederlanden. IV. Betrekkingen tusschen Noord en Zuid in de 17e eeuw. V. Potgieter, Bakhuizen van den Brink en de wedergeboorte der Vlaamsche letterkunde na 1830. VI. Klaagdichten over het Barrière-Tractaat. VII. Vreugdezangen bij het tijdelijk verdrijven der Barrière-garnizoenen in 1745. VIII. Frans Godin en de Keizerskroning van 1658. Vondel's 'Lucifer' gebruikt tegen Mazarin. IX. Een en ander over letterkunde en taaltoestanden te Brussel in de 17e en 18e eeuwen. X. Balthasar Moretus II naar de Vasten-Messe te Francfort in 1644. XI. Het portret van Kiliaan. XII. Folkloristische Hazenpastei. XIII. De sage van den Hertog van Luxemburg. XIV. Het klooster van St Ariaan. XV. Peerdemafooi. - Sedert het overlijden van M. Sabbe werden, door de zorgen van den heer L. Monteyne, twee bundels verspreide opstellen, voorheen in verschillende tijdschriften verschenen, uitgegeven: *Uit den Taalstrijd in Zuid-Nederland tusschen 1815-1830* (Antwerpen, 1939) en *Vondel en Zuid-Nederland met andere Opstellen* (Antwerpen, 1939);

Een ander domein, rechtstreeks hierbij aansluitend, en waarover Sabbe ook zeer veel heeft gepubliceerd, is dat van de geschiedenis der boekdrukkunst.

Hier treffen wij aan talrijke monographiën over Antwerpsche drukkers en boekhandelaars, o.m. over Ameet Tavernier (1923) met de bibliographie van zijn uitgaven (1929, 1930), en de gebroeders Verdussen, van wie Sabbe de omvangrijke correspondentie publiceerde (1923, 1936)[1]. Verder worden zeer verscheiden onderwerpen behandeld, als: de civilité-letter van Robert Granjon en de Vlaamsche drukkers (1921, bijgewerkt in de Duitsche uitgave

alleen de tweede bundel houdt verband met ons onderwerp en bevat de volgende stukken: I. Vondel en Zuid-Nederland. II. De eerste uitgave van J. Cats' 'Ghedachten op slapeloose Nachten'. III. De 'Emblemata Horatiana' van Otto van Veen. IV. Erasmus en zijn Antwerpsche Vrienden. - Het Willems-Fonds liet onlangs een bloemlezing met fragmenten uit Sabbe's letterkundige en wetenschappelijke werken verschijnen, getiteld *Facetten* (Gent, 1939); daarin werden onder meer overgedrukt 'Christoffel Plantin (Een Levensbeeld)' en 'Betrekkingen tusschen Noord en Zuid in de XVIIe eeuw', respectievelijk overgenomen uit *Uit het Plantijnsche Huis* en *Peilingen.*

1) Het zijn documenten die een schel licht werpen op de mentaliteit van deze XVIIe eeuwsche drukkers - eng van geest en slechts over een middelmatige ontwikkeling beschikkend, maar handige en sluwe handelslui -, en op de commercieele practijken van den tijd. - S. schreef ook nog over Franciscus Ignatius Vinck (1927). Joannes Judocus Gerardus de Marcour (1928), Pieter Jacobsz Paets (1924), Theodorus Crajenschot en de Antwerpsche boekverkoopers (1923), den papierhandelaar Ysbrand Vincent en zijn Antwerpsche vrienden (1924); cf. *Der Amsterdamer Papierhändler Vincent und die Antwerpener Drucker Moretus-Plantin* (Gutenberg-Jahrbuch (1938) 17-24).

*1

De laatste ‘officieele’ photo van M. Sabbe te Antwerpen: met Burgemeester C. Huysmans op de Vondel-tentoonstelling in het Museum van de Vlaamsche Letterkunde (November 1937).
(Photo ‘De Nieuwe Gazet’)

van 1929)[1]; de symboliek der oude Vlaamsche drukkersmerken (1931)[2]; de drukkunst te Antwerpen vóór en naast Christoffel Plantin (1920); Antwerpen's boekenmarkt ten tijde van Keizer Karel (1924); de belangrijkheid van de Spaansche typographie in de Zuidelijke Nederlanden[3]. Betreffende het oude boekbedrijf heeft Sabbe menig vraagstuk opgehelderd: de in- en uitvoerrechten op boeken en papier gedurende de XVIIe en XVIIIe eeuw in Zuid-Nederland (1921), het monopolie der Moretussen voor de levering van liturgische werken bestemd voor Spanje en de Spaansche koloniën (1928)[4], de arbeidsregeling, tucht en maatschappelijke voorzorg[5], de ordonnantie op het gebruik van vuur en licht in de Plantijnsche drukkerij[6].

Ook van zijn detail-studies op dit gebied heeft Sabbe een synthese gemaakt in zijn merkwaardig werk 'Antwerpsche Druckerye' (1927)[7], en in drie hoofdstukken van de 'Histoire du Livre et de l'Imprimerie en Belgique' (1924-1926). De algemeene ontwikkeling

1) Een uitvoerige studie over deze eigenaardige letter, die het handschrift van de XVIe eeuw nabootste, gecreëerd werd door Granjon te Lyon in 1557, kort daarop door den Vlaming Ameet Tavernier werd aangepast aan ons nationaal schrift, en nog langen tijd voor school- en volksboeken in gebruik bleef.

2) Een uitvoerige analyse der drukkersmerken, waarvan er vele allegoriën voorstellen, geput uit de Emblemata-boeken, die in de XVIe eeuwsche Renaissance zulk een groot succes kenden en hun gegevens putten uit de mythologie der Oudheid en steunen op de eerste pogingen der Humanisten om de hiëroglyphen te verduidelijken.

3) In: Dietsche Warande en Belfort (1933) 258-271; 343-356.

4) Daarin wordt behandeld het geschil tusschen de Moretussen en de Paters Hiëronymieten van San Lorenzo in het Escuriaal, die voor den verkoop zorgden en met drukkers uit Lyon een overeenkomst hadden gesloten, waarbij hun namaakuitgaven (met het valsche adres: gedrukt bij Moretus te Antwerpen) tegen gunstiger voorwaarden zouden geleverd worden.

5) *De Plantijnsche werkstede. Arbeidsregeling, tucht en maatschappelijke voorzorg in de oude Antwerpsche drukkerij* (Versl. en Meded. Kon. Vl. Acad. (1935) 595-694). Cf. *Dans les ateliers de Plantin. Règlement du travail, discipline et prévoyance sociale* (Gutenberg - Jahrbuch (1937) 174-192).

6) *In de Plantijnsche werkstede. Ordonnantie op het gebruik van vuur en licht* (De Gulden Passer 14 (1936) 145-151). - Om volledig te zijn wezen hier nog vermeld: *Een drukkerslied uit de 16e eeuw* (De Gulden Passer 13 (1935) 44-46) en de inleiding tot de *Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas* van J. Peeters-Fontainas (Leuven, Antwerpen, 1933).

7) In dit boek geeft S. een volledige geschiedenis der Antwerpsche boekdrukkunst, die in het begin der XVIe eeuw zóó een hooge vlucht had genomen, dat in de Scheldestad allèèn meer dan de helft van het totale aantal boeken, die in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden verschenen, werden gedrukt. Hij zet zoowel de cultureele als de technische zijde van het probleem uiteen. Hij onderzoekt welke genres van boeken er vooral werden gedrukt, hoe de smaak en de belangstelling veranderden met de jaren, welke geleerden er hun werken lieten drukken; hij wijst er op dat Antwerpen een centrum is geweest van intens intellectueel leven, een strijdperk waar catholieken en protestanten de drukpers gebruikten om hun geloof te verdedigen; hij schetst ook de evolutie van het materieele aspect van het boek: het wisselende uitzicht van titel en bladspiegel, de geschiedenis der illustratie, - eerst de hout-, dan de kopergravure -, en stelt de belangrijkheid van den boekhandel in deze wereldstad in het licht.

van de boekdrukkunst in de Nederlanden schetste hij voor het Engelsche verzamel-werk 'Printing. A short history of the art' (1927), en de geschiedenis van de boekdrukkunst in België behandelde hij in het korte, maar leerrijke opstel, uitgegeven ter gelegenheid der Keulsche Pers-tentoonstelling. 'Die Buchdruckerkunst in Belgien' (1928). De Wereldtentoonstelling van 1930 te Antwerpen gaf aanleiding tot de studie 'La typographie d'art' (1932)[1].

Een domein, waar de letterkundige Sabbe zich met voorliefde op bewoog, was dat der litteraire geschiedenis van de Nederlanden. Daarover verschafte hem trouwens de rijke bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus een even overvloedige als kostbare documentatie. Over onze vroegere letterkunde alleen reeds - ik bedoel die van vóòr de XIXe eeuw - verschenen talrijke studies van zijn hand. Zoo behandelde hij, naast vele anonieme geschriften, werken van Vondel, Anna Roemers Visscher, Constantijn Huygens, Jacob Cats, Erycius Puteanus en anderen meer. Verder treffen wij bij hem aan beschouwingen over letterkunde en taaltoestanden te Brussel in de XVIIe en XVIIIe eeuw, over de Nederlandsche koloniale letterkunde[2].

1) Cf. *De hedendaagsche Vlaamsche Typographie* (in: J. Poortenaar: Boekkunst en Grafiek, 1934, p. 194-197).

2) Ook hier moge een titelopgave volstaan om de belangrijkheid van S.'s productie op dit gebied aan te toonen: *Heeft Vondel Zuid-Nederland bezocht?* (1922); *Fransch-Vlaandersche Rederijkerskunst in de 18e eeuw* (1923); *Een liedeken van de 'Violieren' op den Vrede te Cateau-Cambrésis* (1923); *Een bladzijde critiek uit de 17e eeuw* (1925); *De Antwerpsche vriendenkring van Anna Roemers Visscher* (1925); *Constantijn Huygens en Zuid-Nederland* (1925); *Het Stichtelyck ende vermakelyck Proces,* een gedicht van den Hagenaar Isaac Burchoorn, opnieuw uitgegeven door den Brusselschen drukker Jan Mommaert (1926, 1928); *Nota's over de eerste uitgave van J. Cat's 'Ghedachten op slapeloose Nachten'* (1928); *Zuid-Nederlandsche strijdlitteratuur van het Bestand tot aan het Tractaat van Munster* (1931); *Een onopgemerkt Nederlandsch gedicht van Erycius Puteanus?* (1932); *Een Nederlandsch rondeel van G.G. Alione* (1932); het XVIe eeuwsch gedicht '*De Hennetaster*' (1932); *De Nederlandsche koloniale letterkunde* (Versl. en Meded. Kon. Vl. Acad. (1932) 1101-1112); *Betrekkingen tusschen Noord en Zuid in de XVIIe eeuwsche letterkunde* (Handelingen van het 15e Nederl. Philologen Congres, Leiden 1933, blzn 46-47); *Frans Godin en de Keizerskroning van 1658 (Vondel's 'Lucifer' gebruikt tegen Mazarin)* (Versl. en Meded. Kon. Vl. Acad. (1934) 512-530); *Klaagdichten over het Barrière-tractaat* (Id. (1934) 9-34); *Aanteekeningen over letterkunde en taaltoestanden te Brussel in de 17e en 18e eeuwen* (Id. (1934) 557-574); *Vreugdezangen bij het tijdelijk verdrijven der Barrière-garnizoenen in 1745* (Id. (1934) 241-252); *Le Brabant littéraire du XIIIe au XIXe siècle* (in: Le Livre, l'estampe, l'édition en Brabant du XVe au XIXe siècle, 1935 p. 87-105); *Vondel en Zuid-Nederland* (De Gids (1937) 4: 140-161); *Antwerpsche Vondelherdenking* (Vondel en de Zuidelijke Nederlanden) (Antwerpen 1937); *Oude Vlaamsche Vondel- en Catsdrukken* (Handelingen v.h. 5de Wet. Vl. Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen (Gent 1938) 21-31) (onafgewerkt); *Vondel en de Vlamingen* (in: Vondel, N.I.R. 1938, p. 3-14).

Het merkwaardigste dat Sabbe op dit gebied publiceerde is zijn ‘Brabant in 't Verweer’ (1933), een verzameling studies betreffende de Zuid-Nederlandsche strijdlitteratuur in de eerste helft der XVIIe eeuw[1)]. In een brief, dien hij op 8 Januari 1933 tot Maurits Sabbe richtte, getuigde onze groote geschiedschrijver Henri Pirenne van dit boek o.m. het volgende: ‘Je savais déjà, par vos études parues dans les Verslagen de l'Académie flamande, tout le parti que vous aviez tiré de la littérature de guerre du XVIe siècle exhumée par vous des oubliettes où elle dormait. Pour les historiens de la littérature comme pour les historiens tout court il y avait là de véritables révélations. Votre livre où vous avez rendu la voix à tous ces échos du passé est, je pense bien, ce qui a été écrit jusqu'aujourd'hui de plus vrai et de plus instructif sur la situation interne de notre Belgique à l'époque espagnole. J'en juge par tout ce que vous m'avez appris. On ne pourra plus traiter de ce sujet sans commencer par vous lire’.

1) S. bestudeert in dit boek de bijna onbekende polemische geschriften, in de Zuidelijke Nederlanden ontstaan tusschen het eind van het 12 jarig Bestand (1621) en het Verdrag van Munster (1648). Voorheen kende men slechts de protestantsche gedichten en pamphletten, waarin de Noordelijke Provincies hun politiek standpunt verkondigden en hun tegenstrevers beschimpten. S. heeft uitgemaakt dat ook in de Zuidelijke Nederlanden het verloop van den strijd tusschen protestanten en catholieken geïllustreerd wordt door talrijke hekel- en leerdichten, die de gevoelens van het volk bij de wisselende gebeurtenissen vertolken, en waarvan hij vele specimina in hun geheel of fragmentarisch publiceert en van een uitvoerig en hoogst interessant commentaar voorziet.

Sabbe, die met liefde zoovele oude boeken bewaarde, heeft zich natuurlijk ook niet onbetuigd gelaten op het gebied der bibliographie: menige oude druk werd door hem nauwkeurig en volledig beschreven, menig duister punt betreffende de geschiedenis van zeldzame uitgaven opgehelderd[1].

Al wat Sabbe op het gebied der geschiedenis presteerde, leert ons dat hij in de eerste plaats een cultuurhistoricus wilde zijn. Zijn doel was steeds nader door te dringen tot de zeden, gebruiken, opvattingen van onze voorouders, en uit de menigvuldigheid der feiten en verschijnselen het wezen zelf van een heele periode te synthetiseeren. Dit blijkt in het bijzonder uit zijn studies over het Vlaamsche schoolwezen in de XVIe en XVIIe eeuw[2], de betrekkingen tusschen Noord en Zuid in de XVIIe eeuw[3], Erasmus en zijn Antwerpsche vrienden[4], en uit het om de cultuurhistorische karakteriseering van een heele periode zoo merkwaardige algemeen werk: Rubens en zijn eeuw. Het geestesleven te Antwerpen in Rubens' tijd (1927)[5].

1) Hier vallen te vermelden: *Bibliographische snipperingen* (1923, 1925): *Vijf vroeg-16^{e} eeuwsche Zuid-Nederlandsche drukken* (1923); *Plantin et les* '*Amours de Ronsard*' (over de Plantijnsche uitgave, Rouen, 1557) (1924); *De Duitsche uitgave van Ortelius' Theatrum 1602* (1925); *L'Amadis de Plantin* (1925); *Drie Nederlandsche incunabelen* (1928); *De eerste uitgave van G. Meurier's Colloques ou Nouvelle Invention de propos familiers* (1931); *De* '*Emblemata Horatiana*' *van Otto van Veen* (moraliseerende spreuken, getrokken uit Horatius, en met gravures verlucht) (Versl. en Meded. Kon. Vl. Acad. (1935) 245-264); Cf. De Gulden Passer 13 (1935) 1-14); *Essai de bibliographie des éditions d'Horace, publiées par Chr. Plantin et ses successeurs* (in: Etudes Horatiennes, Bruxelles 1937; Cf. De Gulden Passer 14 (1936) 93-111); *Lotgevallen van de titelprent der Plantijnsche Vesalius-uitgave* (De Gulden Passer 14 (1936) 127-128); *Theologen en philosophen te Leuven in 1780. Een verboden boekje* (Id. 14 (1936) 152-156).
2) *Peeter Heyns en de Nimfen uit den Lauwerboom* (1929); *Willem Ogier, schoolmeester van Balthasar Moretus IV* (1929). - Te vermelden valt ook *De Andromeda-sage als politieke allegorie* (1925).
3) Versl. en Meded. Kon. Vl. Acad. (1933) 561-580.
4) Id. (1936) 473-488.
5) Dit werk is onderverdeeld in drie hoofdstukken. In het eerste, 'De triomfeerende Kerk', schetst S. den zegetocht der Contra-reformatie en toont hij aan hoegedurende de eerste helft der XVIIe eeuw, het geheele geestelijke en artistieke leven in onze gewesten, en in de eerste plaats te Antwerpen, den leidenden invloed van de geestelijkheid - vooral van de orde der Jezuieten - onderging; daarbij geeft hij een korte karakteristiek der belangrijkste figuren uit de religieuze kringen, die in deze periode, op cultureel gebied, een vooraanstaande rol hebben gespeeld. In het tweede hoofdstuk, 'Antwerpen-Andromeda', wordt de toen zoo populaire omvorming van het mythologische verhaal tot een politieke allegorie, waarbij Andromeda België of Antwerpen en Perseus den verlossenden Prins voorstelt, behandeld, en een overzicht gegeven van het politieke leven van dien tijd. Het derde hoofdstuk, 'Verchristelijkt Humanisme', is gewijd aan Justus Lipsius en zijn verchristelijkt neo-stoicisme en schetst den breeden kring zijner leerlingen en vrienden, die allen zijn wijdstrekkenden invloed hebben ondergaan. Cf. *Het Antwerpsch Geestesleven in Rubens' tijd,* en *Rubens en Antwerpen* (1928).

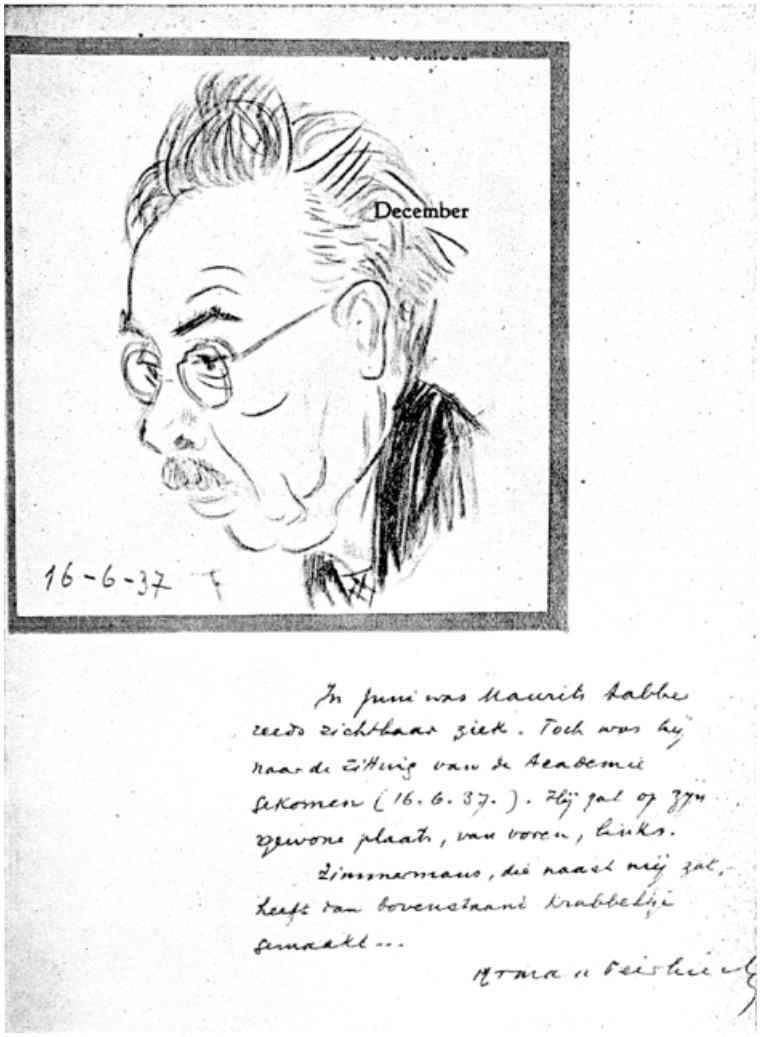
December
16-6-37
In juni was Maurits Sabbe
reeds zichtbaar ziek. Toch was hij
naar de zitting van de Academie
gekomen (16.6.37.). Hij zat op zijn
gewone plaats, van voren, links.
Zimmermans, die naast mij zat,
heeft van bovenstaand krabbeltje
gemaakt...

Schets door Felix Timmermans, met een aanteekening van Herman Teirlinck (in het bezit van het Museum van de Vlaamsche Letterkunde, Antwerpen).

Hoe indrukwekkend de lijst van Sabbe's publicaties op het gebied van de opgenoemde disciplines ook moge wezen - meer dan 100 verschillende geschriften, waaronder meerdere lijvige boekdeelen[1] -, ze bevat slechts een deel van wat hij aan wetenschappelijk werk produceerde; wij hebben ons beperkt tot datgene, dat onmiddellijk in verband staat met de geschiedenis van Plantin, van de Moretussen en van het milieu waarin zij leefden, en tot wat rechtstreeks of onrechtstreeks steunt op documenten uit het Museum.

Ondanks de belangrijkheid van zijn wetenschappelijken arbeid, is Sabbe, ook als geleerde, steeds gebleven wat hij was als mensch: eenvoudig en bescheiden. Hij behoorde niet tot diegenen, die op effect belust zijn en door ingewikkelde en duistere uiteenzettingen en veel geleerd vertoon den lezer willen verbluffen. Zijn betoog blijft steeds eenvoudig, verstaanbaar ook voor niet ingewijden, zijn bewijsvoering duidelijk en logisch; hij verliest zich niet in uitwijdingen die vreemd zijn aan den grond der zaak, maakt een spaarzaam gebruik van de zoo verleidelijke hypothese, en waakt er op dat zijn conclusies de bewijskracht van zijn argumenten niet te buiten gaan.

* * *

1) Aan de reeds vermelde geschriften dienen nog toegevoegd te worden: - tekstuitgaven: *Description de la Cité d'Anvers par Messire Louis Guicciardini* (1920); *Reynaert de Vos. Herdruk van de Plantijnsche uitgave van 1566* (1924); *Het geestelijk Mandeken* (een omzetting in modern Nederlandsch van een fragment uit 'Vander dochteren van Syon' 1492) (1926); - in verband met het Museum Plantin-Moretus: de door S. bijgewerkte uitgaven van den catalogus van het Museum; *Comment l'Hôtel Plantin-Moretus devint Musée public* (1920); *Labore et Constantia. Een schilderij van Erasmus Quellin* (De Gulden Passer 12 (1934) 107-109; 13 (1935) 37-38); *Het Plantin-Moretus Museum te Antwerpen* (in: Antwerpen in vogelvlucht, 1937 p. 17-20); *Le Musée Plantin-Moretus d'Anvers* (in: Anvers à vol d'oiseau, 1938 p. 16-19); - verschillende artikels voor de *Biographie Nationale;* - medewerking aan den Catalogus der Tentoonstelling van Oude Vlaamsche Kunst te Antwerpen in 1930; - bijdragen over: *De Antwerpsche Ommegang* (1921); *Joseph II à Anvers en 1781. Un manuscrit de Jacques van der Sanden* (1926); *Wat voor een landsman is Victor Nicolaes Braau?* (1926); *Horatius-herdenking* (De Gulden Passer 13 (1935) 126).

Maar, - ik zei het reeds -, Sabbe was niet alleen een geleerde; hij heeft ook zeer mooi en vruchtbaar werk geleverd als vulgarisator. Hij was dit met de pen en met het woord. Hij schreef over Plantin enkele uitmuntende kleine werkjes, bestemd voor het groote publiek (uitgaven 'Les Grands Belges', Opdebeek, Krijn) en een merkwaardig boekje, dat uiterst zeldzaam is geworden; 'Handschriften en Vroegdrukken' (1923). Daarnaast tientallen artikels in Belgische en vreemde tijdschriften en dagbladen. Heel het Vlaamsche land door hebben duizenden naar Sabbe's woord geluisterd: hoe boeiend en leerrijk tevens zijn lezingen en voordrachten waren over Plantin, over de geschiedenis der boekdrukkunst, over letterkundigen en geleerden en dergelijke onderwerpen meer, hebben velen onder U zelf kunnen ervaren.

Wat Sabbe aldus zijn volk aanbood vertoonde nooit de gebreken van zoo menig werk dat, naar het heet, 'voor het groote publiek bestemd is'. Zijn vulgarisatie was steeds degelijk: een overzichtelijke, synthetische samenvatting van streng-wetenschappelijke gegevens, met een bijzonder juiste schifting van het bijkomstige en van het essentieele. Dat alles wist Sabbe in te kleeden in een vorm die zijn publiek boeide en op zichzelf reeds merkwaardig was wegens zijn hooge litteraire gehalte.

Sedert enkele jaren werkte Maurits Sabbe aan een nieuwen roman, 'De drie Balthasar's', waarin de geschiedenis van de XVIIe eeuwsche Moretussen zou behandeld worden. Twee hoofdstukken ervan verschenen reeds in tijdschriften, twee andere zullen over korten tijd gedrukt worden[1)]. Deze roman, waarin 'Wahrheit und Dichtung' zich met elkaar eens te meer verbonden, zou de synthese worden van Sabbe als scheppend kunstenaar en als geleerde.

Sabbe wist dat hij een opvoedende taak tegenover zijn volk te vervullen had: hij heeft ze op schitterende wijze volbracht. Daarvan getuigen ook de talrijke tentoonstellingen die onder zijn bestuur in het Museum Plantin-Moretus werden ingericht[2)].

1) *De Nieuwe Bouw* (Dietsche Warande en Belfort (1935) 537-546); *Naar een Nieuw Bestand?* (De Gids (1937) 2: 125-142). Onuitgegeven zijn nog; *Meer Wijsheid,* en *Pompa funebris Alberti.*

2) Er waren er gewijd aan de typographische compositie van het boekomslag, aan het schrift en de schepping der vormen, aan de fac-simile-reproductie van miniaturen, aan boekbanden; een vijftiental stelden de mooiste producten der moderne boekdrukkunst, zoowel in België als in Oostenrijk, Italië, Nederland, Frankrijk, Duitschland en Rusland, in het licht; belangrijke verzamelingen prenten en teekeningen werden geëxposeerd, die het publiek toelieten kennis te maken met het werk van Vlaamsche meesters, van de XVe tot de XVIIIe eeuw, - o.m. van P. Breughel den O. en van Jordaens -, en van moderne kunstenaars als Leys, H. de Braekeleer, J. Smits, Josef Cantré, F. Masereel, en anderen; verder waren er tentoonstellingen gewijd aan Hugo Grotius, aan Erasmus en aan Horatius-drukken.

Enkele daarvan hadden echter een verder-strekkende beteekenis en vormden voor den wetenschappelijken zoeker een kostbaar studiemateriaal: nieuwe verbanden werden ontdekt, nieuwe gezichtspunten geopend[1].

* * *

Dit brengt er ons toe eenige woorden te zeggen over Sabbe als dagelijksch bestuurder van het Museum.

Hier streefde hij een dubbel doel na: eenerzijds was zijn voortdurende zorg, de hem toevertrouwde schatten ongeschonden te bewaren; anderzijds wilde hij van zijn Museum een levende instelling maken, waarvan op cultureel gebied een weldoende invloed zou uitgaan. Daarom richtte hij wandelvoordrachten en tentoonstellingen in.

Maar zijn droom was van het Museum een centrum van wetenschappelijke activiteit te maken, een haard van studie, waar al diegenen die zich interesseeren voor de boekdrukkunst, de kunstgeschiedenis, de litteraire en economische geschiedenis, het humanisme, dag aan dag zouden komen putten in de rijke verzamelingen die daar te sluimeren liggen, in boeken, archieven en kunstcollecties. Moge dit zijn ideaal steeds in ruimere mate verwezenlijkt worden.

Een middel, waardoor Sabbe dit doel trachtte te bereiken, was het verstrekken van inlichtingen: talrijke brieven van zijn hand, die in de correspondentie-boeken van het Museum voorkomen, bevatten zeer belangrijke gegevens over allerlei onderwerpen die verband houden met de hooger vermelde takken der wetenschap. Wat moeite het hem ook mocht kosten, en hoeveel van zijn zóózeer afgemeten tijd hij aan deze opzoekingen moest besteden, nooit zou Sabbe nagelaten hebben al het materiaal te verzamelen, dat maar eenigszins bereikbaar was, en het zijn correspondent ter beschikking

1) Zoo de tentoonstelling ‘Het Antwerpsche Geestesleven in Rubens' Tijd’ en deze welke gewijd was aan de Antwerpsche Bijbeldrukken uit de XVIe en XVIIe eeuw.

te stellen. In dien zin werd het Museum Plantin-Moretus werkelijk een ‘bron’ van wetenschappelijk onderzoek. Dat Sabbe, ondanks zijn drukke bezigheden, daarin is geslaagd, is te danken aan zijn buitengewoon methodische werkwijze, die alle tijdverlies uitsloot.

Als Conservator nam hij ook alle gelegenheden te baat om de aandacht op het Museum te vestigen. De 400ste verjaring van Plantin's geboorte (1920) en de vijftigste verjaring van de stichting van het Museum (1926) werden herdacht met luisterrijke feestelijkheden; hij betrok het Museum bij de grootsche Rubens-feesten van 1927, en nam deel aan de Kilianus-herdenking in 1929.

Voor alle manifestaties die verband hielden met de verzamelingen van het Museum, verleende Sabbe zijn daadwerkelijke hulp: in 1930 werd hij algemeen secretaris van de afdeeling Oude Vlaamsche Kunst der Wereldtentoonstelling en nam daarbij de organisatie van de onderafdeeling ‘het kunstboek in de XVIe en XVIIe eeuw’ op zich; in 1929 werkte hij mede aan de Perstentoonstelling te Keulen, in 1935 aan de Wereldtentoonstelling te Brussel, en aan meerdere tentoonstellingen ingericht door de Antwerpsche Propagandaweken.

* * *

Ik heb voor U enkele aspecten mogen belichten van Sabbe's activiteit als Conservator. Ongemeen rijk en veelzijdig was zij.

Maar Sabbe was niet alleen groot door zijn werk. Sabbe was ook een groot mensch. Zij die het voorrecht hebben genoten onder zijn leiding te werken, weten hoe minzaam, hoe verdraagzaam en hoe rechtvaardig hij was. Zij hebben dezen eersten verjaardag van zijn overlijden niet willen laten voorbijgaan zonder pieteitsvol zijn nagedachtenis te huldigen, en hebben gemeend dit op geen passender wijze te kunnen doen, dan door den omvangrijken arbeid in het licht te stellen dien bij, gedurende de jaren welke hij aan het hoofd van het Museum Plantin-Moretus mocht doorbrengen, als conservator, als geleerde en als opvoeder van zijn volk tot stand bracht.

HERMAN F. BOUCHERY.

De tentoonstelling ‘Maurits Sabbe als conservator’ (Museum Plantin-Moretus, van 11 tot 26 februari 1939).

Het doel van deze tentoonstelling was, ter gelegenheid van de eerste verjaring van zijn overlijden, Prof. Dr M. Sabbe's arbeid als Conservator van het Museum Plantin-Moretus in het licht te stellen. Zij bevatte allerlei documenten, photo's, drukwerken, handschriften die zijn bedrijvigheid als bestuurder van het Museum illustreeren; een zoo volledig mogelijke verzameling van zijn talrijke wetenschappelijke studies, die ofwel handelen over de geschiedenis der aartsdrukkerij, ofwel in verband staan met in het Museum bewaarde documenten, en een keuze uit zijn vulgariseerende geschriften, bijdragen in tijdschriften en dagbladen bestemd voor het groote publiek.

Deze tentoonstelling werd algemeen als zeer geslaagd beschouwd, dank zij de welwillende medewerking van talrijke personen en instellingen, die met de meeste bereidwilligheid belangwekkende documenten in bruikleen hadden afgestaan. Wij maken graag van de gelegenheid gebruik om hier onzen warmen dank te betuigen aan Mevr. M. Sabbe, de Heeren Dr H. Sabbe, Substituut van den Procureur des Konings te Brussel, L. Baekelmans, Bestuurder van de Stads- en Volksbibliotheken en van het Museum van de Vlaamsche Letterkunde, G. Schmook, Conservator van voornoemd Museum, Dr J. Denucé, Hoofdarchivaris der Stad Antwerpen, A.J.J. Delen, Conservator van het Stedelijk Prentencabinet, Dr L. Goemans, Bestendig Secretaris van de Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterkunde, wijlen Dr Th. De Ronde, in leven Directeur-Generaal bij het Nationaal Instituut voor Radio-Omroep, Dr A. Gielens, Archivaris van het Rijksarchief te Antwerpen, A. Dermul, Bibliothecaris der Stadsbibliotheek en Secretaris van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophilen, de Heeren Bestuurders der dagbladen ‘De Gazet van Antwerpen’, ‘De Dag’ en ‘De Nieuwe Gazet’, den Heer A. Pelckmans, Bestuurder van den Nederlandschen Boekhandel, Mej. J. Ost. kunstschilderes, de Heeren

L. Monteyne, Mr F. Wittemans, P. Verheyden, K. Resseler, E. de Bock, C. van Herck, E. van Hemel, J. Pée, J. Eerdekens, F. Neegers en M. van den Hoek.

De tentoonstelling, ingericht in de zalen VIII en IX van het Museum, werd geopend, in de aanwezigheid van Mevr. M. Sabbe en den Heer Dr H. Sabbe, hun familieleden en talrijke personaliteiten, door den Heer J. Wilms, Schepen der Stedelijke Verzamelingen der Stad Antwerpen.

Hier volgt een kort overzicht der tentoonstelling.

In de benedenzaal was, in chronologische volgorde, ten toon gesteld M. Sabbe's wetenschappelijk werk, uitgegeven tusschen de jaren 1920 en 1938. Naast de gedrukte teksten waren daar o.m. ook te zien de handschriften van ‘Uit het Plantijnsche Huis’ (eerste hoofdstuk), van ‘De drukkunst in de Nederlanden. Holland en België’, van ‘Die Buchdruckerkunst in Belgien’ (Nederlandsche en Duitsche tekst), van ‘L'oeuvre de Christophe Plantin et de ses successeurs’ (twee hoofdstukken) en van ‘De Meesters van den Gulden Passer’ (volledig); ook nog een eigenhandige brief van Henri Pirenne betreffende Sabbe's ‘Brabant in 't Verweer’. Volgde dan een toonkast bevattende de handschriften van vier hoofdstukken van den onvoltooiden roman ‘De drie Balthasar's’ en een bundel met aanteekeningen voor dit werk. Verder de volledige reeks artikels (enkele met het handschrift erbij), die M. Sabbe liet verschijnen in ‘De Gulden Passer’, het bulletin van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophilen, en in de ‘Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vl. Academie voor Taal en Letterkunde’. Deze afdeeling telde niet minder dan 151 nummers. Aan den wand hing een lijst met een keuze der in tijdschriften en dagbladen verschenen besprekingen van Sabbe's werk. In deze zaal trof men verder aan: een geschilderd portret van M. Sabbe door Walter Vaes, een bronzen Sabbe-kop door W. Kreitz, een teekening ‘Sabbe op zijn sterfbed’ door Julia Ost en een schets van Sabbe door Felix Timmermans (met onderschrift van Herman Teirlinck, 16 Juni 1937); ten slotte enkele photo's van Sabbe (o.m. eene hem voorstellend in gesprek met Koning Albert op de Wereldtentoonstelling te Antwerpen in 1930).

In de zaal op de verdieping werd de reeks wetenschappelijke publicaties van M. Sabbe voortgezet met talrijke bijdragen voor verzamelwerken en artikels in verschillende tijdschriften (o.m. in

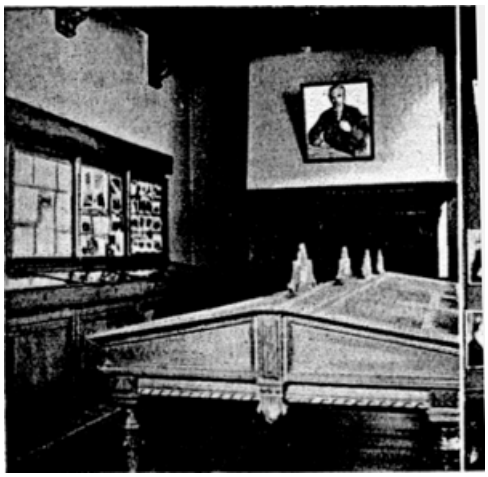

Enkele zichtjes van de tentoonstelling ‘M. Sabbe als Conservator’.

‘De Vlaamsche Gids’, ‘Dietsche Warande en Belfort’ en ‘Het Boek’), de door hem bezorgde uitgaven van den Catalogus van het Museum, en zijn bijdragen voor de ‘Biographie Nationale’. Ook van enkele dezer opstellen was het handschrift ten toon gesteld. In het geheel 51 nummers. In een vitrine waren een paar honderd blaadjes uitgestald met losse aanteekeningen van M. Sabbe over Antwerpsche drukkers, als de Van Tongeren's, Am. Tavernier, de Trognaesii, over Plantin en de Moretussen, over de uitgaven van Horatius, enzm.: zij toonden aan hoe hij het materiaal verzamelde voor zijn wetenschappelijke studies. Verder kwam de rubriek ‘M. Sabbe als vulgarisator’: enkele kleine populaire boekjes over de boekdrukkunst en over Plantin en zijn opvolgers, een keuze van opstellen in allerlei periodieken, bestemd voor het groote publiek. Daarnaast Sabbe als opvoeder van zijn volk door het gesproken woord: aanteekeningen voor lezingen over het Museum, over wiegedrukken, over handschriften en incunabelen, over Plantin en de Moretussen, over de symboliek der oude drukkersmerken, enzm. Verder enkele boeken en dagbladartikels aan Sabbe zelf gewijd. Aan de andere zijde der zaal waren geëxposeerd enkele merkwaardige brieven van zijn hand: o.m. de eerste brief dien hij als Conservator schreef (12.8.'19), een, gericht tot den Heer J. Eerdekens, waarin hij uiteenzet wat, volgens hem, de scheppingsvreugde van den auteur uitmaakt, en enkele van de honderden brieven waarin hij wetenschappelijke inlichtingen aan correspondenten van alle landen verstrekte. Volgden enkele vitrines Sabbe's activiteit als bestuurder van het Museum illustreerend: documenten en photo's betreffende de grootsche feesten ingericht ter gelegenheid van de 400ste verjaring van Plantin's geboorte in 1920 (o.m. het handschrift van de toespraak door M. Sabbe gehouden te Tours bij de Plantin-herdenking aldaar), en betreffende de viering van de 50ste verjaring van de opening van het Museum in 1926; de programma's der vier concerten van vocale muziek onder Sabbe's bestuur op de binnenkoer van het Museum ingericht; de catalogussen van de veertig tentoonstellingen onder zijn beheer in het Museum gehouden; enkele stukken met betrekking tot de Wereldtentoonstelling van 1930 en de Vondeltentoonstelling van 1937, waaraan hij medewerkte, en ten slotte een heele reeks photo's Sabbe toonend in het kader van het Museum, in zijn werkcabinet, in de bibliotheek, op de binnenkoer, en bij de ontvangst van be-

zoekers. Daarbij aansluitend een reeks vitrines met herinneringen aan M. Sabbe: photo's van de begrafenisplechtigheden, een keuze uit de talrijke dagbladartikels en in memoriam-opstellen, te dier gelegenheid verschenen, en de teksten der speciale uitzendingen van het N.I.R., waarin de groote doode werd herdacht. Verder het exemplaar van ‘De Meesters van den Gulden Passer’, kunstig ingebonden door Mej. B. van Regemorter, dat het personeel van het Museum, drie dagen vóór zijn dood, nog aan M. Sabbe mocht aanbieden, bij de viering van zijn 65^{en} verjaardag (9.2.'38), en enkele van de laatste brieven die hij schreef (o.m. één gepostdateerd 12 Februari 1938, over de voorbereiding van het gedenkboek Marnix van Ste Aldegonde, gericht tot den Heer Mr Wittemans); photo's en drukwerken die betrekking hebben op de hulde hem gebracht bij de viering van zijn 60sten verjaardag. Ten slotte was er nog ‘Het Hoekje der Herinneringen’: een lijst met talrijke photo's uit zijn jeugd en ook uit latere jaren, hem voorstellend met zijn studenten als leeraar aan het Athenaeum en aan het Conservatorium, als Academielid, als ‘'t Zal Wel Gaan'er’ en als ‘Willemsfonds'er’, bij enkele der talrijke plechtigheden waar Sabbe's aanwezigheid onontbeerlijk was. Tot bekroning van het geheel prijkte boven den schoorsteen het prachtige portret van M. Sabbe, slechts enkele maanden vóór zijn dood geteekend door den kunstenaar Léon de Smet.[1)].

HERMAN F. BOUCHERY.

1) Er werd van deze tentoonstelling geen catalogus uitgegeven, maar, door de zorgen van den Heer E. van Hemel, bediende bij het Museum Plantin-Moretus, werd een volledige lijst opgemaakt van al de geëxposeerde voorwerpen, met opgave der eigenaars; deze lijst kan door belangstellenden in de leeszaal van het Museum geraadpleegd worden.

Une requête autographe de L.-Th. Schenckels (Bruxelles, Avril 1624)[1].

La vie et les écrits de l'humaniste Lambert-Thomas Schenckels, né à Bois-le-Duc, le 7 mars 1547, sont bien connus[2]. On sait, notamment, qu'il a conquis une certaine notoriété comme versificateur latin, auteur d'ouvrages d'enseignement, éducateur et promoteur de la mnémotechnie. Il y a, toutefois, dans nos connaissances, une lacune concernant la dernière période de sa vie: nous ignorons à quoi il l'occupa et nous ne savons pas davantage quand il mourut[3]. Or, la pièce d'archives que nous allons signaler se rapporte à la fin de la carrière de Schenckels: c'est pourquoi nous avons cru intéressant de la publier.

Mais, avant de reproduire le document et pour qu'on saisisse mieux sa teneur, nous croyons utile de résumer d'après des travaux récents le *curriculum vitae* de notre humaniste, en y ajoutant, ça et là, ce que nos recherches nous ont fait trouver d'inédit.

L.-Th. Schenckels commença ses études de philosophie à Louvain, à la pédagogie du Porc en 1564 et les poursuivit à Cologne en 1565-1566. Les misères de cette époque l'empêchèrent de les continuer et, pour gagner sa vie, il se fit régent d'humanité (1570). Il enseigna dès lors, successivement les belles-lettres à Essen, en Campine, actuellement village-frontière en Hollande, à Tirlemont, à Malines (1574-1580; juillet 1585-1588) et à Anvers (1580-1585;

1) Archives du Royaume. Conseil privé espagnol, carton 1277.
2) VALERIUS ANDREAS, *Bibliotheca Belgica,* Lovanii 1623, p. 569; F. SWEERTIUS, *Athenae Belgicae,* Ibid. 1628, p. 509; PAQUOT, *Mémoires,* XI, pp. 59-66; A. ROERSCH, dans la *Biographie Nationale,* XXI (1913), pp. 686-691; BRUGMANS, dans *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek,* V, 1921, p. 687; Chanoine Em. STEENACKERS, *La Grande École à Malines,* (1450-1630), *Bulletin du Cercle Archéologique, Littéraire et Artistique de Malines,* XXVI, 1921, pp. 35-45 du t. à p.; Idem, *Lambert Thomas Schenkels de Bois-le-Duc, recteur de la Grande École à Malines,* 1574-1588, ibidem, XXXVI, 1931, pp. 110-154; Idem, *Les recteurs de la Grande École,* dans *Mechlinia*, 1934, p. 11 du t. à p.
3) Au moment où Sweertius écrivait ses *Athenae Belgicae,* Schenckels était âgé de 77 ans. D'où on a conclu qu'il vivait encore en 1624.

1588-1593). En arrivant, la seconde fois, dans notre métropole, il adressa aux familles une circulaire en latin annonçant, qu'après dix-huit années de pratique, il se mettait à leur disposition tant pour l'enseignement de la piété et des bonnes moeurs, des arts et des langues que pour une éducation facile, bienveillante et libérale. Il accueillait aussi des pensionnaires qui fréquenteraient le Collège des Jésuites[1]. Parmi les élèves que lui valut sa réclame se trouvent les petits-enfants de Plantin, à qui vers la fin de l'année 1588 il fit représenter le martyre de S^{e}. Catherine, une pièce de sa composition et où lui-même jouait un rôle[2]. Sans doute, ses leçons particulières ne lui rapportèrent-elles pas de quoi subsister, car, peu de mois après, il figure parmi les quarante-huit maîtres d'école de la ville d'Anvers[3]. Mais ce ne fut que pour une année. En 1590 et 1591, il est inscrit comme instituteur libre et en 1592, il refuse de payer sa cotisation de membre. Une dernière annotation signale son départ pour la France.

Ce fut vers cette époque de sa vie que Jean Moretus choisit Schenckels comme collaborateur à un ouvrage qu'il voulait éditer à la pieuse mémoire du fondateur de l'imprimerie plantinienne[4]. Notre humaniste s'y trouve en compagnie de plusieurs personnages

1) La circulaire a été publiée par: A. ROERSCH, *Prospectus du XVIe siècle. Musée Belge,* 1911, p. 345.

2) M. SABBE. *De Moretussen en hun Kring,* Antwerpen 1928, p. 10.

3) 'Op 15 Maart 1589 ontvangen van Lambertus Schenckelius gaff ten besten tot het ghelach op den papenkelder festo Thome, daer genoot wesende met Verdonck vs. om min en vrintschap te vermeerderen voor eenen stoop wijns 2 gdn'. *(Rekenboek der Schoolmeestersgilde,* n^{r} 4529, fol. 146 v°). Renseignement obligeamment communiqué par le Chanoine Fl. Prims.

4) Le volume est très rare et n'est pas cité dans l'article consacré à J. Bochius, par la *Biographie Nationale* (II, 541-544). Van Hulthem en possédait un exemplaire qu'il jugeait presque unique (Bibliothèque Royale: V.H. 23490, avec un portrait supplémentaire). Un second exemplaire se trouve au Musée Plantin; en voici le collationnement:
Ioannis Bochii // *Vrbi Antverpiensi a Secretis,* // *Epigrammata Funebria.* // *Ad Christophori Plantini Architypographi Regii Manes.* // *Cum nonnullis aliorum eiusdem argumenti Elogiis.* // (Marque plantinienne). Antverpiae. // In officina Plantiniana, // Apud Vidvam, et Ioannem Moretvm. // CI□.I□.XC.
Pet. in-fol., 10 ff. nch., sign. A2 - A4 (A6) - B3 (B4).
Au fol. 2 r° et v^{o}: Dédicace aux échevins d'Anvers, signée Joannes Moretus et datée du 1 Juillet 1590. - Fol. 3r^{o}: Portrait de Ch. Plantin gravé par H. Goltzius; au bas du portrait et gravés avec lui, 4 distiques latins de A.I. Bochius; - Fol. 3 v° blanc. - Fol. 4 r° - 6 v°: *Ad Christophori Plantini... Manes, pari cum Musis numero, Funebria Epigrammata, auctore Ioa. Bochio* (9 strophes dont la première en 11 distiques et les autres en 8 distiques. - Fol. 7 r°: 11 distiques signés *Joh. Livineius, Belga, amico et bene merito fac;* - Fol. 7 v°: *Ioanni Moreto Svo* (10 distiques) signés: *Ius laude coronat N. Ovd.* - Fol. 8 r°: *Cl. V. Michaelis Aitsingeri Austriaci,* 2 pièces de 4 et de 3 distiques et un distique sur la devise plantinienne; - Fol. 8 v°: 7 distiques signés *Ioan. Posthius, Aulae Palat. Elect. Medicus l.m.p.* - Fol. 9 r°: les 13 vers de *Lambertus Schenck. Dusilv.* que nous reproduisons plus loin; puis 3 distiques de *C. Kilianus Dufft.;* - Fol. 9 v°; 39 vers signés *Franciscus Raphelengius Avo optimo pos.* - Fol. 10 r°: Inscription lapidaire: *Vixit annos LXXV. Obiit Kalendis Qvinctilibus 1589;* en dessous, approbation: *Michaël Hetsroey Bruegelius, S.Th. Lic. B. Mariae Antwerp. Canonicus;* fol. 10 v° blanc.

dont les oeuvres ont passé à la postérité: Jean Bochius dont les Epigrammes funéraires occupent la moitié du volume, le philologue Jean Lievens[1)], le gentilhomme autrichien et historien Michel Aitsinger[2)], Johan Post, médecin de la Cour de l'Electeur Palatin[3)], l'illustre correcteur Corneille Van Kiel[4)] et François Raphelengien, petit-fils de Plantin[5)].

L'éloge posthume consacré par Schenckels à la gloire du célèbre architypographe n'a jamais été réimprimé. Comme les morceaux de ce genre et de cette époque, il est hyperbolique et ne mérite pas le nom de chef-d'oeuvre. Et cependant, il ne nous paraît pas indigne d'être mis sous les yeux du lecteur. Voici comment, sous une forme épigraphique, il glorifie la personnalité et les travaux de son héros:

> ‘De Plantin, les cendres en ce sépulcre
> reposent, homme célèbre dont la renommée
> vole par l'univers entier.
> Car, expérimenté en son art, il l'était
> au point que le passé le vit sans égal
> et qu'aux siècles futurs, il le restera à jamais.
> De tous il a bien mérité, unanimement
> on l'a reconnu, mais surtout des savants
> à qui ses travaux rendaient service infiniment.

1) Voir L. ROERSCH, *Biographie Nationale,* XII, 124-128.
2) BRUGMANS dans *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek,* VI, 1924, 17-18.
3) WEGELE dans *Algemeine Deutsche Biographie,* Leipzig, 1888, t. 26, 473-477; *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aertzte.* Wien und Leipzig, 1886, IV, 617.
4) Max ROOSES. *Biographie Nationale,* X, 748-759.
5) Idem, ibidem, XVIII, 728-735.

Toi donc, à qui son art a profité,
prie que son âme obtienne la vie
éternelle et sa cendre le repos.'

Ici la pièce originale:

Plantini cineres in hoc sepulchro
Conduntur, celebris viri, per orbem
Cujus fama volat vel universum.
Nam sic ille fuit peritus artis,
Vt nullum dederit parem, nec aetas
Huic sit posterior parem datura.
De cunctis bene confitentur omnes
Ipsum promeruisse, sed tamen de
Doctis praecipue; quibus labores
Suscepti sine fine serviebant.
Ergo quisquis opem per ejus artes
Percepisti, animae precare vitam
AEternam: cineri simul quietem.

Lambertus Schenck.
Dusilv.

Nous l'avons vu plus haut, ce fut en 1593 que Schenckels quitta Anvers. Cette date marque aussi, dans sa carrière, le commencement d'une activité nouvelle qui lui valut une renommée quasi européenne. Désormais il abandonne l'enseignement des Lettres et se fait professeur de mnémotechnie, science qu'il enseignait du reste déjà depuis 1584.

Son succès fut considérable et incontesté[1)], non seulement durant sa vie mais pendant tout le XVIIe siècle. Pour mieux en comprendre la raison, on se rappellera qu'à cette époque l'enseignement en humanités et même aux universités consistait en grande partie à charger la mémoire d'une immense érudition et à imposer l'étude par coeur d'un nombre considérable de pages choisies dans les auteurs anciens. Ainsi s'explique que plusieurs universités et de nombreux évêques aient bien voulu accorder audience à l'exposé de

1) C'est par erreur que le Chanoine E. Steenackers, *op. cit.* tom. 36 (1931), p. 120 énonce qu'un écrit satirique fut propagé contre les théories de Schenckels, intitulé *Schenkelius detectus,* Lugduni 1617 (et non 1727). Il suffit de lire le titre complet (Paquot, t. 15, p. 65) et quelques pages du volume pour se rendre compte que l'auteur loin de critiquer se déclare au contraire heureux d'avoir *découvert Schenckels.*

la nouvelle méthode et, vu son succès, à l'approuver. En France, où Schenckels se rendit tout d'abord, Louis XIII lui accorda même des lettres patentes d'exclusivité pour tout le pays et l'Université de Paris l'admit à professer son art en Sorbonne.

Il parcourt ensuite, les Pays-Bas, l'Allemagne, la Bohème, presque l'Europe entière, allant de ville en ville, logeant dans les hôtelleries, comme certains marchands d'aujourd'hui. Par circulaires, de nouveau, il avertit les théologiens, médecins, philosophes, avocats et, en général, tous ceux qui désirent développer leur mémoire de façon plus qu'ordinaire, qu'ils sont attendus durant huit jours; si alors ses clients n'atteignent pas la douzaine, il s'en ira et ne reviendra que deux ans plus tard[1].

En même temps, il avait consigné l'essentiel de sa méthode dans un écrit qui parut, dès l'année 1593, en latin et en français à Douai et à Arras. Deux éditions latines, publiées sous un nouveau titre, virent encore le jour de son vivant à Rostock et à Venise, en 1619. Cette même année, il fit également imprimer á Strasbourg une méthode pour apprendre le latin en six mois et l'année suivante, son dernier ouvrage daté, un panégyrique latin de l'empereur Mathias et de Ferdinand, roi de Bohême et de Hongrie (Fribourg en Brisgau). Puis, pendant quatre ans, on ne sait rien à son propos. C'est ici que notre document va nous renseigner quelque peu. En avril 1624, y lit-on, Schenckels se trouve à Bruxelles et présente au Conseil de Brabant et au Conseil privé une demande de privilège pour l'impression d'une nouvelle méthode d'enseignement. De quoi s'agitil, au juste? Impossible de le dire d'une façon certaine, vu l'imprécision des termes employés dans les requêtes. Mais, parce qu'il y est question d'une méthode d'instruction de la jeunesse en tableaux et que la spécialité de notre pédagogue était le latin[2], nous croyons que son nouvel écrit se rapportait également á l'enseignement de cette branche. L'ouvrage en question devait se composer de deux tableaux, l'un dessiné, l'autre servant de commentaire, en caractères d'imprimerie. A la demande de l'auteur, pendant l'espace de six années, aucun imprimeur ni graveur au burin (plaetsnyder) ne pouvait les reproduire sans sou autorisation.

1) Voir A. ROERSCH, *op. cit.*
2) Rappelons sa méthode latine de 1619, citée plus haut et sa *Tabula Prosodiae Latinae*, Coloniae, in-12°, sans date.

Voici, au surplus, les termes mêmes de l'octroi dont la minute a été, suivant l'usage, écrite sur la requête même:

> Philippus etc... Wij hebben ontfangen die ootmoedighe supplicatie van Lambert Schenkel inhoudende dat hij twee tafereelen met vuytlegginge des inhouts der selver geinventeert heeft tot lof ende vervoirderinge vande Jonckheijt deed gedruckt ende dander gheteekent... Waeromme zoo eest dat wij... den voorn. Suppliant hebben geoctroyeert... dat hij de voornoemde tafereelen met de vuytlegginge der selver, sal moghen doen drucken... Verbiedende... alle druckers... ooc alle plaetsnijders de voorn. tafereelen ende vuytlegginge der zelver naer te drucken, vercoopen ofte distribueren binnen den tijt van sesse jaeren... Brussel, 18 April 1624.

Pareil octroi n'empêchait la contrefaçon que dans le territoire du Duché de Brabant. L'auteur désirant protéger ses droits dans toute l'étendue des Dix-sept Provinces des Pays-Bas se rendit le lendemain au Conseil privé et y rédigea, de sa propre main, la supplique qui suit[1]:

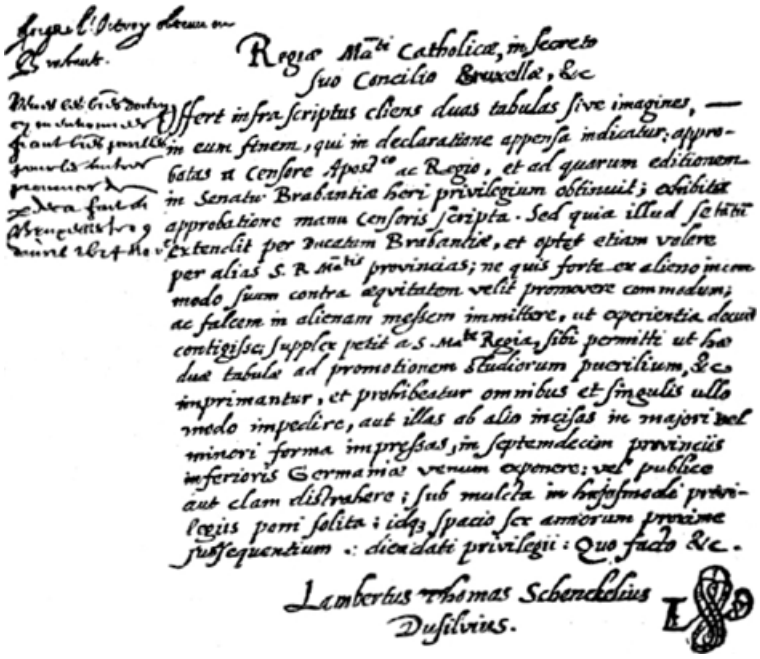

Regie Ma^ti Catholice, in Secreto
Suo Concilio Bruxellæ, &c

Offert infra scriptus cliens duas tabulas sive imagines, — in eum finem, qui in declaratione appensa indicatur; approbatas a Censore Apost^co ac Regio, et ad quarum editionem in Senatu Brabantiæ heri privilegium obtinuit; exhibitæ approbatione manu Censoris scripta. Sed quia illud se habet extenditque per Ducatum Brabantiæ, et optat etiam valere per alias S. R. M^tis provincias; ne quis forte ex alieno in rem modo suum contra æquitatem velit promovere commodum; ac falcem in alienam messem immittere, ut experientia docuit contigisse; supplex petit a S. M^te Regia, sibi permitti ut hæ duæ tabulæ ad promotionem studiorum puerilium, &c imprimantur, et prohibeatur omnibus et singulis ullo modo impedire, aut illas ab alio incisas in majori vel minori forma impressas, in septemdecim provinciis inferioris Germaniæ venum exponere; vel publice aut clam distrahere; sub mulcta in hujusmodi privilegiis poni solita; idq; spacio sex annorum proxime subsequentium a die dati privilegii: Quo facto &c.

Lambertus Thomas Schenckelius
Dusilvius.

1) La concession du privilège est écrite en apostille et doit se lire:
Veues les lettres doctroy cy mentionnées fiant lettres pareilles pour les autres provinces de pardeca fait en Bruxelles le 19 davril 1624. Ma v^t.

Ce second privilège ne nous apprend rien de plus que le premier touchant l'ouvrage à éditer. Ces documents sont-ils donc sans intérêt? Certainement non, car ils nous ont conservé certains détails sur l'individualité et la fin de carrière d'un humaniste qui eut son heure de célébrité. Et d'abord, ils témoignent de son incessante activité littéraire au moment où il n'est pas loin de sa quatre-vingtième année; ils précisent aussi et situent au 19 avril 1624 la dernière date certaine de son existence. La pièce autographe enfin, nous révèle une fermeté de main peu commune chez un vieillard. En même temps, elle nous fournit un spécimen fort caractéristique de signature du XVIIe siècle.

On y trouve, à côté du nom d'origine *Dusilvius* (Bois-le-Duc), la marque de Schenckels, sous forme d'un monogramme composé des lettres L et S, réunies par des S entrelacés, ces derniers étant, semble-t-il, les initiales du latin *subscripsi;* ensuite, dans les enjolivements le chiffre 3, répété jusqu'à huit fois, une précaution croyons-nous, pour rendre plus difficile l'imitation de ce parafe[1)].

L. LE CLERCQ.

1) La raison de ce chiffre ainsi intercalé ne nous paraît pas avoir été donnée jusqu'ici. Du moins nous ne l'avons trouvée ni dans: Victor GAILLARD, *Marques et signatures des anciens notaires,* Gand, 1855; *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de la Littérature* (avec reproduction de marques), ni dans D.E. BARINGIUS, *Clavis diplomatica... notariorum veterum signa perplura.* Hanovre, 1754.

Encore une reliure attribuee a Plantin.

En mai 1935 se dispersait à Munich un choix de livres provenant de la bibliothèque des princes de Öttingen-Wallerstein; le lot 391 de cette collection était décrit comme suit:

KARL V. - Avila y Zuñiga (L. de) Comentario de la Guerra de Alemaña, hecha de Carlo V. de 1546-48. Anvers. J. Steelsius, 1550, 8°. 90 num. u. 6 unn. Bll. mit 3 Holzschnitt-Tafeln. 2 Ansichten im Text. u. Blattgr. Span. Wappen.

Lila Wildldr. d. Zt. m. Goldornam. u. Name Lucas Bloed *(Sic)* in Golddruck. (Leicht Beschabt).

Ce n'est pas une description aussi laconique qui pouvait tenter un amateur de reliures, mais pour ajouter une impression espagnole d'Anvers à ma collection je n'hésitai pas à passer un ordre d'achat. Ce n'est qu'après être entré en possession de mon acquisition que j'ai pu me rendre compte de l'intérêt de cette reliure qui portait sur le premier plat le nom de som premier possesseur 'Lucas Plöed' (et non Bloed comme l'annonçait le catalogue).

Le Baron Rudbeck[1] a décrit une reliure de Plantin exécutée sur '*Flores de L. Anneo Seneca, traduzidos de Latin en Romance Castellano por Juan Martin Cordero. Anvers, Cristoforo Plantino, 1555*' portant le même nom. De la comparaison de ces deux reliures il ressort que les mêmes fers avaient servi à frapper l'ex-libris de cet hispanisant.

Ce rapprochement pourrait suffire à attribuer cette reliure à Plantin, mais ma conclusion va rencontrer celle de M. Prosper Verheyden[2]: Le centre des plats est orné de l'aigle bicéphale surmontée de la couronne impériale. Ce même motif, exécuté avec le même fer, se retrouve sur le second plat de la reliure destinée à Philippe II, sur l'édition latine du même ouvrage de Avila et dont

1) Dans *Sept études publiées à l'occasion du quatrième centenaire de Chr. Plantin,* pp. 67 et suiv.

2) Dans *Le Compas d'Or,* n^r^ 3 de 1937, pp. 107 et suiv.: *Twee banden van Plantin voor Keizer en Prins.*

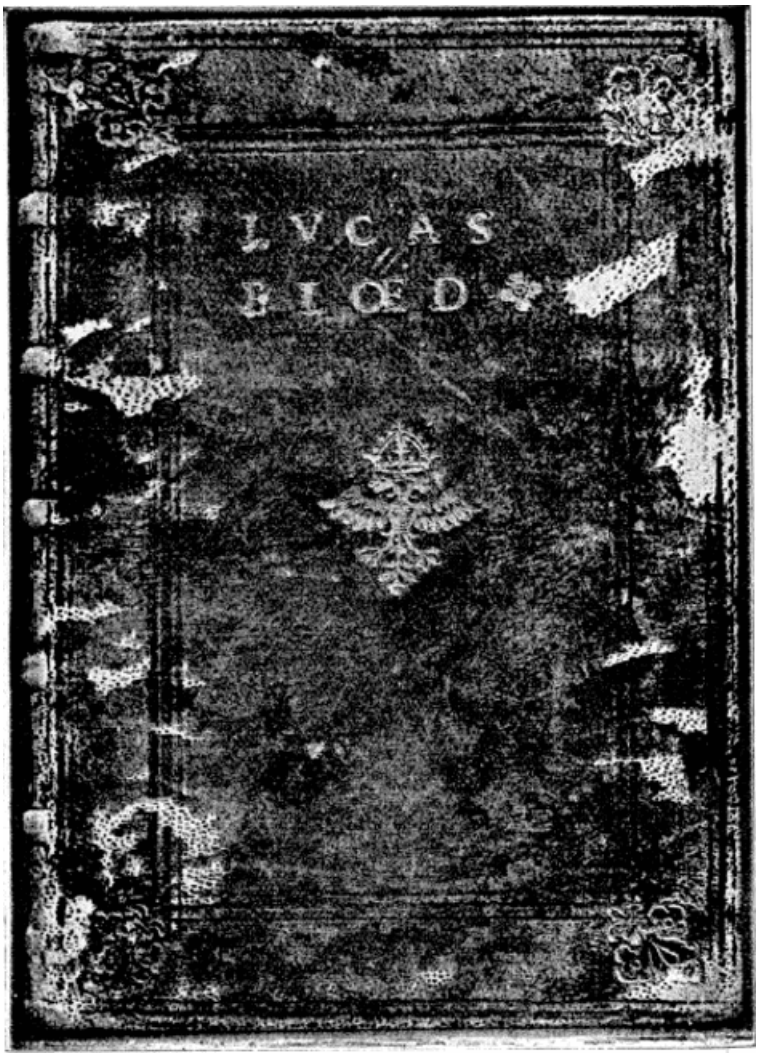

Reliure de Plantinpour Lucas Plöed. 1550.

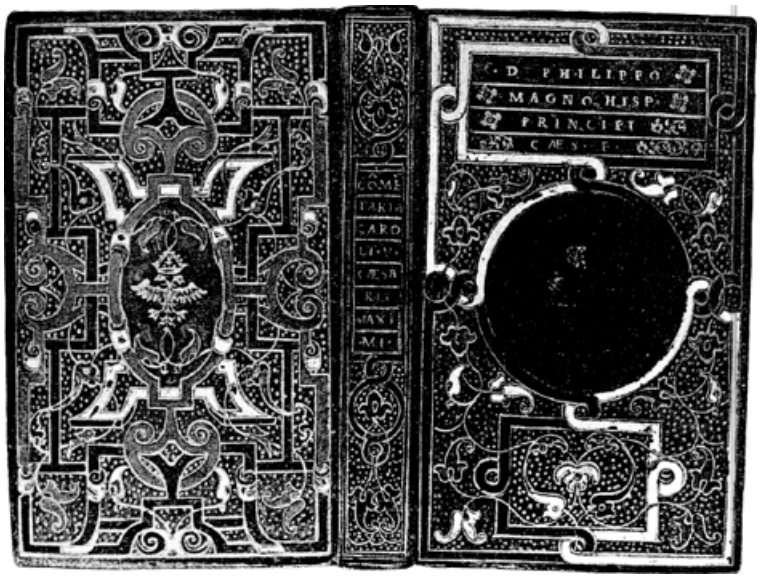

Reliure de Plantin pour le prince héritier, le futur Philippe II. 1550.

on trouve une reproduction en couleurs très bien rendue dans le catalogue de la librairie Gumuchian[1].

Partant du 'Seneca' mon exemplaire du 'Avila' exécuté pour Lucas Plöed, servait de chaînon pour attribuer la reliure du 'Avila' de Philippe II, au même artisan, et c'est ainsi que j'en étais arrivé en même temps que M. Verheyden, mais par une autre voie, à attribuer cette reliure à Plantin.

Il est curieux de constater que cet insigne impérial se trouve sur deux exemplaires de l'Histoire des Guerres de l'Empereur, et ne se retrouve pas sur l'exemplaire qui était destiné à l'Empereur luimême, comme le montre la reproduction annexée à l'article déjà cité de M. Verheyden.

Cette reliure et celles signalées par M. Verheyden sont particulièrement précieuses parce qu'elles sont certainement antérieures à 1555, année pendant laquelle Plantin se vit obligé d'abandonner l'art de la reliure par suite d'une blessure[2]. Elles se rattachent à l'époque où Plantin travaillait encore lui-même avec la plénitude de ses moyens comme maître relieur et doreur. On peut supposer qu'après 1555 les reliures sorties de son atelier, bien qu'exécutées sous sa direction, ne soient plus son oeuvre personnelle.

La présente reliure d'un format agréable (100 mm. × 147 mm.) est une des plus sobres de celles attribuées au maître à cette époque: exécutée en veau lilas-rose, la décoration se réduit à un double encadrement composé d'un triple filet à froid, aux angles quatre fleurons dorés, au centre de chaque plat l'aigle à deux têtes surmontée de la couronne de l'Empire; sur le premier plat le nom 'Lucas Plöed'. Le dos à cinq nerfs est orné de petits fleurons dorés. Le coloris anciennement lilas des tranches est passé. L'épiderme est frotté à plus d'un endroit mais par contre la reliure est exempte de toute réparation.

Après les deux reliures plantiniennes signalées par M. Verheyden, la découverte de celle exécutée pour Lucas Plöed porte à six le nombre des exemplaires dont l'attribution à Plantin peut être considérée comme certaine.

Lucas Plöed, le bibliophile, client de Christophe Plantin, est de

1) Catalogue XII, *Belles Reliures,* Gumuchian & Cie. Paris, s.d. (1929), n° 93, planche XXXVIII.
2) Voir Max Rooses, *Christophe Plantin,* Anvers, Maes 1890, pp. 22 et 23.

famille allemande, vraisemblablement de Nuremberg[1]. Ce nom s'écrit indifférentem PLOED, Ploed, Ploedt, Plöed & Plöedt, cette dernière forme étant la plus employée.

Dans un manuscrit daté de 1526, je trouve un portrait en pieds, représentant Lucas Plöed, homme d'âge déjà mur, les tempes grisonnantes, le front dégarni, portant moustache et barbiche. Il est vêtu à la manière des seigneurs de l'époque, col à fraises, pourpoint de velours bordé de fourrure; il tient à la main une toque et s'appuie sur ses armoiries.

Son père se nommait Christophe, (fils de Hanns et de Brigitte Fuxart) et sa mère Katerine Tucher (fille de Berholt, et de Christine Schitmer).

Il est le deuxième de quatorze enfants, dont deux, restés célibataires, ont suivi la carrière des armes. Les familles alliées aux Plöed, les Locham, Tucher et Mendel sont d'origine de Nuremberg. Une de ses soeurs avait épousé un ancien bourgmestre de cette ville, membre du Petît Conseil, et une autre un administrateur du comte Palatin à Hilpoltstein, petite ville au sud de Nuremberg.

Les armoiries des Plöed sont d'Azur au Lion (ou Léopard) d'or, armé et lampassé de gueules, la tête de face, enrubanné et noué d'argent au monogramme I.H.M.G. marchant les deux pattes de derrière sur tertre de gueules à trois copaux[2].

J. PEETERS-FONTAINAS.

1) Les renseignements qui suivent sont puisés dans un manuscrit, livre de portraits de la famille Plöed. appartenant à la collection du Libraire Thiebaud de Paris, qui a aimablement mis ce précieux document à ma disposition. C'est un vol in-4°, reliure en veau estampé sur ais; le premier plat porte l'inscription suivante: ‘Christof / Ploed / MDXXVI. / surmontant les armoiries. Il comporte 107 ff. ch. et 83 ff. blancs, nch; il reproduit 47 portraits de membres et alliés de cette famille avec leurs amoiries respectives.

2) Il est curieux de voir attribuer les mêmes armoiries à la famille Blöd de Nuremberg; voir Rietstap, Armorial Général, 2d. édition p. 218.

Fata libelli.
L'exemplaire de présentation des Opera omnia de Juste Lipse, de 1637.
(Note complémentaire et rectificative).

Dans le *Gulden Passer,* t. XV, 1937, p. 43, j'ai signalé que l'exemplaire de présentation, en six volumes (y compris le Tacite et le Sénèque), des *Opera omnia* de Juste Lipse était conservé au Château de Mariemont[1)], et j'ai rappelé qu'il avait été acquis par R. Warocqué, pour 3.000 frs, à la vente de feu Alph. Willems en 1914[2)]. Mais constatant que l'extrait d'un catalogue de la librairie Bachelin-Deflorenne, où cet ouvrage était offert en vente pour 180 frs. en 1874, ne portait mention que de *cinq* volumes au lieu de *six,* et faisant état du nom d'un possesseur, Guntzberger, donné par Guigard en 1890, j'avais énoncé pour expliquer ces flottements dans les témoignages, diverses hypothèses, dont une seule me paraissait plausible.

Une fois de plus, l'invraisemblable s'est trouvé être le vrai.

En présence de ces six in-folio dorés sur tranches, reliés aux

1) M. le vicomte de Jonghe d'Ardoye, auteur de l'*Armorial Belge du Bibliophile,* a bien voulu m'exprimer toute sa surprise et tous ses regrets de ce que ce précieux document ne lui ait pas été signalé, parmi d'autres, lors de la visite qu'il a faite à Mariemont, vers 1927, en vue de la préparation de son ouvrage, et il s'excuse sur cette circonstance d'avoir dû emprunter à Guigard la reproduction des armoiries du Cardinal-Infant.

2) Le fait m'a été confirmé par le général Jacques Willems, président de la Société des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique, qui ajoute à cette confirmation un intéressant témoignage: 'Le Lipsius est le n° 480 de la vente de mon Père; Warocqué l'a payé 3.000 francs sans les frais qui étaient de 10%. Mon Père avait acquis 5 volumes en 1874 pour 180 frs. à la librairie Bachelin-Deflorenne. - Le sixième volume qui contenait la dédicace a été acheté par mon Père à la vente de Salamancas: ceci souvenir de famille. Je tâcherai de retrouver ce que c'était que la vente de Salamancas, mais ce nom m'a encore été confirmé par mon frère Edouard, mon Père ayant été très fier de reconstituer la collection des 6 volumes'. - On verra dans quelle large mesure les lettres, ici publiées, de feu Léonard Willems, précisent ces souvenirs déjà lointains.

mêmes armes et si parfaitememt conservés, on a peine à s'imaginer qu'un bibliophile protégé des dieux ait pu les acquérir en deux achats, à plusieurs années de distance, et dans deux villes différentes!

Les cinq volumes offerts en vente par Bachelin ont bien été acquis par Alph. Willems en 1874. Provenaient-ils de la bibliothèque de Guntzberger? Ils ne figurent pas dans le catalogue de la vente de celle-ci, laquelle eut lieu à Paris du 5 au 12 février 1872. Mais c'est précisément Bachelin qui dirigeait cette vente, et d'autre part Guigard, bien que son renseignement retarde sur les événements, n'a pas cité sans cause le nom de Guntzberger...

Le sixième volume, représenté par le *Sénèque* de 1632, a fait, incontestablement, partie de la série unique (il faut écarter l'hypothèse qu'il pût y avoir deux exemplaires), car il porte la même cote ancienne, N° 125, que le premier volume. Mais, isolé de ses frères, il a fait partie de la bibliothèque du célèbre bibliophile gantois P.P.C. Lammens († 1836), dont l'ex-libris bien connu est resté appliqué au plat antérieur. La vente des livres de Lammens eut lieu à Gand de 1839 à 1841, en plusieurs sessions. En octobre 1839, le Sénèque échut pour *quatre* francs au professeur Rassmann. Il figure de nouveau dans le catalogue de la vente des livres de ce dernier, en 1860, sous le n° 989, et une découpure de ce catalogue a été appliquée au recto du troisième feuillet de garde, avec la mention du prix payé: 17,50 frs. A cette époque, les armoiries, pourtant si caractéristiques, n'avaient pas encore été identifiées.

Sur cette trame, strictement chronoloqique, il me reste à publier les trois lettres que j'ai reçues de feu Léonard Willems; lettres toutes pleines de souvenirs personnels, émouvantes et par l'ouverture de coeur qu'elles décèlent, et par le fait que leur auteur devait bientôt après nous être enlevé. Que leur spontanéité et leur fraîcheur de ton fassent de cette publication un hommage rendu à un esprit singulièrement cultivé.

I.

> Cher Monsieur,
> J'ai lu avec le plus vif intérêt l'article que vous avez consacré à l'exemplaire de Juste Lipse (1637) qui se trouve actuellement au Château de Mariemont et qui provient de la vente de livres de mon Père, Alph. Willems. J'ignorais naturellement où se trouvait actuellement cet exemplaire et je suis heureux d'apprendre qu'il est tout à fait en sécurité chez vous.

Permettez-moi de vous fournir le renseignement suivant. Vous dites que l'exemplaire vendu en 1874 par Bachelin est porté au catalogue Bachelin comme ayant 5 tomes; mais vous ajoutez: 'sans doute par suite d'une erreur de plume ou d'une coquille typographique', car vous supposez que Bachelin a offert en vente les *six* tomes.
Parlant de l'exemplaire Guntzberger, qui avait la même reliure, vous dites: 'Il faut croire ou bien que le renseignement fourni retarde d'une quinzaine d'années au moins sur les événements, - *ou bien que Guntzberger possédait par extraordinaire un volume manquant à la collection offerte en vente par Bachelin et que Willems l'aurait acheté par la suite,* - ou bien encore qu'il s'agit d'un second exemplaire relié aux mêmes armes. *De ces trois hypothèses, la première seule est plausible.*'
Permettez-moi de vous signaler que la *seconde* hypothèse est la bonne! L'indication du catalogue Bachelin est *exacte:* il n'y avait chez lui que *cinq* tomes. Mon Père les a achetés en 1874. - Des années après (je ne saurais malheureusement pas vous donner la date précise) mon Père a trouvé à Paris le sixième tome (qui est donc l'exemplaire Guntzberger). Je me rappelle parfaitement bien la joie qu'a éprouvée mon Père lorsqu'il a pu compléter les cinq tomes vendus par Bachelin. 'Ces volumes doivent être bien étonnés de se retrouver ensemble, après tant d'années de séparation', disait-il. 'Et s'ils pouvaient parler, ils me remercieraient sans doute de les avoir de nouveau réunis.'
Guignard parle en 1890 (Nouvel armorial) du volume de la collection Guntzberger. Mais à cette date ce volume était chez mon Père et avait déjà rejoint les autres tomes.
Vous pouvez tenir ces renseignements comme absolument *sûrs.* Car il s'agit ici pour moi de choses vécues et qui se sont passées sous mes yeux (je suis né en 1864).
Si vous deviez juger bon d'ajouter une petite note complémentaire dans le *Gulden Passer,* afin que tous les bibliophiles soient avertis de la vérité, je vous autorise naturellement à faire de ma présente lettre l'usage qu'il vous conviendra.
Veuillez, etc...
(s.) LEONARD WILLEMS.
Le 24 février 1938.

II.

Monsieur et honoré Confrère,
Tous mes remercîments pour l'envoi du tirage à part. J'apprends avec grand plaisir que mes renseignements ont pu vous intéresser. Ceci m'amène à les compléter.
Comme je vous l'ai écrit dans ma lettre antérieure, Bachelin n'a livré à mon Père que les 5 tomes qui étaient annoncés dans son catalogue. Je crois

me rappeler que c'étaient les 4 tomes de Juste Lipse, plus le *Sénèque* de 1632, OU le *Tacite* de 1627. Le sixième tome n'a rejoint les autres que des années

après. Mais je ne saurais vous dire si c'était le Tacite ou le Sénèque.
J'apprends par votre excellente notice le nom de *'Guntzberger':* il m'était inconnu. Mon Père a toujours appelé le sixième volume: 'Le tome manquant à ma collection', - sans plus.
J'avais donc *supposé* que ce sixième tome provenait de chez Guntzberger. Mais en relisant attentivement votre travail. je m'aperçois que Guigard parle du 'Justus Lipsius, Ant. 1637, de la collection Guntzberger'. Or le Juste Lipse (4 tomes) était au complet (je crois) chez mon Père en 1874. Si la reliure, dont parle Guigard, décorait un *Tacite* de 1627, ou un Sénèque de 1632, il n'aurait évidemment pas parlé de *Juste Lipse* 1637. Si donc le sixième volume que possédait Guntzberger était un *Juste Lipse,* il faudrait admettre que mon Père ne possédait que 3 tomes du Juste Lipse et qu'il a acheté postérieurement 1e 4me tome du même auteur, tome qui s'était égaré chez Guntzberger.
J'ai voulu en avoir le coeur net.
Je me suis rendu à la Bibliothèque de l'Université de Gand, où M. Ferd. van der Haeghen a soigneusement collectionné tous les *catalogues de vente* qu'il recevait. Et il a fait dresser un registre (manuscrit) *alphabétique* pour permettre à quiconque de mettre la main sur le catalogue de vente qu'il cherchait.
Dans ce régistre, j'ai retrouvé à la lettre G le nom de *Guntzberger,* et j'ai demandé communication du catalogue de vente.
La vente de la magnifique bibliothèque M. Guntzberger a eu lieu à Paris, du 5 au 12 février 1872, par les soins du libraire Bachelin. J'ai soigneusement compulsé tout le catalogue, qui compte 1404 numéros (216 pages). Or, il n'y a là *aucune trace* du Juste Lipse de Balt. Moretus. Il n'y a même *aucun* Juste Lipse quelconque.
Conclusion: le renseignement donné par Guigard en 1890 doit être *erroné.* Je suppose qu'il a retrouvé le frotti de la reliure qui vous intéresse, parmi d'autres frottis faits sur les reliures de Guntzberger (cette bibliothèque était fort riche en belles reliures) et il en aura sans doute conclu que le frotti du Juste Lipse, 1637, faisait également partie de cette même collection. Mais c'est faux.
Ce renseignement complète ma lettre antérieure.
Encore un renseignement, du reste plus important. Vous écrivez dans votre notice: 'On ajoute toutefois [dans le catalogue A Willems], *et avec raison,* que l'ouvrage a été *relié* dans l'atelier de Plantin'.
Mon Père a eu des *doutes* à ce sujet. Il y avait naturellement chez Plantin-Moretus un 'atelier de reliure' pour relier en parchemin les livres que la firme imprimait. Mais cet atelier devait être admirablement monté pour pouvoir exécuter un travail aussi soigné que la reliure du Juste Lipse. Ceci suppose un nombre considérable de petits fers, de dentelles, etc., de tout genre pour l'ornementation d'une reliure.
Mon père était persuadé que Balt. Moretus avait fait exécuter cette reliure chez un bon relieur anversois; il m'avait demandé de faire des recherches pour connaître le *nom* de ce relieur.

Je me suis adressé à M. Rooses (vers 1890) lui demandant de vérifier

pour moi dans la comptabilité de la firme s'il avait été payé un compte pour cette reliure, qui doit avoir coûté fort cher pour six volumes in-folio.

M. Rooses m'a répondu qu'il avait compulsé tous les comptes de 1636, 1637, 1638 (la comptabilité pour ces années est *complète).* Aucun compte de reliure n'y est transcrit. Rooses concluait donc que la reliure en question était sûrement faite chez Moretus même.
S'il en est ainsi, il va de soi que l'atelier de reliure, chez Plantin-Moretus, doit avoir exécuté encore *d'autres* reliures *de luxe.* Avec les petits fers et l'ornementation du Juste Lipse, il doit être aisé de déterminer quels autres volumes ont été exécutés dans ce même atelier.
J'ignore s'il existe un travail spécial sur l'atelier de reliure de chez Plantin. Je crois que non. Il est bien dommage que mon collègue et ami M. Sabbe soit précisément mort il y a quelques semaines. Il aurait pu certainement me renseigner à ce sujet.
Veuillez, etc...
(s.) LEONARD WILLEMS.
3 mars 1938.

C'est après avoir reçu cette seconde lettre, que j'ai eu l'occasion de signaler à mon aimable correspondant que le sixième volume de la collection, contenant le Sénèque, bien qu'en tous points semblable aux autres par l'aspect et la conservation, s'en distinguait néanmoins en ce qu'il portait en tête l'*ex-libris* de Lammens et une découpure, annotée, du catalogue de la vente Rassmann. Je reçus alors la longue et intéressante lettre que voici:

III.

Cher et honoré Confrère,
Grâce à vos renseignements nous sommes enfin parvenus à l'absolue certitude, comme vous me l'écrivez fort bien. Bachelin a donc livré à mon père, en 1874, quatre tomes: Juste Lipse, plus le Tacite (= 5 volumes). Je ne me rappelais pas si c'était Tacite ou Sénèque; mais les indications transmises par vous prouvent sûrement que le Sénèque vient d'autre part. Et nous pouvons maintenant suivre ce volume dans les ventes. La vente de l'énorme bibliothèque Lammens forme *4 volumes* et a eu lieu à Gand d'avril 1839 à 1841. Je trouve dans le tome II, n° 1266 (vente du 21 octobre 1839 et jours suivants, - c'est la *seconde* vente):
'L. Annoei Senecoe philosophi opera quoe exstant omnia, a Justo Lipsio emendata. edit. 3a. Antv. ex off. Plantin. Balth. Moreti. 1632.
In fol. vel. d.s. tr. et pl. a comp. dent. - titre gravé. Portrait gravé par Corn. Galle. - Bel exemplaire. gr. papier.'
A lire cette note, où il est simplement dit: 'grand papier, doré sur tranche, plats à compartiments, dentelles', personne, certes, ne pourrait se douter qu'il s'agit du Sénèque aux armes de Ferdinand d'Espagne. Mais en

l'espèce il n'y a *pas* à hésiter, - ce pour deux motifs: 1° l'ex. de mon Père a l'ex-libris de Lammens; 2° la Bibl. de Gand possède un catalogue de vente Lammens sur grand papier et avec l'*indication* (pour chaque n°) du nom de l'*acquéreur* et du *prix*. Or, à côté du Sénèque (n° 1266) est écrit: 'RASSMANN - 4 FRS.'. Et nous retrouvons l'ex. en question à la vente Rassmann avec une description un peu moins succincte.
4 frs. pour une reliure de luxe aux armes de Ferdinand, c'est donc la valeur il y a juste un siècle; mais assurément ce n'est pas exagéré!
La vente Rassmann a eu lieu le 10 mai 1860. J'y lis *pag. 50,* n° 989:
'L. Annoei Senecoe opera a Justo Lipsio emendata et schol. illust. ed. 3a. Antv. ex. officina Plantin., 1632.
fol. velin, écusson et autres ornements en or, tr. dor. magnifique exemplaire d'une parfaite conservation.'
Comme je vous l'ai écrit, quand mon Père parlait du tome qu'il avait acquis, il le nommait: 'le tome manquant à *la* collection - ou à *ma* collection.'
Maintenant que vous citez le nom de Rassmann, je crois bien me rappeler que mon Père m'a dit un jour que ce tome avait été acheté à la vente Rassmann. En 1860 mon Père collectionnait déjà les auteurs grecs et latins. Et Rassmann (qui avait occupé la *chaire de grec* à l'Université de Gand de 1835 à 1858) avait une fort belle collection de classiques grecs et latins, en belles reliures. Mon Père a obtenu son diplôme de docteur en philosophie et lettres en 1859 devant le jury central, avec félicitations du jury pour son examen de grec. Le président du jury a ajouté: 'Le jury regrette de ne pouvoir vous conférer un grade, votre examen en métaphysique et autres matières philosophiques ayant été tout juste suffisant.' (Mon Père en effet n'avait pas du tout la tête métaphysique.)
Ce que je puis vous *certifier,* c'est que mon Père s'est rendu à Gand pour assister à la vente Rassmann. Une anecdote qu'il m'a racontée plus d'une fois le prouve. C'est à la vente Rassmann que mon Père a fait la connaissance personnelle de Jos. Roulez (qui à l'Université de Gand donnait le cours de latin). Roulez, comme vous le savez mieux que personne, était un savant éminent. Sa spécialité était entre autres l'épigraphie et l'archéologie figurée. En cette matière, il était à cette époque dans notre pays le seul homme de réelle valeur. Il n'a jamais publié de grand ouvrage, qui ait consacré son nom. Mais il a publié dans l'*Académie de Belgique* toute une série de mémoires et de notes, qui sont fort bien faits: - ce, de l'avis de mon Père et de Paul Thomas. (Personnellement, je n'ai aucune compétence en la matière.) Mais Roulez avait la réputation à Gand, même parmi ses collègues, d'être ce qu'on appelle un véritable ours. Absorbé en lui-même, il ne causait avec personne et quand on essayait de causer avec lui, on croyait lire sur sa figure: 'Ce que vous me racontez là ne m'intéresse pas du tout.'
Une note manuscrite de Ferd. van der Haeghen indique que le catalogue Rassmann a été rédigé pas Roulez et Wagener. Mon Père s'est adressé avant la vente à Roulez pour un renseignement. Puis, la vente commencée, il s'est assis à côté de lui. Mais dès l'un des premiers numéros, l'un et l'autre

se sont mis à hausser sur le même volume (la vente débutait avec les auteurs grecs et latins). Roulez s'est alors retourné vers mon Père et lui a dit:

Nous n'allons pas nous faire la concurrence. n'est-ce pas? Dites-moi quels numéros vous intéressent, je vous les laisse. Je vous dirai par contre à quels volumes je tiens: laissez-les moi.' Ainsi fut fait! Et pendant toute la vente Roulez, qui était très au courant de la littérature concernant les classiques, commentait chaque auteur: 'La meilleure édition de cet auteur est l'édition de X... Celle de Z est moins bonne parce que...' Heremans (un ami de mon Père) a assisté au dernier jour de vente: vers la fin du catalogue se trouvaient quelques ouvrages de philologie germanique (Rassmann, qui était allemand d'origine, a publié des textes de *Minnesänger).* Cela intéressait Heremans qui depuis 1855-56 donnait à l'Université les cours de littérature et philologie flamandes. La vente terminée, Heremans s'est adressé à mon Père: 'Je vois que vous avez bavardé tout le temps avec mon collègue Roulez. Mais racontez-moi donc, je vous en prie, comment vous vous y êtes pris pour apprivoiser un ours pareil!'
La Bibliothèque de Gand contient 6 catalogues Rassmann. Je les ai parcourus pour voir si ma mémoire était fidèle et si mon Père y était indiqué comme acquéreur du Sénèque. Malheureusement *aucun* ne donne de *noms.*
Deux indiquent les prix: n° 989 = 17.50 frs., ce qui concorde avec l'indication de votre exemplaire, - indication que je suppose être de la main de mon Père.
Comme vous pouvez le constater, ni Lammens, ni Rassmann ne sont parvenus à *identifier* les armoiries se trouvant sur leur Sénèque. Mon Père qui, je crois. a acheté le volume, n'en a pas su plus long. Il se sera sans doute demandé quel était le riche bibliophile qui avait fait exécuter cette reliure à ses armes. Il ne pouvait se douter qu'il s'agissait d'un exemplaire de présentation. L'identification a été faite par Bachelin sur les volumes de 1874. Quand mon Père a lu le catalogue Bachelin, il s'est dit que ces in-folios de Plantin feraient bonne figure à côté de sa reliure du Sénèque in-folio. Et quand l'exemplaire Bachelin est arrivé à Bruxelles il a été tout surpris de constater *de visu* que sa reliure du Sénèque était identiquement la même que celle des volumes de Bachelin, - ce qui, comme je vous l'ai écrit, lui a fait le plus grand plaisir.
Grâce à vos recherches nous pouvons maintenant suivre le *Sénèque* de Ferdinand depuis 1839, - et le Juste Lipse du même depuis 1874. Reste à savoir où Bachelin s'est procuré les 5 tomes du Juste Lipse - Tacite. Non chez Guntzberger, puisque le Juste Lipse de Guntzberger n'existe pas. Depuis quand le Juste Lipse a-t-il pris le chemin de la France? Le *Cardinal* Ferdinand infant d'Espagne a été un grand protecteur des couvents. A-t-il légué ses livres à une institution religieuse? Des recherches d'archives nous apporteront peut-être la lumière.
Ne vous étonnez pas de ce que je vous écrive si longuement. Quand on est arrivé à mon âge on ne vit plus dans le présent: on vit dans le passé.
(s.) LEONARD WILLEMS.
9 mars 1938.
P.S. - Le nom de *Salamancas* ne me dit rien. Dans la collection des catalogues gantois je ne retrouve aucune *vente Salamancas.* Ceci ne veut

pas dire qu'elle n'existe pas, car toute collection est nécessairement incomplète. De toute façon *si* cette vente existe, elle doit avoir été fort peu importante.

On voit que cette correspondance, toute pleine de digressions et d'anecdotes qui font revivre une époque, - a le mérite d'avoir mis au point un certain nombre de questions. Est-ce à dire que tous les problèmes soient résolus?

D'abord quelle fut cette vente *Salamancas,* dont jusqu'à présent on n'a retrouvé nulle mention imprimée? S'il est avéré qu'Alphonse Willems a acquis le Sénèque dès 1860, à la vente Rassmann, faudrait-il ne voir dans le mot 'Salamancas' qu'un surnom (tant de professeurs en sont affublés) ou, plus simplement, qu'une déformation auditive? Mais il ne me semble pas, jusqu'ici, absolument prouvé que le Sénèque ait été acquis, à la vente Rassmann, par Willems lui-même. L'écriture de la note consignée sur la découpure du catalogue n'est pas assez caractéristique pour pouvoir être identifié avec certitude[1].

Il n'en est pas moins curieux de voir séparés, puis réunis, les précieux volumes provenant de la bibliothèque du Cardinal-Infant (mort en 1641). Quel fut le destin de cette bibliothèque? Nous posons de nouveau la question.

Enfin, le problème le plus intéressant reste celui de la reliure. Les 'doutes' d'Alphonse Willems, dissipés par Max Rooses, redeviennent les miens, malgré ce que j'ai pu en écrire dans mon précédent article. Le témoignage, cité, de Balthasar Moretus: *Jam in bibliopegi manibus exemplar est,* échappe à toute sollicitation. Les fers employés, à l'exception de la plaque centrale, portant les amoiries, sont d'une extrême finesse et leur application a dû être un travail de longue patience[2]. Il nous a semblé utile de donner ici une reproduction photographique d'un des plats de cette reliure. Puisse-t-elle exercer la sagacité des connaisseurs anversois, et puisse ce second article être suivi d'un troisième, qui apporterait, lui, la réponse définitive à toutes les questions posées.

PAUL FAIDER.

1) J'ai pu la comparer à un specimen de l'écriture d'Alph. Willems que le général Jacques Willems a eu l'amitié de me communiquer, et je dois conclure, en toute sincérité, à un *non liquet.*

2) L'extrême obligeance de M. Herm. Bouchery, l'actuel conservateur du Musée Plantin-Moretus, m'a permis d'inspecter les reliures anciennes de la riche bibliothèque dont il a la garde. Je n'ai retrouvé aucun fer suffisamment caractéristique pour autoriser une conclusion sûre.

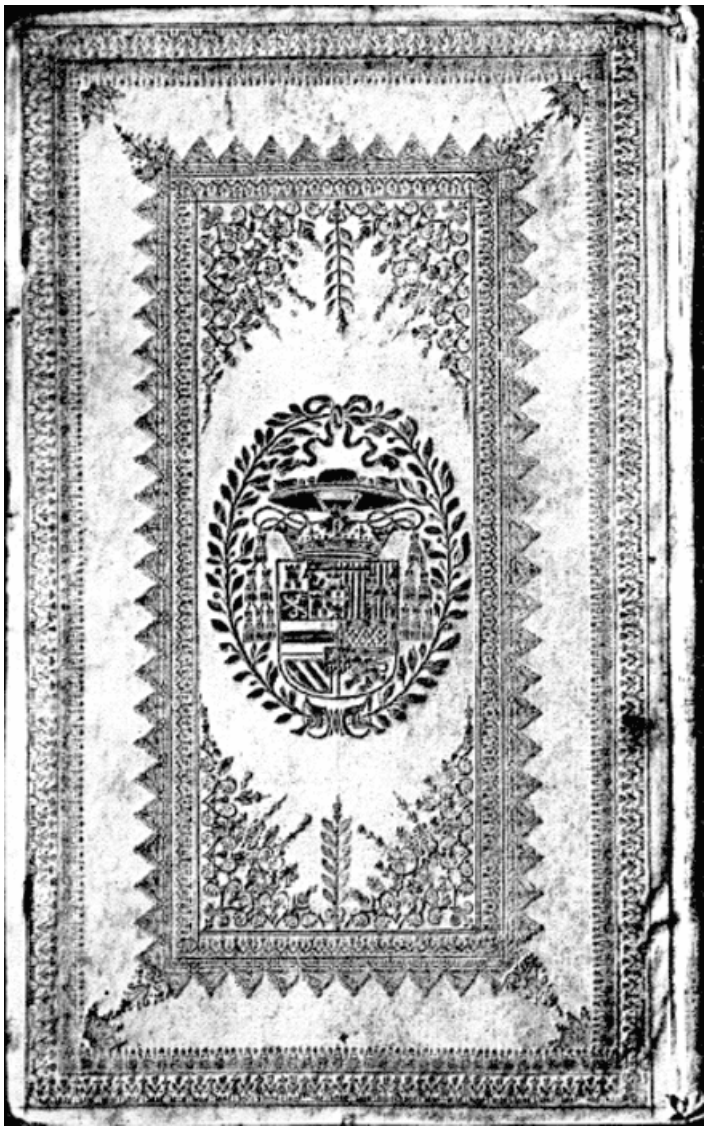

Exemplaire des *Opera omnia* de Juste Lipse (Anvers, 1637), relié aux armes du Cardinal Infant Ferdinand d'Autriche (Bibliothèque du Château de Mariemont).

‘L'album amicorum’ de Wilhelm Helbig de Wurzbourg[1)]

Peu de personnes ignorent à notre époque l'existence des albums d'amis, ces recueils où l'on inscrivait autrefois, ‘soit quelque à-propos en prose, soit une courte pièce de vers, une pensée, une citation d'auteur, fût-ce une simple signature. Certaines pages étaient ornées d'armoiries ou d'emblèmes, de dessins, de peintures, de notes de musique’[2)]. Plusieurs travaux récents ont été consacrés à les décrire et ont montré l'intérêt qu'ils présentent pour l'étude des moeurs, du mouvement intellectuel et du goût d'une époque[3)]. Nous n'y insisterons pas d'avantage, puisqu'aussi bien la description détaillée d'un manuscrit de ce genre, en fournira une preuve nouvelle.

Wilhelm Helbig, l'heureux collectionneur des autographes et des nombreuses armoiries signalés ici - il y en a plus de deux cents - n'est pas connu et peut-être n'est-il nulle part cité[4)]. Réunissons donc ici ce que l'Album a pu nous apprendre sur son *curriculum vitae.* Notre amateur vit le jour à Wurzbourg en Basse-Franconie[5)] (d'après nous, un peu avant le milieu du XVIe siècle); sa famille était noble et, à en juger par les signatures du manuscrit, catholique pratiquante. Les dates extrêmes du volume sont 1561 et 1591. Durant cette trentaine d'années, nous voyons Helbig résider successivement dans sa ville natale (1561-1562), à Cologne (1564), à Fulda (1565). En octobre de cette année, le voici à Louvain où il demeurera jusqu'en septembre 1572. Son séjour en notre ville étant ce qui, pour nous, donne du prix à cet album, nous y reviendrons plus loin. Disons, dès à présent, qu'Helbig y étudia problablement la médecine.

1) Bibliothèque de l'Université de Louvain, Cod. 8 récupéré en Allemagne.
2) Alph. Roersch. *‘L'Album Amicorum’ de Bonaventure Vulcanius* dans *Revue du Seizième Siècle,* XIV, Paris 1927, p. 1 du t. à p.
3) Voir une liste de ces travaux *ibidem.*
4) Une demande de renseignements faite à Wurzbourg est restée sans réponse.
5) Dans l'Album, cette ville est le plus souvent citée sous ses deux noms latins; Herbipolis ou Wirciburgum.

De retour chez lui, il y reste en 1572-1575, non sans voyager un peu partout en Europe Centrale durant ces années et jusqu'en 1580. Peut-être, plusieurs de ces déplacements étaient-ils nécessités par les besoins de sa clientèle. Nous le trouvons ainsi, à Cologne (1573), à Mayence (1574). En octobre 1575, un autographe mentionne qu'il va quitter son domicile[1]; nous le suivons alors à Vienne, Presbourg, Salzbourg, Klagenfurt (Carinthie), et à Komorn (Hongrie) en 1576. Puis il est à Augsbourg (1577) et en Silésie (1579). Revenu en Bavière, il reçoit de l'évêque de Bamberg, Joannes Georgius Zobell, la faveur d'un autographe et peut-être alors aussi la dignité de chanoine de sa cathédrale. Ce titre, parmi les nombreux témoignages d'amitié, ne nous est signalé qu'une seule fois en 1582, en même temps que ceux de chanoine de Wurzbourg et de comte palatin[2].

Vers 1580, les armoiries deviennent rares dans l'Album; puis, elles disparaissent entièrement pour faire place à de simples signatures, qui couvrent les vides où devaient se trouver des armoiries non exécutées. En 1589, Helbig opère à Bamberg une guérison extraordinaire qui lui vaut le plus bel hommage de reconnaissance contenu dans le manuscrit[3]. C'est aussi le dernier; il n'est plus suivi que de quelques signatures de l'année 1591. Cette date ne serait pas éloignée, d'après nous, de la mort de notre médecin.

Son Album se présente sous la forme d'un gros volume in-douze, comprenant 223 ff., parchemin et papier[4], de 132 sur 93 mm., qui ont été reliés postérieurement en veau estampé et fortement rognés[5].

L'état de conservation du manuscrit est tout au plus satisfaisant. De nombreux feuillets ont été maculés par l'usage; au cours des

1) Fol. 156, signé Lachman: *Amico suo..... Herbipoli adhuc navanti.*
2) Fol. 181v, signé Lyresius, voir ce nom. La distinction de chanoine honoraire était accordée à cette époque à des laïcs. *(Dictionnaire de droit canonique,* Paris, 1938, III, 485, art. de *R. Naz).*
3) Fol. 35, signé Guttenberg, voir ce nom.
4) Foliotés récemment 1-218, plus 89a, 93a, 128a, 152a, 172a. Les fol. parchemin sont foliotés 1-18, 20-38; le folio 19 papier y est intercalé et monté sur onglet. Sont blancs les fol. 9v, 11v, 12r-v, 13v, 14r-v (mutilé), 23, 28v.
5) La rognure a entamé les trois tranches extérieures du volume et enlevé des noms, des dates, des devises aux fol. 42, 47, 51, 58, 64, 65, 83. 86, 92, 113, 129, 131, 136, 138, 143, 152, 168, 171, 172, 200, 201, 203, 212, 214. Dans la description des folios, ces mutilations sont indiquées par des points de suspension.

ans, des mains profanes[1] ont arraché, mutilé, griffonné[2] bien des pages[3]. Récemment, le volume a été remis en état, en Allemagne; des feuillets y furent réparés et repeints, d'autres montés sur onglet[4]; on renouvela aussi le dos, les coins et les tranchefiles de la reliure.

Malgré ces défauts matériels, l'Album présente un intérêt documentaire évident, non seulement par le nombre considérable de ses armoiries en couleurs - dont plusieurs artistement peintes - et par ses dizaines de gracieuses miniatures, créant une heureuse variété au sein du recueil, mais encore par ses devises et ses sentences qui reflètent vivement la mentalité de l'époque. De cet ensemble ainsi établi, nous nous proposons de faire un inventaire détaillé pour en tirer une triple documentation, à savoir: héraldique, iconographique et littéraire.

1. - Les Armoiries et les autographes[5].

Ce fut au cours des années 1561-1591 et principalement de 1566 à 1582, que le médecin Helbig convia ses amis et ses clients à collaborer à son Album, invitation qu'accueillirent favorablement quelque trois cents personnes, possédant des armoiries[6]. Cette foule d'admirateurs est tout à l'éloge de notre Esculape. Elle

1) Au fol. 38. on lit: Barbara Binzenhoeferin 1810.
2) Ces folios se trouvaient entre les ff. 84/85, 131/132, 171/172, 173/174, 182/183 (2 ff.), 185/186, 189/190 et représentaient des costumes à partir du f. 173.
3) A l'encre ou au crayon. Ce sont les fol. 148v, 151, 211, 218v.
4) Sont ainsi réparés, les fol. 19, 103, 113, 117, 132, 135, 141, 145, 157, 172a-200, 218; le fol. 46 est encore mutilé.
5) Ouvrages cités: Jos. Wils. *Les étudiants des régions comprises dans la Nation Germanique à l'Université de Louvain.* (1642-1909). Louvain 1909-1910, 2 vol., in-8° - Petri Divaei. *Opera Varia scilicet Rerum Lovaniensium libri IV....* Lovanii, H. Vander Haert, 1757, in-fol.- Nicolai Vernulaei *Academia Lovaniensis...* Recognita & aucta par Christianum à Langendonck... Lovanii, 1667, in-4°. - J.B. Rietstap, *Armorial général.* Deuxième édition, Gouda, 2 vol., in-4°. - de Vegiano - de Herckenrode. *Nobiliaire des Pays-Bas et du Comté de Bourgogne...* (avec complément) Gand, 1865, 4 vol. et un Armorial in-4°.
6) De ce nombre, 233 reçurent leur plein achèvement, en peinture ou en aquarelle; quatre ne furent dessinées qu'à la plume (fol. 32v, 34, 72v, 73); 52 pages destinées à recevoir des armoiries demeurèrent vides et ne contiennent qu'une devise au haut et une signature au bas de la page. Ce sont les fol. 1, 15v, 16r-v, 17, 22r-v, 24v, 26-28, 31v, 36, 37-38v, 62v, 93v, 94, 108v, 115v, 120, 127v, 128v, 129v, 136v, 137, 147v, 172, 180v, 201v, 202v, 204v, 205, 206, 207, 208v, 209v, 210v, 211, 212-216v.

rehausse aussi la gloire de l'ancienne *Alma Mater* et de sa Faculté de médecine qui furent à l'origine de tant de succès.

Parmi les personnalités qui témoignèrent ainsi leur amitié à Helbig, figurent avant tout de nombreux membres de la noblesse au trichienne et bavaroise, ayant à leur tête les archiducs Mathias et Maximilien, les évêques de Wurzbourg[1)] et de Bamberg[2)] et leur entourage, des ecclésiastiques, des médecins, des juristes. A côté d'eux, un groupe d'une cinquantaine d'étudiants de l'Université de Louvain, comprenant des Allemands, des Belges, des Hollandais, des Tchèques, des Poméraniens, des Polonais et même un Turc, confirmerait, s'il en était besoin, la renommée internationale de notre *Alma Mater* à cette époque[3)]. Faut-il insister sur l'intérêt que présente la série d'autographes de ces jeunes gens qui, leurs études achevées, obtinrent souvent dans leur patrie les plus hautes dignités ecclésiastiques et les postes les plus éminents? Nous savons fort bien que la présence de ces étrangers est connue et qu'elle a été signalée *in globo* par les historiens de l'Université[4)]. Il reste, néanmoins, que la matricule de cette époque étant en partie perdue, notre manuscrit est le seul document authentique et autographe d'une demi-centaine d'étudiants louvanistes pour les années 1565-1572[5)].

A ces autographes qui mentionnent explicitement la ville de

1) Julius Echter zu Mespelbrunn, ancien étudiant de Louvain.
2) Joa. Georgius Zobell et Ernestus a Mengersdorff' ce dernier ancien condisciple d'Helbig à Louvain.
3) Voici l'index de leurs noms de famille: Becker, Berlaymont, Bicken, Bier, Croy, Dienheim, Eberstein, Franckman, Fraunberg, Frentzell, Freudenberg, Freyberg, Frobenius, Fuggerus (Ant. et Raymundus), Geyer, Geroltzeck, Glaserius, Halmale, Helffenstein, Hellinck, Helskamp, Holdingen, Ketteler, Kindspergk, Langenmantel, Lauenberg, Lyresius, Meichsner, Mengersdorff, Mogiting, Nysszky, Pirkhammer, Ramell, Redern, Redlwitz, Rietheim, Rottenhan, Ruemelin, Schoenenburgh, Sigersreyter, Stain, Stiber, Stotzingen, Tettenborn, Thenn, Velen, Vogelius, Vuelsinger, Waltpott, Weruserius, Widman, Wilack, Wissler, Zuntgerus. Il faut y ajouter Marquardus Schettner (?) von Weg (voir p. 46) et une liste que nous signalerons aussitôt.
4) Cfr N. Vernulaeus, op. cit. pp. 178-184. *Illustres Scholares ex Germania, ex Polonia et Lithuania;* J. Wils, *op. cit.* p. 7 sq., pour les années antérieures à 1642.
5) La matricule de l'Université de Louvain se trouve aux Archives du Royaume; le volume qui concerne - en partie seulement - notre époque y est coté: n° 24: *Quartus Liber Intitulatorum:* du 29 févr. 1529 au 31 août 1569. Le volume suivant est perdu.

Louvain, il y a lieu de joindre une liste de dix noms, ne contenant aucune indication locale, mais dont l'origine louvaniste n'est pas douteuse. Elle est écrite sur une feuillet adventice, qui pourrait provenir d'un petit registre de confrérie ou de cercle d'étudiants. Sur ce feuillet, qui a été collé au verso du fol. 19,[1] ont été peintes des bandelettes lignées en rouge comme des portées de musique et encadrées d'un motif architectural, en partie rogné. C'est sur ces simili-bandes que de jeunes nobles, presque tous des Pays-Bas ont inscrit leurs signatures. La présence sur cette liste de Philippe Guillaume de Nassau, qui fut envoyé en Espagne en 1567, sur l'ordre de Philippe II, permet de faire remonter cette page aux premières années du séjour de Guillaume Helbig - c'est ainsi qu'il se nomme lui-même - à Louvain. Voici la liste:

P. Guillaume De Nassau
Herpipolelsis (sic) Guillaume Helbig
Henri de Stolberg
Gebhart De Mansfelt
Guillaume De Hornes
Maximilien De Craninghen
C. 'Claude' De Berlaymont
Segerus de Groiesbeck 'Groesbeek'
Joannes de Bersele
Leonorus 'Leonorius' Niuerfe[2].

Le séjour qu'Helbig fit chez nous couvre, d'après les autographes, une période de sept années, allant du 31 octobre 1565 au 12 septembre 1572[3]. Ce fut l'un des moments les plus troublés de notre histoire. Dès la fin du premier exercice académique peutêtre suivi par Helbig, la révolution des Iconoclastes empêcha les promotions ès Arts (1566). Les années suivantes furent plus calmes à Louvain. Mais en 1572, le Prince d'Orange. s'étant rendu maître de plusieurs villes des provinces méridionales, parvint à se faire

1) Ce fol. 19 monté sur onglet est le seul fol. papier intercalé parmi les ff. parchemin qui composent le volume. Au recto, sut fond peint en rouge brique, trois petites armoiries superposées ont été si finement exécutées qu'elles se distinguent nettement des autres. Elles appartiennent aux Stolberg, Mansfelt et Hornes, dont la signature se lit au verso.

2) Voir ces noms à l'Index qui suit; les 1er, 4e, 5e et 7e ont été immatriculés ensemble à l'Université de Louvain, en février 1566: à côté de leurs noms, on a écrit cette note: 'Nobiles minorenses pro quibus jurarunt eorum gubernatores'. Le premier est appelé: 'Jllustris ac Nobilis Adolescens Philippus guilelmus de Nassau Comes de Buren'; le 4e 'Comes'.

3) Fol. 168vo et 155.

ouvrir les portes de la ville (4 septembre). Cette date coïncide, à huit jours près, avec celle du dernier autographe. Simple constatation, au reste, car on ne saurait dire si cet événement historique interrompit ou non le cours des études de notre étudiant. De celles-ci, nulle trace n'a été trouvée ni aux promotions des Arts publiées[1] ni dans les archives. Il nous paraît néanmoins, que le jeune bavarois dut suivre les cours de médecine. Sa science et sa longue expérience en cette branche lui sont formellement reconnues par l'éloquent témoignage de gratitude que nous avons déjà signalé. Cette attestation, deux indices viennent la corroborer: un seul professeur de Louvain a signé l'Album, le docteur en médecine Vander Varent; un seul Belge va lui faire visite à Wurzbourg, le célèbre médecin malinois Dodoens, accompagné de son fils, bachelier en médecine[2].

Quant au grade qu'il obtint au terme de ses sept années de vie universitaire, aucun des nombreux hommages du recueil n'en fait mention, et l'on sait cependant si cette époque fut prodigue en qualificatifs honorifiques. Peut-être, la cause en est-elle qu'il ne fut reçu que licencié en médecine, titre alors suffisant pour la pratique, mais indigne de figurer dans une dédicace[3].

Durant ses études, Helbig fut en relations avec plusieurs familles patriciennes de Louvain, dont l'Album nous a conservé les armoiries[4]. Celles des Schoonhoven et de Jean Lievens, secrétaire-pensionnaire de la ville se distinguent par la formule d'affectueuse intimité qui les accompagne. A l'autographe du dernier sont ajoutées les armoiries de sa femme. Ne serait-ce pas que l'étudiant faisait partie de leur home et qu'il y avait son appartement?

Les contributions à l'Album, quand elles sont complètes renferment trois éléments, groupés en une page; dans le haut: l'année, la devise et souvent des sigles[5]; au centre: les armoiries d'une

1) Par E. Reusens jusqu'en 1568 dans les *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique,* I-V, 1864-1868.
2) Le témoignage est signé Guttenberg; voir ce nom et ceux de Vander Varent et Dodoens à l'Index.
3) Le titre légal de docteur était alors loin d'être général; il fallait pour l'obtenir être à la fois excellent élève et bien renté, les dépenses occasionnées par le doctorat revenant à 1700 florins de Brabant. Cfr C. Broeckx, *Prodrome de l'histoire de la Faculté de médecine de l'ancienne Université de Louvain,* Anvers 1865, p. 50.
4) Ce sont celles des Dyeve (van), Edelheere, Harchies, Lievens a Caudekercke-Olimarts, Schoonhoven, Winghe (van).
5) De vrais hiéroglyphes qui ont été omis à l'Index qui suit; parfois ils représentent les initiales de la devise.

seule famille; au bas: une formule d'amitié, autographe et datée[1]. Celle-ci, presque toujours en latin, parfois en allemand, est une sorte de dédicace, qui revêt la forme suivante: *Amico suo* (rarement: *fautori* ou *maecenati suo)* N...*amicitiae summae ac memoriae ergo scribebat haec...* (suivi du nom de lieu et de la date); ou encore: *in perpetuam sui memoriam...; in amicitiae pignus...*

Il nous reste, enfin, à décrire une particularité de ce volume. De-ci, de-là, on y rencontre, non sans quelque surprise, une sorte de cachet en trois mots: *Gnad Dir Godt*[2] qu'accompagne un symbole de la Mort. On l'aura deviné, la prière de miséricorde et le dessin funèbre sont là pour indiquer le décès de celui qui autrefois avait signé le feuillet. L'Album devenait ainsi le nécrologe des amis défunts. Preuve nouvelle, après celle que nous ont fournie les traces de fréquente manipulation, que le manuscrit ne fut jamais délaissé. Il était pour Helbig, suivant une belle expression de Lacordaire, ‘un être vivant avec lequel il conversait, un ami du soir qu'on admet aux plus familiers épanchements’; une relique jalousement conservée qui lui rappelait sa jeunesse studieuse, ses douces amitiés, ses nombreux voyages. Enrichi de prières pour ses morts, l'Album lui fut encore plus cher; d'abord un simple miroir du passé, il était maintenant un rappel vers l'au-delà, où son affection retrouverait ses nombreux amis.

Telle est la description matérielle du volume avec les détails biographiques qu'il nous livre sur son premier possesseur. Nous pouvons à présent, aborder son contenu.

En vue de faciliter les recherches et suivant les règles usitées dans la présentation de ce genre d'écrit, les noms des signataires se suivent sous forme d'index.[3]

1) Font exception pour les armoiries, les fol. 19 (3 arm.), 20v (4), 42v (4), 49 (4), 50 (4), 51 (4), 57 (4), 88 (2); pour les signatures, les fol. 10v (anno 1591), 23v (1582), 24 (1582 et '88), 36v (1582 et '86), 37v (1583 et '90), 38 (1577 et '83), 205v (1576 et '82), 198v (1591).
2) ‘Que Dieu vous fasse grâce’, en lettres capitales dorées sur fond bleu, dans un encadrement. La facture, partout la même, permet d'en faire l'attribution à la main d'Helbig.
3) Nous avons respecté l'orthographe des noms propres et, en général, de toutes les inscriptions, telle qu'elle se présente dans l'Album; dans le classement, l'*y* à l'intérieur des noms à la même valeur que l'*i.* Plusieurs feuillets, nous l'avons dit, sont défectueux. Voici la liste de ceux qui ne figurent pas à l'index:
   Fol. 1: Harmuel.... von Erderburgh, 1583.
   F. 13; 20v: trois armoiries anonymes.
   F. 26: Niclas P... ft zu Erdroessen. *Dominus adiutor meus.* 1570.
   F. 27v: Arm. anonymes.
   F. 37v: Joannes... (grattage intentionnel). Dédic. Herbipoli 1577. *Viuit post Funera Virtus.*

   F. 42v; 51: trois arm. dont les noms sont rognés.
   F. 58: Alexander... Dédic. 1568. *Viue diu: Sed viue Deo. Nam viuere mun <do>|Mors est: At <uer>a est viuere vita deo.*
   F. 65v: Arm. anonymes.
   F. 69: 1580, Arm.: d'argent ch. d'un demi-vol contourné de gu. *Caue multos si singulos non times.*
   F. 76: (nom enlevé). Dédic. et arm. Au haut du fol.: *Kirom. o. Kiova 1572 mense februarij. Non i vantar dona perche li...sia vestro figliolo | Perche da bratta herba nasce il bel liglio. - Hasta la muerte sin duda y sin...* <Ale> xandro Adams.
   F. 90: Marquardus Sch(?)ettner vom Weg. Dédic. Lovanij 13 Augustj 1572. *Post Nubila Phoebus.* Arm.: d'argent fascé de sable; au chef c. d'un lion léopardé de sable; en regard, fol. 89v: Scène d'adieux.
   F. 117v: Nom effacé. Voir <Truchses von Pommersfelden>.
   F. 130v, 140r-v: Arm. anonymes.

ADAMS (Alexandro). Voir ce nom ci-dessous, parmi les fol. mutilés: fol. 76 *in fine.*
ADOLTZHEIM <Adelsheim> (Joerg? Sig <ismund> von) 1582. *Thu Recht scheu Niemans:* fol. 36.
AGRIPPA (Jo. Battista) di Milano: fol. 75.
AICHELBURG zu aichelburg (Adam), *Gott geb Gluckh.* 1576. Arm. (Rietstap); fol. 156.
AMERPACH (Moritz), Act(um) Camorn (Komorn, Hongrie) 1 Februarij 1576: fol. 199v°; Amerpachius (Georgius) 1562. *Festina lente:* fol. 199v.

<Nec> facile inuenies multis e millibus unum,
Virtutem precium qui putet esse suj.
Ouidius. de Ponte <II, 3. 11>.

F. 141v:... in Lu... Hauss. 1576. Arm.: de sa. à deux pattes de sanglier de sa.
F. 150: R... uif(?) (Fabianus). Dédic. *ΝηΦ□* (sic) *Και Μεμνησο* (sic) *απιστ <ειν>* (sans accents). Arm.: d'azur c. d'un soulier à l'antique d'or percé d'une flèche de sa.
F. 180v: 1586. *Auff Christum mein Hofnung* (écrit par Valtin (Hanns); voir ce nom.
F. 199:... wyl (Joa. Casparus a). 156... *Cogi ad bibendum non minus est graue malum quam si quis acrem perpeti cog <atur> sitim.*
F. 200:... *Nunquam... fides. In te autem Domine sperauj. Et in <manu> tua ualido sortes meae* (sic; cfr Ps. 30,16). - *Me diligentes, quo ad uixero... intimo cordis scrinio diligam.* F. 203: Dédicace. - *Beneuolentia non est amicitia, est tamen principium amicitiae: vnde ex diuturna beneuolentia causatur amicitia.*
F. 205v. Vyff? (Wolf Friedrich) 1582.
F. 217: Britt...(?) D. (Johan) 21 Maij 1586. *Psalm. 37. Delectare in Domino & dabit tibi petitiones cordis tui.*

AMPRINGEN (Joerg von), Senger vnd Thumher der hohen Stifft Bassel auch chorcher zu Minster Jn granuelden. Arm. (Rietstap), surmontées de *Gnad dir Gott;* portrait: fol. 86v-87.
ANGERER (Anthonius), Angiae (Enghien?) 15... *Exitus acta probat. - Cor hominis si a Deo non reg <itur> est simile naui ventis in mari iactatae:* fol 107v.
ARCHI (Antonius Comes) 1576. *Deo et Fortunae.* Arm. (Rietstap: Arco): fol. 21v.
AUERDUNGK (Henricus) Westphaliensis. Dédicace, Coloniae, 13 Martii 1573. *Audendum.- Fortune Gyde Les Hardis:* fol. 213.
AUFFSES (Hans Sigismundt von) 1578; idem (Jacob von), a° 1585. Arm. (Rietstap): fol. 97v°.
BALBIRALAS (?) voir Halbiralas.
BAPPENHEIM (Christoff Ulrich. Herr zu) des heyligen Rommische Reycks Lib. Marschalgk, herr zy Bappenheim vnd vff der herrschafft greffenech etc. 1582: fol. 27.
BARRAUT. Arm. (var. de Rietstap): fol. 57.
BARTT (Henricus) Monacensis. *Qui patitur vincit.* Arm. (Rietstap: Barth): fol. 100.
BECKER (Henricus). Dédicace, Lovanij 15... *Mon malheur finera Quant Dieu vouldra. Wan sich mein ongluck nitt wirdt enden So wurdt...* Arm.: fol. 136.
BEHEIM voir Moerley.
BELHORN (Hans von) 1568: fol. 124.
BEMELBERGIO ET HOHENOUUO (Conradus Baro in), iunior. Dédic. (rogn.). Arm. (Rietstap: Boemmelberg); fol. 78.
BERG (W. von) 1579. Arm. (var. de Rietstap: Berg de Ratisbonne)[1]: fol. 73 v°.
BERGUE. Arm. (Rietstap: Berghes): fol. 57.
BERLAYMONT (C. de)[2]: fol. 19 v°; idem (Ludovicus de)[3].

1) Famille de Marcward von Berg, évêque d'Augsbourg (1575-1591).
2) C(laude) de Berlaymont (1555-1587); voir art. de C.A. Rahlenbeck dans la *Biographie Nationale,* II, 254 sq.
3) Archevêque de Cambrai (1542-1594); v. art. du Bon de S. Genois dans la *Biographie Nat.,* II, 266 sq.

Dédic. (Lovanij) 15... *Fide Jnconcussa.* Deux arm. (Rietstap): fol. 56v et 57.
BERLICHING (Philips Ernst von) 1582: fol. 205v.
BERNHAUSSEN (Ludwig von) 15... Arm. (Rietstap): fol. 66v.
BERSELE (Joannes de): fol. 19v.
BICKEN (Joan. Georgius a). Dédic., Lovanij, pridie Cal. Julij... *Plus penser que dire.* Arm. (Rietstap): fol. 96.[1)]
BIER (Marius). Dédic. Lovanij 28 Julij anno vt supra (rogn.). *Scopus vitae Christus:* fol. 102 v.

Vita humana similis est servo, quod si exerceas atteritur, si non exerceas rubigine consumitur.
Kein lieb ohne leidt. | Ellende ist dass apscheidt.
Dan es nun nit anders zugeht.

BIRCKFELDT (G. von) 1576: fol. 127 v.
BLARER VON <WAR->TENSEE (Jacobus Christophorus) 1567. *Virtus ubique iacet:* fol. 52.
BOOL LI (A?) (Franco). Dédic. 1570, 26 oct.: fol. 158 v.
BRANDENSTEIN (Cristoff von), Haubtman. 1580. Arm. esquissées à la plume (Rietstap: Brandenstein de Sachsgrun): fol. 32v.
BRETS<ick> (Hans Herman von). Arm.; *In Hoffnunck lebt:* fol. 129.[2)]
BRIFF (Joan Baptist) von Weissenheim. 1579: fol. 108v.
BRUNUS (Melchior). *Omnia sunt hominum tenuj pendentia <filo> Et subito casu que valuere ru <unt>*[3)]. Arm. (Rietstap) surchargé de *Gnad dir Godt* et de la Mort: fol. 167.
BRYTZKE (Joachim von). Dédic. en allemand, 1568; idem (Jean de). Dédic. 1569; arm. (Rietstap). *Dieu en ayde:* fol. 147.
BURCKARDT (J.). R. Wirzburgensis Altter Reutterhauptman. 1580. Arm.: fol. 159 v.
BURCKHARDJ (Johan), Abbas in Bautz und Monster nuamach, a° 1579. *Viuit post funera virtus. Odium pro labore. Muhe vnd Streidt Mens lohn abzeit.* Arm. (Rietstap): fol. 39 v.
BURG-MILGLING vnd Wilhermsdorf (Herman freyher zu) 1582. *Den einssigen vnner Taghen hilffs glucks:* fol. 22 v.
CAUDERKERCKE (van), voir Lievens.

1) Immatriculé à Louvain en août 1562.
2) Un *Joannes a Bretsick nobilis germanus* a été inscrit à Louvain le 10 février 1567.
3) Ovidius, *Pont*, 4, 3, 35.

CHRAMER (Christofl)...(?) Bamberg - vizdombs Secretari Jn Kernthen. 15 (62?): fol. 143.
CHRUMER (Bartholomeus). Arm. (Rietstap); fol. 55 v.
COELER (Jeronymus) Sac. Caes. Maiestatis Camerae Aulicae Cancellariae Amanuensis 5 Jan. 76; fol. 172 v.

Nazianzenus <Gregorius>. Omnis virtus a Deo est; datur autem petentibus et annuentibus. Hic scopus omnis erit, cunctis prodesse, nocete nemini, amare bonos et tolerare malos.

CONRADUS Abbas Lanckhaimensis (Langheim, Bavière) 1589 Arm.: fol. 40.

Cupio dissolui de carcere corporis huius,
Et duce cum Christo uiuere posse meo.[1].

COUDEKERCKE (a) voir Lievens.
COUTEREAU. Arm. (Rietstap): fol. 49.
CRANINGHEN (Maximilien de) <Flandre>: fol. 19 v.
CRATZ von Scharpffenstein (Philips), Dhomher zu Maintz und Wormbs, Probst zu Franckfort und Augsburg, 13 sept. 1582. *Dum spiro spero:* fol. 93a v.[2]
CRICHINGEN (Thomas Baro a). Dédic.; arm. (Rietstap): fol. 144 v.
CRONBERG (J. Suicardus a) in Aschaffenborgh[3]. Dédic. 1583. *Spes mea Christus:* fol. 36 v.
CROY (Carolus a)[4] Domini ducis Arschot filius. 1572. 5 Martij Lovanij. *Moderate.* Deux arm. (Rietstap): fol. 20v-21.
CZIOLEH de Zelie-(hor?) (Conte): *Virtute premia quaero:* fol. 211.
DANWITZ (Caspar à) Jn Janstorff et Viennae Austriae, 20 die Febr. A^{o} MDLXXVI. *Tout Dieu aydant.* Arm. (Rietstap): fol. 146; 145v: Circé donnant à boire une liqueur enchantée à l'un des compagnons d'Ulysse et, en le frappant de son bâton, le changeant en sanglier; allusion à la hure de sanglier de l'écu.

1) Cfr *Ad Phil.* I, 23.
2) Immatriculé à Louvain le 20 mars 1565, avec la mention *Canonicus Moguntinensis;* avec lui est inscrit son frère Hugo, chanoine de Trèves.
3) Basse-Franconie.
4) 4e Duc d'Aerschot (1560-1612). Chef de maison. Armoiries pleines sans charge, brisure ou bordure. Voir Bury Adels-Torn. *La Maison de Croy. Etude héraldique, historique et critique.* Immatriculé à Louvain en sept. 1565, avec la mention *Alostensis.*

DIEMAR (Hans) von Waldorff, 1579. Arm. (Rietstap): fol. 72[1] idem (Philippus H. Diemar) Coloniae. *Qui amat, si quod amat habet, id satis sibj habet.* Arm. (Rietstap); sur les côtés, représentation de la Mort et la prière; *Gnad im Godt:* fol. 71 v.

DIENHEIM (Paulus Witzem a). Dédic. Lovanij 1569. *Viue vt uiuas.* Arm. (Rietstap): fol. 76 v et 77; Eberhardus von Dinheim[2]. Arm. un peu diff.: fol. 86.

DIENIERUS (Bartholomaeus) Arnsteinensis. Dédic. Coloniae Annj (sic) <15>64. *Nullum potentius, quam amici fideles:* fol. 71[3].

DIETTRICHSTAIN (Ludouicus a) in Rabenstain. Dédic. Claudifori (Klagenfurt) Carinthiae (Autriche), 147bris 15... (76 ou 78). *Tout vient a poinct qui peult attendre.* Arm. (Rietstap): fol. 77v.

DYEVE (van)[4]. Arm. (Rietstap): fol. 50.

DINHEIM voir Dienheim.

DINYN (Burchardus) Canonicus und pastor von Ottingen (Oetting, Haute-Bavière). Dédicace. *Saepe latet viridi coluber sub graminis herba*[5]: fol. 206 v.

DODONEUS medicus (Rembertus). 'Nobili ac generoso domino Dn□o Gulielmo Helbich scribebat... ad Caesaream maiestatem proficiscens. A° CI□: CI LXXIIII.XVIII Septembris' (devise rognée): fol. 202 (v. *Biogr. Nat.:* Dodoens); *idem* (Junior). *Perfecto.* 'Haec in perpetuum foedus amicitiae scripsit Dn□o Gulielmo Helbich amico meo... medecinae (sic) baccalaureus Herbipolis (sic) decimo nono Septembris <1574>': fol. 204.

DONHAUSS (Wilhem von) 1579. Arm.: fol. 94 v.

DUYSYNG (Gerart de) tailliur de dole[6]. *Fidel en amour.* fol. 125v.

EBERSTEIN (Stephanus Henricus Comes ab) Dominus in Neugarten. Dédic. Lovanij 29 Januarij 1568. *Deus res penitus desperatas donare et consum<m>are uirtutis magnitudine potest.* Arm. (Rietstap): fol. 46.

EBNET voir Redwitz et aussi Marschalck.

1) Un *Joannes Diemer nobilis* a été inscrit à Louvain le 24 juillet 1564.
2) Evêque de Speyer, 1581-1610.
3) Immatriculé à Louvain le 5 mai 1563. *gratis quia pauper,*
4) Cfr Divaeus, *Rer. Lov.,* p. 50, arm. n° 63, différ.
5) Cfr Virgilius, *Ecl.* 3, 93.
6) Dôle, Franche-Comté, actuellement département du Jura.

ECHTER ZU MESPELBRUNN (Adolff) 1583. *Tout vient à poinct qui peult attendre:* fol. 33; Julius <Echterz. M.> Episcopus Wirceburgensis Franciae Dux, 1590[1]. Arm. (Rietstap): fol. 15.
EDELHEERE (Johannes)[2]. Arm. (Rietstap: Ed. de Louvain); en dessous: tête de mort et la prière *Gnad Dir Godt:* fol. 51 v.
EGOLFF von Knoeringen (H). Deux arm. (Rietstap), accompagnées de la Mort et du texte *In. Te. Domine. Speravi;* sur le côté, s'avance, appuyé sur un bâton, un ermite avec une lanterne: fol. 88, où on lit:

Ich bin ein armes bruederlein
Leid auch ietz und vil straf und pein
All anfechtung acht ich gering
Geduld werwindt alle ding.
(Ex)ercent miserum quamuis mala plurima fratrem
Nec faciunt ullum tristia tota (?) modum.

EYB (Veit (?) Erasmus von) 1580. Arm. esquissées à la plume (Rietstap); idem (Philips Jacob); fol. 73.[3]
EYRIG... Haubtman zu... Bestel <der>... Aldensis. 30 Januarij anno ut supra <1576?>: fol. 138 v.
EYSENG... (Jacobus). Dédic. Herbipolj 1564: fol. 201.
EYSFEBILS (Hanns) 1576, zeuegwarthambth... verwalther zu..: fol. 138 v.
ERNESTUS episc. Bamberg. Voir Mengersdorf.
ERSTENBERGER (Andr.) 1576. *Vincit ferendo virtus:* fol. 152 v.
ERTEL von Hainstat (Eberhart), Clagenfurt (Carinthie) 12 sept. 1576. Arm.: fol. 138.
ERTHALL (Hanss Jorg von) Amptman zue (sic) bischofshaym an der Rohn (vor Rhoen, Bavière), *Hofnung erholt mich.* 1580. Arm. (Rietstap: Erthall, Franconie): fol. 74.
FABER (Hermannus) Nouesiensis (Neuss, Prusse). Dédic. Moguntiae 13. 7bris 1574. *Gluck vff der Rosen* (?) - *Si fractus illabatur orbis | Jmpauidum ferient ruinae*[4]: fol. 115 v.

1) Evêque de 1593 à 1617. Cfr J. Buchinger. *Julius Echter zu M.* Wuerzburg, 1843; B. Pedraglia, *Julius Echter zu M.* Wuerzburg, 1876.
2) Divaeus, *Rer. Lov.,* p. 65 cite deux Jean: le père, *senator* (conseiller), qui mourut le 2 oct. 1568 et son fils, conseiller en 1580 et 1583.
3) De la famille de Martinus von Eib, évêque de Bamberg (1580-1583).
4) Horatius, *Od.* 3, 8.

FERHER (Vitus) 1561. *Favente Deo. Fronti nulla fides. etc.*[1] *Wer waysts. - Deus prouidebit nimirum in se confidentes. - Studenten <H> Art, Junckhfrau Hart, Khain Edler Creatur geporn wart. - Omnibus in rebus semper tu respice finem. - □v□χου □α□ □πεχου;* à la suite, plusieurs sigles et un texte en hongrois(?): fol. 203.
FESLIN (Bartholomaeus) 1562. *Fortunae Rotulam scitque regitque Deus:* fol. 93.
FETTICH (H.J.) Herr zu Mersperg 1590: fol. 17.
FICKLERUS (Joa. Bapt.) I.U.D. et Revmo Illmoque Archiep. Principi Salisburgensi etc. a consilijs. Salisburgi xj. Nouembr. 1576: fol. 211 v.

Humani generis conditio in infinitum decurrit, et nihil est in eo quod perpetuo stare possit, sola divina constantissima. lib. II. §. sed quia. C. de uet. iure enucleato.

FRANCKHMAN (Christophorus) Louanij. *Deo fortunaeque committo.* Arm.: fol. 103; *idem.* Dédic. Louanii pridie Calend. Nouembr. 1565: fol. 168 v.

Omnes humanos curat medicina dolores.
Solus amor morbi non amat artificem.
Gott und allein dein, will ich ewig sein.

FRANCUS (Christophorus Io.) S.S. Theo. ac. I.V. Baccal. Sereniss: Archiducis Austriae Caerem. Sacellanus pro tempore... 1576. *Cum labore et Deo iuuante:* fol. 212.
FRAUNBERG (Burchardus a). Dédic. Augustae 25 Januarij 1577. Arm. (Rietstap): fol. 121 v; *idem* (Georgius). Dédic. Lovanij XIV Cal. Sept. 1572. *Omnia sunt risus & puluis & omnia nil sunt.* Arm.: fol. 122.
FREIND (Seuerinus) Viennae Austriae, 1576. *Nobilitatem peperisse quam partam turpiter amisisse multo gloriosius:* fol. 204 v.
FREYBERG (Joann. Christophorus a). Lovanij 15 Ju... 1571. Arm. (Rietstap): fol. 112; *idem* (Otto). Mêmes arm., accompagnées d'un squelette et de *Gnad Dir Godt:* fol. 114.
FREYBURG (Joann. Joachim von). *Virtute decet, non sanguine nitj*[2]; fol. 126.

1) Juvenalis, *Sat.* 2, 8,
2) Une devise semblable appartient aux Crombrugghe de Wever, avec var. finale: *non stemmate niti.*

FRENTZELL A KOENIGSHANN (Joa.). Dédic. Lovanij 13 Julij A^{o} 68. *Fide Deo & perfer. Victrix pacientia tandem.* Arm. (Rietstap): fol. 109.
FREUDENBERG (Joannes Fridericus a). Dédic. 13 Augusti Lovanij M.D.L.XX.II. *Vera amicitia etiam post mortem durat.* Arm. (Rietstap): fol. 151.
FROBENIUS (Andreas). Dédic. Lovanij 29 Jan. 1568: fol. 128a.

Omnia si reputas transactae tempora vitae
Vel male vel temeré uel nihil egit homo.

FROESCHLMOSER (Virgilius) Salisburgensis (Salzburg, Autriche). *Vitae Finem Specta.* 1576: fol. 216.
FUGGERUS (Antonius). Dédic. Lovanij 2 Febr. 1573. *Trahit sua quemque voluptas.*[1] Arm. (Rietstap: Comtes du Saint Empire): fol. 25; Raymundus Fuggerus Kirchbergae ac Weyssenhornij Dominus. Dédic. Lovanij 1572. *Jnuidiosus ego non invidus esse lab<oro>*. Mêmes arm.: fol. 45.
FUERSTENBERG, Heyligenberg et Werdinberg <Werdenberg> (...bertus Comes a). Scripsit in Svelpurg 13 Januarij 1576. *Jnitium sapientiae timor Dominj*[2]. Arm. (Rietstap): fol. 45.
GABELENK (Joa. Bernh. a) 1581. Arm. (Rietstap: Gabeln): fol. 79.

Non magis utimur amicitia, quam igni, aere, atque terra[3]. Ex hac uita discedimus tanquam ex hospitio tanquam ex domo: commorandi enim natura diversorium dedit, non habitandi.

GANTZHORN AE. (Joa. Wilhelmus). *Victrix*, *Virtus, Vitiorum.* Arm. (Rietstap). Une dame retient l'écu de la main gauche et de la droite élève le casque surmonté d'un cimier: fol. 162 v.[4].
GEYER A GIBELSTADT (Joh. Conradus). Dédic. Lovanij 29 Augustij 1570. *Virtus dum vita florebit. - Plus penser que dire.* Arm. (Rietstap): fol. 58 v.
GEYR (Ferdinanndt Christoff) zu Osterburg vund Hardt. 1570. *Soli Deo Gloria.* Arm. (Rietstap: Geyer). fol. 131 v; *idem* (Balthasar) in Os<terburg> & Khroellentorf etc... Viennae Austriae 2..., 1576. *Deus protector meus.* Arm. semblables: fol. 132; *idem*

1) Virgilius, *Ecl.* 2, 65.
2) *Eccli.* 1, 16.
3) Cfr Cicero, *De Amicitia,* VI, 22: *non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur quam amicitia.*
4) Immatriculé à Louvain le 14 sept. 1564, avec la mention *Wirciburgensis.*

(Adam) von Osterberg (sic) zu Jntzenstorff. 1576. *Allain mein verdrauen zu Cristo.* Mêmes arm.: fol. 133 v.
GELGSAMER Wirzeburgensis. Dédic. <Lovanii, 156>. *Ora Virtute obdura.* Arm. (Rietstap: Gelchsheimer): fol. 157.[1].
GEMMINGEN (Johan von), pflatz - ...meister zu Neuburg. 15 (67 ?). Arm. (Rietstap): fol. 64 v; *idem* (Joa. Ugo? de)... 15(67 ?). *Alter Alterius onera portate et sic adimplebitis legem Christi.* D(ivus) P(aulus)[2]. Mêmes arm.: fol. 65; *idem* (Bernolff von) 158...: fol. 205 v.
GERA (Georg von) zu Strasfrid Einer Ersamen Landtschafft des Erzherzhogtums Khernndten Bestelldter Rithmaister. *Gott Allain Vertraw Jch.* 12 oct. 1576. Arm. (Rietstap): fol. 134.
GEROLZECK (Erasmus... ab). Dédic. Lovanij 1570. Arm. (Rietstap): fol. 47 v.
GIECH (Sigismundus a) 1579. (var. de Rietstap): fol. 29 v; *idem,* zu Durnaw den Elter. 1579. Mêmes arm.: fol. 47 v.
GLASERIUS (Ludovicus). Dédic. Lovanij 22 oct. 15... *Nihil timide, Neque temere.* Arm. (var. de Rietstap: Gl. de Prusse): fol. 80.
GOZTONIJ (Em.). Dédic. en hongrois, 1576: fol. 95 v.
GRABN <ER> zum Stain (Joerg vom) 1578. Arm. (Rietstap); fol. 128a v.
GRAFF... (Joa. Jacobus). *Puluis et Vmbra Sumus.* Arm. (Rietstap: G. de Nuremberg): fol. 165; Graff zu Gleichen (George Rudolff) 1591: fol. 198 v.
GROIESBECK (Segerus de) <Groesbeeck, Gueldre>: fol. 19 v.
GRUTENBERG (George von) 1582: fol. 205 v.
GUMP (Lucas) Crachtmaister. *Des chlueckes wart ich allncijt.* Actum Comorn (Komorn, Hongrie), 2 Februarij, 1576: fol. 210.
GUMPOST (Joa. Huldric) Cellensis (Zell, Bavière). Dédic.: fol. 153 v.
GUTTENBERG (Achatius a) *Alles von Gott. Sustine et abstine:* fol. 35.

Honesto, pio, docto atque erudito viro, Dn□o G. Helbig, amico suo, in necessitate probato, haec in sui memoriam scripsit A. à Guttenberg, cui in grauissimo morbo stomachalj laborantj, & ferè loethaliter decumbentj, praefatus Dn□s Helbig succurrit, et multa sua scientia, nec

1) Un *Joannes G. artium magister* a été immatriculé à Louvain le 24 juillet 1564.
2) *Ad Gal.* 6, 2.

non experientia in arte medica summo labore parata... pristinae sanitatj restituit... scripsi in aedibus Laurentij a Guttenberg, Revmi Episcopi Bambergensis Ernestj.[1] Consiliarij primarij etc. affinis et agnatj sui praecharj, 9 Februarij die 1589 (parafe).

HACHSSENN... (Friedrich Wilhem) 1591. *Pietas Tutissima Virtus*[2]: fol. 10 v.
HACKAERT (Joh.) Asculapius (sic) alter Hortolanus (sic) magnus in Heu<erlea> in Brabantia. *Deus nulli nocet:* fol. 154[3].
HAIDT zur Weissenstatt[4] vnd Khennicken (H.K. v.d.). Actum Schmittelfeltt Montags den 23 Apprillis 1582: fol. 200 v.
HAKENDORFF (Joannes Gottfridus a) 15 sept. 1568. *Ist wenig vill, so hab ich was ich wyll. Ist auch armuett ein ehre, so bin ich ein grosser heroe:* fol. 68 v.
HALBIRALAS (ou Balbiralas; Christophorus) Dédic. Villaci (Carinthie) 1576. Arm.; éc. d'or ch. d'une main dextre jurante. *Speque metuque:* fol. 131.

Pindari Olympici Hymni: Virtutis studiosj aeterna nominis memoria celebrantur. Sed vnumquemque ex suis factis conserj oportet.

HALMALE (Joannes ab). Dédic. Lovanij 1569 Arm. (Rietstap): fol. 124 v.[5]
HARSIES[6]. Arm. dans une couronne: fol. 19 v.
HARTMAN (Andreas) Wirtzburgensis, 1562. *Iusticia in se virtutes continet omnes:* fol. 170.
HAUNSPG (Wilibaldusa). *Omnium rerum vicissitudo. - Viue vt Vivas.* | *Consume vt soluas.* Arm. (Rietstap), surchargées de *Gnad Dir Godt;* au fol. suiv. miniature: la Mort fauchant toutes les conditions humaines: fol. 52 v-53.
HAUSEN (Georgius ab). Arm. (var. de Rietstap): fol. 142.

1) Voir Mengersdorff.
2) *Aetna,* 634ème vers, édit. Baehrens, *Poetae Latini Minores,* Lipsiae 1880, p. 126.
3) La devise et le nom sont de la main d'Hackaert; les lettres 'aert' ont été repassées à l'encre d'une autre main, qui a également ajouté la suite. Ce jardinier fut remercié en octobre 1578. Voir Philippe de Pumal, *Il convient retrancer tous des = pens superfluz* dans *La Libre Belgique,* 10 sept. 1939, p. 5 col. 3. Le jardinier y est appelé, par erreur, croyons-nous, Schaffart.
4) Haute-Franconie.
5) Immatriculé à Louvain le 25 mai 1565, avec la mention *Antwerpiensis nobilis.*
6) Harchies, famille alliée aux Schoonhoven de Louvain; de Herckenrode, *op. cit.,* armoirie n° 729.

HAUSMAN (Philip Jacob) van clam... *Omnia sunt hominum ten<ui> pendentia uilo* <filo>[1]. Dédic.: fol. 113.
HEGENMUELLER (Jo.) 1576, *Quare. Quia:* fol. 152 v.
HEYDECKX (Wilhelm Herr zu) 1588. *Non timeo mori, quia peiora morte video:* fol. 24.
HELFFENSTEIN UND GUNDELFINGEN (Huldrichus Comes in). Dédic. Lovanij 30 Maij, 1572. *Omnia fert aetas*[2]. Arm. (Rietstap): fol. 41v-42.
HELBICH (Guillaume) Herpipolelsis (sic): fol. 19 v.
HELFFRICH (Christoff) 1575: fol. 152a.
HELLIAS Vnderholzerr zum Hauss vnd Wildenhag. Ro: Khay: Maij: etc. Phlegerr der Herschafft Khogl. *Dum spiro spero.* Portrait peint avec étendard et armoiries: coupé d'azur chargé d'une étoile d'or: fol. 151 v.
HELLINCK A BERNCASTELL (Theodorus). Dédicace, Lovanij 28 a... Arm.: fol. 168.
HELMSTATT (vonn) voir Schwalbach.
HELSKAMP (Joh.). Dédic. Lovanij 1572. Arm.: fol. 169.
HENS (Joa.) SS. Theologiae Baccalaureus formatus. Dédic. Voeteris Oetingensis (Alt Oetting, Haute-Bavière) Decanus 1576. *Sustine et abstine:* fol. 207 v.
HERFURTHER (Johann:) Secretarius Eberacensis (Ebrach, Bavière). Dédic., 24 oct. '75. *Duce uirtute. Comite Fortuna*[3]: fol. 210 v.
HERLEMANS (Albertus) Prior zu Pruel bej Regenspurg Cartheuser Ordens. *Nihil ab omni parte beatum*: fol. 167 v.
HESPERCK (Philipss von) 1582: fol. 205 v; H. Wi. von Hesperckx 1591. *Hoffnung Trost:* fol. 198 v.
HIRSCHFELDT (Dauid von) in Bellssten, 16 sept. 1579. *Modus est optima Rerum virtus*[4]. Arm. (Rietstap): fol. 74 v.
HOFF (F. von) 1591: fol. 198 v.
HOFFMAN (Joh. Fridericus) junior L(iber) B(aro) in Gnienpnhel & Strecha. 1580. *Oculus Vitae Sapientia.* Arm. dessinées à l'encre (Rietstap: H. de Silésie): fol. 34; *idem* (Hans Fridrich) Ob:

1) Ovid. *Pont.* 4, 3, 35.
2) Virgilius, *Ecl.* 9, 51.
3) Cicero, *Ep.* 10, 3.
4) Cfr Plautus, *Poenul.* 1, 2, 29.

Ermarschalch in Osterreich vnd Steyr. 1579. *Prudens simplicitas.* Mêmes arm. peintes: fol. 40 v.
HOLDINGEN (Viglius ab). Dédic. Louanij pridie id. <12> Sept. 1572. Arm. (Rietstap): fol. 155.
HORNES (Gvilelmus Comes de). Arm. (Rietstap) et signature: Guillaume De Hornes: fol. 19 r-v[1].
HORST (Ferdinant Albrecht von) 1576. *Dedit dabitque omnia virtus.* Arm.: fol. 25 v.
HULS (Alacius). Dedic. I Julii MDLX...: fol. 217.

Improbus ne reddit quidem quod debet amicis. Probus & pius largitur, quod non debet egenti quamvis inimico: Denique ille plerumque ex opulento pauper fit. Huic fauente Deo semper omnia, quae sunt ad victum & cultum necessaria suppetunt.

HUMBE (Sigismundt) zu Dambschach, Haubtman, 1576. Dédic. (usée). Arm.: fol. 159.
HURTEN (Georg Ludwig von) 1582, 3 sept. *Allen gefallen ist unmueglich:* fol. 208.
ILSUNG von Tratssburg (Friderich) 1576. Dédicace en allemand (rogn.). Arm. (Rietstap). *Mitt der Zeitt:* fol. 153.[2].
IMHOFF (Wilboltt) vff Almspach. 1586. *Humilis Jn prosperitate fortis Jn aduersitate. - Chi dice mal de altrui|Justicia Vol che sia ditto de lui. - Tus* (tous) *Jours Loial Jusques à la mort. Wer wais obs war Ist:* fol. 177 v.
JARSTORFF (Alexander a). Dédic. (rogn.) 1568 Arm. (Rietstap): fol. 92.[3].
JOANELLIS de Gandino (Joa. Gualterus de). Vienne 8 Junij 1576. *Deus Adiutor meus:* fol. 201 v.
JULIUS Episcopus Wirceburgensis, voir Echter.
JUNGE (Timo). *Ora et Labora.* 1576: fol. 152 v.
KAISER (Christoff), 21 Maij 1586: fol. 166 v.
KAMKENBERGH (Virgilius) 1576. *Frontj Nulla Fides*[4]. fol. 137.

1) Connu comme l'un des chefs du parti dit des Mécontents, qui fut décapité en 1580. Cfr art. de P. Henrard dans la *Biogr. Nat.* IX, 508-517.
2) Immatriculé à Louvain, le 29 oct. 1563, avec la mention 'Augustanus', natif d'Augsbourg.
3) Idem, le 12 juin 1566.
4) Juvenalis, *Sat.* 2, 8.

KETTELER (Georgius) scripsit Lovanij 17 Septemb. 1565. Devise (rogn.). Arm. (Rietstap): fol. 128.
KEURUHUBLER f<ilius> (Bartlme). 1567. *Jch hoff zu Gott:* fol. 22.
KIENBUERG (Georgius a) 1570. *Nec fas nec posse reor...* Arm. (Rietstap): fol. 104 v.[1].
KINCSEICK voir Kuenigseck.
KINDSPERGK (Georg a) 1579. Arm. (var. de Rietstap): fol. 60; *idem* (Wilhelmus a). Dédic. Lovanij 3 Aug. 1568. *Par tous moiens.* Arm. différentes: 59 v°; *idem* (... von) zu Weydenburg, Ambtman zum beyerberg (?) 1580. Mêmes arm. dessinées à l'encre: fol. 72 v.
KLOBLATH (Hieronymus) von Nubeck, adj 27 Julii. *Hoffnung Meinn Hoeghester Mudt zu Gott. Vvuor ghessjenn Jst Baldt ghedacht.:* fol. 63.
KNOL (Hieremias) Cruenius... (?) MDLXI: fol. 163.
KORNER (Joannes) Wuerzeburgensis M.D.LXJ. Arm. (var. de Rietstap), surchargées d'une tête de mort: fol. 164.
KOTTWIZ VAN AULNBACH (Johan Conrad). 1580. *Au besoing voit on l'amy.* Arm. (Rietstap): fol. 93a.
KRAENHING (Gabriel) 1576: fol. 138 v.
KRETTER (Hanns Leipoldt) genandtt, 1568: fol. 148 v.
KUENIGSECK ET AULENDORFF (Marquardus Baro in) 1566; Arm. fol. 43; *idem* (Vdalricus).[2]. Dédic. Lovanij 8 Kal. Sept. 1566. Mêmes arm.: fol. 44; mêmes arm. au nom de Kincseick: fol. 42 v.
LACHMAN (M. Joa.). Dédic.: 'amico suo charissimo Herbipoli adhuc navanti anno 1475 <1575> 5 oct.': fol. 156.
LANDOLT (M. Joachim) Waldensis. *Desiderandum est diu, quod standum est semel:* fol. 162.
LANDSCHADT vonn vundt zu Steynach (Friderich) 1583: fol. 37.
LANGENMANTEL (Georgius Christophorus) Lovanij. *Quo fata maluint.* Arm. (Rietstap: L. von Sparren): fol. 55.
LANDTSPERG (Jeorg. von). Arm. (Rietstap): fol. 141.
LAUESBERGIO (Constantinus a). Dédic. Lovanij... *Expe-*

1) Immatriculé le 18 mai 1563.
2) Immatriculés ensemble à Louvain, le 8 sept. 1564.

rientia Rerum Magistra. Arm. (var. de Rietstap: Lausberg. Bavière): fol. 145.
LEIPOLDT (Hanns) voir Kretter.
LEMBACH (Hans von): fol. 214 v.
LIDL a Myslaw[1] (Gregorius). Dédic. Lovanij 13 Julij 1568. *Mihi facti fama sat'est.* Arm.: 146 v.
LIEVENS a Coudekercke (Joannes) oppidj Lovaniensis Pensionarius ac Secretarius[2] summae amicitiae causa subscripsit octobris prima 1566. Arm. (Rietstap): fol. 49 v; van Caudekercke. Mêmes arm.: f. 50; Lievens (Gregorius)[3]. Dédic. (Lovanii) 1572 Novembris 12. *Viure faict viure.* Mêmes arm.: fol. 54 v -55.
LIGNE. Arm. (Rietstap: L. princes de Barbançon): fol. 57.
LIMPURG (Johann herr zu) dess haylighen Romischen Reiches Erbschenck und Semperfrei etc. 1582; *idem* (Hainrich): fol. 23 v; *idem* (Eberhardt) 1582. *Ist Gott fuer unss wer kan wider unss sein.* Rom. 8, (31): fol. 24; *idem* (H.) 1582: fol. 24 v.
LINDENAU der Junger (Wolff). Arm. (Rietstap) 1577: fol. 64; vis-à-vis, fol. 63 v, son portrait en chevalier, à genoux devant un crucifix.
LYRESIUS (Joannes). *Tranquillitas mentis, felicitas humana:* fol. 203 v.

Nobili, virtute et doctrina ornatissimo viro, Domino Vilhelmo Heluuig, Dn□o et Amico honorando amicitiae et perpetuae memoriae ergo ob praestitam humanitatem et gratissimum beneficium, scripsit Ioa. Lyresius, Louanio discedens, Anno Dni M.D.LXXII. Sexta Februarij; *idem* (devise ci-dessus, moins le mot 'humana'). Reverendo et nobili viro, Domino Gulielmo Helwig, Wurciburgensi et Bambergensi Canonico Comitique palatino etc. Domino et amico amicitiae ergo scripsit Ioa. Lyresius I.V. Doctor et Consiliarius Brixinensis. A^{o} 1582 ipsa Exaltationis S. Crucis (14 Sept.) in arce G (enerosi?) et Illustris Dn□i Antonij Fuggerj...[4]: fol. 181 v.

LYTZLBURG <Luetzelburg>[5] (Sifrid vonn), 1580. Arm. (Rietstap): fol. 32.

1) Mitzlaff (Poméranie).
2) Fils de Jean et de Marie Van Dieve, décédé le 21 août 1578, enterré à S.-Michel (Cfr Divaeus, *Rer. Lov.*, p. 34, arm. n° 59).
3) Fils d'Auguste, conseiller en 1580, 1582; un des doyens des tisserands en 1581 (*ibidem*); Immatriculé à Louvain, en septembre 1565, avec cette note: 'Pater pro eo jurauit'.
4) Voir ce nom ci-dessus.
5) Bavière.

LOBKOWYTZ (Vldaricus Filius popl. <publicus?> L. <iber> B. <aro> a) 1576: fol. 152 v.
LORBER... (Hans). *Deus refugium meum.* Arm. (Rietstap: Lorber de Bavière): fol. 127.
MANSFELT (Gebhart Comes de). Arm. (Rietstap) et signature: fol. 19 r-v.
MARSCHALCK ab Ebnet (Vitus Vdalricus). Dédic. Bambergae 1579. Arm. (Rietstap); citation de Salluste qui suit: fol. 119; *idem* (Sigismundus). Dédic. Bambergae 1579, Mense Octobri. Mêmes Arm.; citat. de Cicéron qui suit: fol. 118 v.

Salustius. Non uotis neque supplicijs muliebribus auxilia Deorum parantur; uigilando, agendo, bene consulendo prospere omnia cedunt <*Cat.* 52>.
Cicero de Senectute. Non uiribus non <aut> uelocitatibus aut celeritate corporum res magnae geruntur sed consilio antiquorum & scientia <auctoritate, sententia>: quibus non <modo> orbari, sed etiam augeri solet senectus <VI, 17>.

MATTHIAS[1] A.V.C. 1576. Arm. (Rietstap: Archiduc d'Autriche): fol. 10.
MAUCHENHEIM (Philips von) genant Bechtolsthein Commenteur zu... fol. 16 v.
MAXIMILIANUS. 1576. *Militemus.* Arm. (Rietstap: Archiduc d'Autriche): fol. 10.
MEICHSNER (Elias). Dédic. Lovanij 25 Maij, 1568.: fol. 209.
MENGERSDORFF (Ernestus a). Dédic. 'iam discessurus, Lovanij 12 Septembris MDLXXI'... Arm. (Rietstap): fol. 91; *idem.* Ernestus episcopus Bambergensis[2] 18 Maij 158...; *idem* (Pangratius). Dédic. Viennae 30 Decemb. 1575. Mêmes arm.: fol. 90 v.
METTERNICH (Henrich von)... Ritter Commantheur zu Roteburg... 1573: fol. 214.
MOERLEY (Wolf Dirrich von) genant Beheim 1580. Arm. (Rietstap: Beheim dit Moehrlin): fol. 97.
MOGITING (Andreas Petrj). Dédicace Lovanij 16 Septembris. *Spes longa Dolor.* Miniature: Debout sur un globe et prêt à tomber, un jeune gentilhomme est sollicité, à droite et à gauche, par un personnage féminin, représentant la Gloire et la Volupté: fol. 196.
MONER (Valentinus) Fuldensis. Calendis Oct. 1565. *Spernere*

1) Fils de l'empereur Rodolphe II, inauguré gouverneur des Pays-Bas, le 18 janvier 1578. Cfr Pirenne, *Histoire de Belgique* IV, 107-113.
2) 1583-1591.

mundum, spernere nullum, spernere sese, *spernere sperni quatuor ista beant*[1]: fol. 47.
MONTFORT. Arm. (Rietstap: M. Comtes de Souabe): fol. 42v.
MUELLER (Ludovicus) I.V. Licentiatus, Illustris: vtriusque Bauariae Ducis Consiliarius, 1576. Arm. (var. de Rietstap): fol. 166.[2]
MUELLNER (Sebolt) von zway Raden. *Vnschuldt bringt vngedult.* Arm. (var. de Rietstap): fol. 122 v.
MUTIENIN (Venceslas a) 1575: fol. 202 v; Mutienina (Iwoslaw zu). Pan buh Ma nadiege. 15...: fol. 213 v.
NADLER (Maximilianus). V.I.D. & Ill^{i} Bauariae Ducis Consiliarius. 1576. *In Deo auxilium meum.* Arm. (Rietstap): fol. 123.
NAGELL (à Durn<stain> Christophorus). 1562 (?). Arm. (Rietstap: Dirnstein) surmontées de *Gnad Dir Gott:* fol. 104.
NANCKENREUTT (Heinrich von). 1579. Arm. (Rietstap: Nanckenreit): fol. 67.
NASSAU (P. Guillaume De)[3]: fol. 19 v.
NEUSTAETTER STUERMER (Erasmus). Signature à la mine de plomb: fol. 28.
NIESCHARIS (C. von) 1591: fol. 198 v.
NIPPENBURG (Martinus a) zu Schueckingen. 1580. Arm. (Rietstap): fol. 31 v.
NYSSZKY (Mathias) polonus. Dédic. Lovanij, 29 Aug. 1568. *Plurimum illi debemus à quo plurimum diligimur. - Milita bonam militiam retinens fidem et bonam conscientiam.* Arm. (var. de Rietstap: Nitschky): fol. 66.
NIUERFE[4] (Leonor<i>us): fol. 19 v.
OBENDRAUT... (Hanns Paulus von). 1572: fol. 62 v.

1) Même texte, avec var. finale, cod. Saint-Gall 1024, p. 147; édité par J. Werner, *Lateinische Sprichwoerter und Sinnsprueche des Mittelalters,* Heidelberg 1912, n° 154.
2) Immatriculé à Louvain en octobre 1562.
3) Philippe-Guillaume, comte de Bueren, né à Breda le 19 décembre 1554, enlevé de Louvain par ordre, non du Duc d'Albe, comme on l'a écrit, mais de Philippe II, le 16 février 1567 (1568, nouveau style); inauguré Prince d'Orange le 1 mars 1599, mort le 20 février 1618 (C. De Francquen. *Recueil historique... précédé de la généalogie historique de la maison royale des Pays-Bas Nassau-Orange,* Bruxelles, 1826, p. 11; Edw. Van Even. *Onbekende bijzonderheden over de oplichting uit de Hoogeschool van Leuven van Philips Willem graaf van Buren... A^{o} 1568*, dans *Dietsche Warande* XI, 1908, 97-126).
4) Peut-être s'agit-il de la famille Nieuwerve de Zélande.

OLIMARTS (Johanna) femme du pencioner de la ville de louain. Deux arm. (Rietstap): fol. 51v-52.
OPERSDORFF (Georg freiherr v.) 1576: fol. 152 v.
OSENCK von Castell (Joerg Gabriel) 1583: fol. 129 v.
OVERBEKE. Arm. (Rietstap): fol. 52.
PALDERSTAIN von Augspurg (Hanns Geoerg): fol. 142 v.
PAULL (Andreas). Lovanij 29 Januarij <15>68. Arm.: fol. 78v.

Quando il principe puo cio chiuuole all hora e gran perico che non uoglia quello che non deue.

PAULLUS von Ebendrautt (Georg) 1572: fol. 200 v.
PENSINNG (Rudollff von) freiherr zum Stain. 1576. Arm. (var. de Rietstap: Pentzing): fol. 20.
PFEILSTICKER (Conrad. Acontius) I.L. 19 Aug. 1569. *Mirabilia opera Dominj.* Arm.: fol. 135.
PIRKHAMMER vonn Pirckhenaw etc. (Hanns Xri <Christophori>). Dédic. Arm. (Rietstap): fol. 143 v; Pirckhammer Viennae Austriae (N. Christ.). Dédic. 8 Kal. Sept.(?) 1572. *Constanter.* Mêmes arm.: fol. 144.
PLES von Slauj...? (W.) 1576. *Virtus Sorte po<llet?>*: fol. 152v.
PLUESCHEL (Hans Christoff) zum Goldenstain (Moravie) und... 157. Arm.: fol. 155 v.[1)].
PUCH 1576: fol. 138 v.
PUPSCHITZ (Friederich von). - Villaco (W.) 1576. Aquarelle représentant une gondole vénitienne à six personnages: fol. 198.
PURKIRCHER (Georgius). *Vt ameris amabilis esto.* D. scribebat Pisonij (Presbourg, Hongrie) 29 Jan. 1576: fol. 139.
RABENSTAIN Aighstatt (H. von) 1579. Arm. (Rietstap: Bavière): fol. 99; P.v.R. 1579. Arm. semblables: fol. 98 v.
RAMELL (Heinricus). Po<lonus> Dédic. Lovanij Mense Julio (s.a.). *A mon priemir commencement | Soit Dieu mon Pere omnipotent.* Arm. (Rietstap): fol. 149 v.
RAUNACH (Balthasar von). Arm. (Rietstap): fol. 105.
RAUSCHEN (Quirinus Gotfridus von). Arm.: fol. 95.
RECHBERCH von hohen Ruchberg <Rechberg> (Veitt von) 1588. Arm. (Rietstap): fol. 35 v.

1) Immatriculé à Louvain, avec son frère Carolus, en janvier 1563.

REDERN (Fabianus), Baro in Frislandt & Seidenbergk. Dédic. Lovanij 12 Julij 1568. Arm. (Rietstap): fol. 46 v.

Solon legem tulit, ut qui in bello occubuissent praemiis honoribusque honestarentur & eorum filii publice alerentur & instituerentur.

REDLUUITZ (Ioannes a). Scribebat Lovanij... *Iuuat Acta Referre etc.* Arm. (Rietstap: Redwitz): fol. 116 v; Reduuitz Gorg Marschalcktt von Ebnett. 1579. Mêmes arm.: fol. 117; Reduuitz (Joachim von) 1580: fol. 119 v°; *idem* (Wolfgangus Henricus a). Dédic. Bambergae Oct. 1579. *Fidenti sperata cedunt.* Arm.: fol. 119 v°:

REES: Arm. (Herckenrode *op cit.* n° 1761: Reys): fol. 49.
REICHENBACH (Fabian von) 1576. Arm. (Rietstap: R. de Silésie): fol. 137 v.
REYSENBACH (Joannes... von). Dédic. 1 Sept.... Arm. (var. de Rietstap): fol. 172a.
REM (Servatius). Dédic. Viennae 21 Apr. 1576. Arm.: d'or à un taureau de sa.; son portrait à cheval: fol. 152a v.
RENTZ (<Va>lentinus 1583. *<Vi>num et amor nihil moderabitur. - Summus deus:* fol. 95 v.
RHEUESS (Joannes) Turcus, Lichtenfelrner[1] iamiam... Dédic. Lovanij 15 Junij 1571 (?). *<Ju>dicio, Rectore Deo, Tolerato Labores.* Arm.: fol. 161 v.
RIEDERER (Hanns Wernher) 1576. Arm. (Rietstap: R. von Paar auf Schoenau): fol. 152.
RIEDESELL zu Eysenbach und Hermanschurter (Adolff Herman) Kreis-Marschalck zu Hessen 1580. *Vnica nostra Salus Spes Vita Redemptio Christus.* Arm. (Rietstap): fol. 33 v; *idem* (Johan) 1586: fol. 34 v.
RIEDT (Jost von) 1590: fol. 28.
RIETHEIM (Henr. Georgius Christophorus a). Dédic. Lovanij 3 Cal. Novemb. anno vt supra (rogn). *Lieb mich als Ich dich. | Nit mer beger.* Arm. (Rietstap: Riedheim de Harthausen): fol. 83.[2].
RIJNE (Vanden). Arm. (Rietstap: Bruges; Herckenrode: arm. n° 1840) fol. 50.
RIJSFELLS (Hans) 1576: fol. 138 v.
RORSCHACH (Heinrich) der Juenger freiherr 1590. *Spe et fortuna:* fol. 15 v.

1) Lichtenfels, Haute-Franconie.
2) Immatriculé à Louvain le 8 sept. 1564.

ROECHOEREN (Hector). Arm. surch. d'une tête de mort et de la prière *Gnad Dir Godt:* fol. 130.
ROSENHAIMERUS (Johannes) Athesinus (Etsch, Tyrol). *Fortuna vincit diuitias:* fol. 123v.

(Devinette): *Muscatum.* Si caput est currit, uentrem adiunge u <olat>.
Adde pedem comedes, et sine ventre bibes.
Amicitia quae virtute nititur, nulla locorum int... pedine <intemperie?> obliteratur, nulla temporis diuturnitate senescit, nulla taciturnitate minuitur, nulla suspicione au <ertitur>, beneuolentia dirigitur.

ROSS (Eustach vom), actum Salisburgi (Salzburg) 8 cal. Decembris 15 <76?>. *Crede parum, tua serua & quae perière, relinque:* fol. 207.
ROTH (Hans Wolfhart von) 1572. *Schicks Gott zum Boesten.* Arm. (Rietstap: R. de Souabe): fol. 150 v.
ROTTENHAN (Joachim von) Arm. (Rietstap): fol. 69 v; *idem* (Sebastianus). Dédic. Lovanij, Mense Augusti.... Mêmes arm.: fol. 70.
RUEMEL (Bernhardus) Argentinensis. Dédic. Lovanij 8 Oct... Arm.: fol. 161.
RUMRODT (Barthell vonn) 1580. *Assai ben balla, a chi fortuna suona: idem* (Sebastian) 6 Junii 1580. *Vie après mort;* Rumroths (Johannes Georgius a) 1583. *Vincit ille cuncta qui fidit Deo.* Arm. (Rietstap): fol. 99 v.
SALMIS ET NEWBURG (Julius Comes a) S. Caes. Regiaeque Maiestatis Consiliarius 1576... *cum Christo.* Arm. (Rietstap): fol. 17 v; Salmensis (Guilielmus Comes). Dédic. Coloniae Agr. 1573, III Jdus Martij. *Spes mea Deus* (*Ps.* 61,8). Arm. différ. des précédentes: fol. 18.
SAMPLAVIUS (Fr), Boruss. (Prussien.) Dédic. Lovanij, 29 Augusti 1568. *Bellum ex uirtute non ducit spolia.* Arm, (Rietstap: Samplawaski): fol. 148.
SAURER a Saurburg (Georgius). Viennae ...M.D.L.XX... *Jnsperata Spero*: fol. 206.
SCHENCKH (Hannss Friderich) von Castell. *Wills Doot So will ichs Auch.* 1572: fol. 129 v.
SCHENNCK (Melchior) von Kogberg Lympurgisch Diner, 1582: fol. 215 v.
SCHMUL (Tama) 1576. Ponn fott Puch: fol. 148 v.

SCHOENENBURGH (...a). Dédic. <Lovanii> 1572. *Lucifer.* Arm. (Rietstap): fol. 93 v.
SCHOONHOUEN <Olivier>[1]. Arm. anonymes var. de Rietstap: Sch. Brabant); en dessous, squelette couché et la prière *Gnad Die Godt:* fol. 48; *idem* (Georgius)[2]. Dédic.; mêmes arm.; fol. 48 v; *idem*, sans prénom, mêmes arm. dans une couronne: fol. 49.
SCHUTZBAR voir le suivant.
SCHUTZPER Schutzfehr (Hans Conrait) genant Milchlingk haus Commanthur zu Torrenbergh... 1589: fol. 38 v; *idem* (Philips), 1590: *ibidem*; Schutzspere (Wilhelmus). Arm. (Rietstap: Schutzbar dit Milchling de Hesse). Au-dessus: *Et mortuus est:* fol. 173; Schutzbar (Wilhelmus), 1562. *Dum spiro spero.* Mêmes arm.: fol. 82[3].
SCHWALBACH (Agatha vonn) gebornne Sonnstein, wittwe zu Elterrhoff, 1582; fol. 217 v; S(chwalbach) K. gebornne vonn Helmstatt, 1582, *ibid.*; Schwalbach (Volpert vonn), Landcommenthur, 1588: fol. 38.
SCHWARTZENBERG (Herr zu Hochenlandtsperg (Othonis Graf zu). 1589; *Virtute, Labore, Pacientia*[4]: fol. 16; Schw. und zu Hochenlandtsperg Dumbh (Joa. Heinrich zu) 1580. Arm. (Rietstap: Autr. Comtes du S.-Empire): fol. 60v; *idem* (Adolff freiherr von). Arm, (var. de Rietstap): fol. 92. Vis-à-vis, fol. 61v, peinture d'une bataille rangée à la pique et à l'épée, où l'étendard des Schwarzenberg est engagé contre un étendard rouge et or espagnol. Un porte-drapeau (croix rouge sur fond violet) gît par terre. Légende: *Jn uestigio inuictae virtutis expirare;* mêmes arm., entourées d'une couronne (nom rogné): fol. 42 v.
SECKENDORFF (Caspar von) 1586: Arm (Rietstap): fol. 67 v.; *idem* (Jo. Gottfried vonn), Herrn...[5] *Nullj praestat velox fortuna fidem*[6]; mêmes arm.: fol. 68.

1) Décédé en janvier 1566.
2) Toparque de Nieuwrode, fils d'Olivier et d'Anna d'Archies, époux de Josine de Bronchorst; enterré aux Célestins d'Héverlé. (Cfr Divaeus, *Rer. Lov.* p. 91, arm. décrites sous B).
3) *Wilhelmus Schotzbar dictus Milchang herbipolitane et spirensis diocesis canonicus nobilis,* immatriculé à Louvain le 17 avril 1564.
4) Une devise semblable appartient à la famille Ozy van Zegwaart, avec la variante *Arte* ou lieu de *Virtute.*
5) Immatriculé á Louvain le 1 septembre 1564.
6) Seneca (?).

SEDNIGKI Herr von Choltiz (A.) 1576, *Patientia vincit omnia:* fol. 152 v.
SHALM (Samuel)... 1575. *Fiat voluntas tua:* fol. 172.
SIGERSREYTER (Georgius) Boius[1]. Dédic. Lovanij 10 Junij 1572: fol. 136 v.
SONNSTEIN. Voir Schwalbach.
SPAUR (Gasparus a) Baro... comitatus Flavoni (Pflaum, Bavière) *Memento finem:* fol. 169 v.
STADION. Arm. anonymes. 1566 (Rietstap: Barons d'Autriche): fol. 116; Stadion (Hanns Geoerg von), geschriben zu Krieg in Oesterreich den 5 Ta(g) Januari 1576. Mêmes arm.: fol. 115; fol. 114 v.: Portrait du même, en St-Georges, terrassant le dragon; à droite, une forteresse; à gauche, un calvaire où prie assise une princesse.
STAIN (Wilhelm von) gnant tricht. Lovanij... 1572. *Dum Spiro Spero. - Deus te videt:* fol. 209 v.; *idem* (Hans vom), 1577. Arm. (Rietstap: St. de Jettingen, Bavière): fol. 110; *idem* (Hans Conradt vom) Domher zu Bamberg Wuerzburg und Augspurg, 6 Kal. Febr. 1580 Herbipoli scripsit. *Pacientia con speranza:* fol. 30 v.
STAMER (Ruer von) 1575: fol. 120.
STEIN zum alder stein (Syferit vom) 1582. *Ich machs Gott vermachs*: fol. 215.
STEINAU (Hans vonn), genant Steinrueck, 1567. Arm. (Rietstap) fol. 43.
STERING (Christoff) zu Ralhingen (Prov. rhénane): fol. 218.

Errat qui finem uesani querit amoris
Vervs Amor nullum nouit habere modum.

STIBER (Hans Christoph). Dédic. Lovanij 10 Junij 15(66?). Arm. (Rietstap: Stiebar d'Autriche): fol. 80 v.; Stieber (Albrecht) 1579: *ibidem;* Stiber a Rabenneck (Daniell).[2] Dédic. Lovanij...; mêmes arm.: fol. 81.
STOLBERG (Henricvs Comes de). Arm. (Rietstap) et signature: fol. 19 r-v.

1) Bavarois.
2) Immatriculé à Louvain le 24 juillet 1564.

STOTZINGEN (Rupertus à) 1576. *Manum admouentes inuocate numina.* Arm. (Rietstap): fol. 89 v.; *idem* (Joa. Martinus). Dédic. Lovanij.. *N'auoir Desplaist.* Mêmes arm.: fol. 89a.
SULBURG (Ernnst von), 1582: fol. 29.
SULTZ (Otto a) 1569. Arb. (Rietstap: S. Alsace): fol. 134 v.
THALMERUS (?) Scotus (Guillielmus): fol. 171 v.
TANNER VON TAN (Christoff): fol. 147 v.
TETTENBORN (Otto a). Dédic. Lovanij 29 Januarij... Arm. (Rietstap). *Quicquid agas prudenter agas & respice finem;* fol. 149.
THAVFFKIRCH in... enrein Boivs M. (Ioannes Georgius a) 1565. Arm. (Rietstap: Taufkircher de Taufkirchen, Bavière). *Nihil Temere:* fol. 111 v.
THENN (Andreas). Dédic. Lovanij 18 Oct. perendie abiturus in Galliam. Arm. (Rietstap): fol. 158; au fol. 157 v., scène mythologique faisant allusion au cerf rampant des armoiries: Actéon changé en cerf par Diane.
THUNGEN (Eberhardus von) 1562. Arm. (Rietstap: Thuengen): fol. 84; Thungen und... (F.N. a) 156... *En Dieu mon espoyr. - Omnibus amicis quod mihi est cupio esse item:* fol. 85; *idem* (Werner) 1580; *idem* (Meynrad) 1580: fol. 30; *idem* (Theobaldus Julius) 1580: fol. 31. Arm. du fol. 84 aux fol. 85, 30, 31[1)].
TYPETIUS (Joachimus) Herbipolensis, ac Ducis franciae... Bibliothecarius 1567. Dédic. 'Moecenati suo'. *Oculus vitae sapientia:* fol. 167 v.

<Omi>nibus vestris, quoties obseruetur licito, dent superi prospera cuncta tibi.

TRADEL (Frederichus), I.V.D. 1576. Arm. (Rietstap): fol. 133.

Amicus verus, debet ex mente perpendere voluntatem amici, et eam servare, alias non est bonus amicus. L. Pamphilo. ff. de legatis. 3°.

TRUCHSES von Baldersheym (Sigismundus). Arm: d'argent (Rietstap: d'or): fol. 106.
<TRUCHSES van Pommersfelden> 1580. Arm. (nom raturé): (Rietstap): fol. 117 v.
UNDERHOLTZER (Foelix) von Saltzburg 1576. *Ehr vnd drey hertz woll bestett | Falschayd vnd vndrey vndergett:* fol. 216 v.

1) Famille de l'évêque de Bamberg, Neithard von Thuengen (1591-1598).

VALTIN zu Aulenborch (Hanns). Dédic. ‘Zu Ehren dem Erwirdig vund Edlen herrn Wilhelmo Helwich meinem frylieken Brueder 1586. Auff Christum mein Hofnung: fol. 214 v.

VARENT (Jacobus Vander) Medicus Doctor et Prof. primarius[1]. Lovanij 157... *Viellesse Empyre.* Arm. (var. de Rietstap): fol. 57 v.

VELBERG zu Velberg vund... (Conntz von) 1580. Arm.: fol. 34v.[2]

VELEN (Hermanus a) Lovanij. Arm. (Rietstap). *Temp { ora* fol. 125.[3]

VELEN (Hermanus a) Lovanij. Arm. (Rietstap). *Temp { ore:* fol. 125.[3]

VELEN (Hermanus a) Lovanij. Arm. (Rietstap). *Temp { era* fol. 125.[3]

VELLRICH zur Hemantel (?) 1576: fol. 138v.

VEM zu Grossenborg und (Achior von). 1583. Fol: vol. 37 v.

VETZ (Anshelm von): 1576: fol. 152 v.

VILLACO (W.) voir Pupschitz.

VITUS Abt vfm (sic) Monchberg (Bavière) 1579. *Verbum domini, Manet in Aeternum*[4] Arm.: fol. 39.

VOGELIUS (Thomas) Weyssenhornianus (Bavière). Dédic. Lovanij 1572... *ad te Domine.* Arm. (var. de Rietstap): fol. 70 v.

VOGTT (Joa. Rudolphus) a Summeraw[5] et krasperg Canonicus. Dédic. a^{o}... Arm. (Rietstap): fol. 109 v.

A'lentrata l'uscita ugual ci rieda
Ne questa quella, o quella questa acie<da>.

VOIT VON RIENECK (Christoff) 1580. Arm. (var. de Rietstap); idem (Conrad) 1583: fol. 108; Voyt a R. (Philippus) 1562. *Concordia etiam parua coalescunt | Discordia maxima dissipantur*[6]. Mêmes arm.: fol. 107 et 82 v.

VUELSINGER[7] (Joa. Jac.). Dédic. Lovanij, 4 Junij... Arm: fol. 89.

1) Né à Audenaerde, admis au Conseil de l'Université le 1 oct. 1549; prof. à la faculté de médecine et chanoine de la nouvelle fondation, le 1 déc. 1556; meurt le 25 avril 1577. Cfr V. Andreas, *Fasti Academici,* Lov. 1650, p. 235; *Analectes Hist. Eccl.* XXI, 1888, 115-117.
2) Velburg, Haut-Palatinat.
3) Immatriculé à Louvain le 26 sept. 1564 avec la mention *Westphalus nobilis.*
3) Immatriculé à Louvain le 26 sept. 1564 avec la mention *Westphalus nobilis.*
3) Immatriculé à Louvain le 26 sept. 1564 avec la mention *Westphalus nobilis.*
4) Petr. I, 25.
5) Diocèse de Constance.
6) Cfr Sallustius, *Jug.* 10.
7) Ce nom est assimilé à celui de Wolfinger dans les matricules des Universités d'Allemagne.

WALPOTT a Bassenheim (Joannes). Dédic., mense Januario... Arm. (Rietstap: Waldbott) accompagnées de la prière *Gnad. Dir Godt:* fol. 101; vis-à-vis, son portrait, à genoux en armure, devant un calvaire; dans le fond, vue d'une ville (Bassenheim?); *idem* (Anthonius)[1]. Dédic. Lovanij 6 Calend. Augusti 1566 (ou 68). Mêmes arm.: fol. 102; vis-à-vis, scène mythologique représentant une légende de Cycnus, par allusion au cygne qui figure au cimier: Une vaste étendue d'eau s'étend jusqu'à l'horizon, borné de hautes montagnes. Au milieu, un homme nu, couché dans une île, appelle au secours le Ciel, où s'avance un char antique tiré par des cygnes et conduit par Mercure au caducée (?). A l'avant plan, un homme vient de se déshabiller et semble prêt à s'élancer dans l'eau pour répondre à son appel; dans le fond, d'un temple baigné par les eaux, un autre homme nu se jette dans les flots.
WAMBOLCH von Vmstadt vff Weinheym und herr Wuerzburgischer Hoffrath (Schweyckardt)[2] 1590, 6° Jdus Januarij. *Chi risiga, avanza. - Aequiuoce qui pastor est, Notatione dignus est*: fol. 36 v.
WANBACH Sogenante Landtkurt des Burggrafthumbs Nueremberg. Arm. (Rietstap: W. de Hesse). *Spes me...*: fol. 118.
WARSCHINNE (Lud. von) Wuerzburg 8 Mart. 1586: fol. 36.
WEICHSSEN (Johann Casimir) 1591. *Ora et Labora:* fol. 10 v; *idem* (Johannes) 1591. *Herr Beitt Muth Jn Deinem Wortthum*: ibid.
WEINZIEHERS (Hannas Cristofl) 1576: fol. 250 v.; *idem* (Joannes Joachimus). Haec scribebat in Salzburg die 25 Nou. 1576. *Ben bella quello a chi fortuna:* fol. 205.

Non facile dijudicatur amor uerus et fictus nisi incidat eiusmodi temp<us>
ut quasi aurum igne sic beneuolentia fidelis periculo aliquo perspici potest.

WERUSERIUS (Wilhelmus) Promianus (Poméranien). Dédic. Lovanij 5 febr. 1572.
WICHSENSTEIN etc. (Georgius a) scribebat in Wolffsperg Charinthiae tunc temporis quo ibidem in partibus Bambergensium Ditionum vicedominum ageret. XVI Iulij 15.. (76?). *Homo proponit, Deus disponit.* Arm. (Rietstap): fol. 26 v.

1) Immatriculé à Louvain le 16 mai 1564.
2) Inscrit à l'Université d'Heidelberg, le 4 oct. 1573. Voir G. Toepke. *Die Matrikel der Univ. H.*, II, 68.

WIDMAN VON WIERINGEN (Hans Phillip). 1576. Arm. Rietstap): fol. 120 v; *idem.* Dédic. Lovanij, Kal. Junij 1572. *Prudens simplicitas pares amici.* Mêmes arm. anonymes: fol. 121.
WIDEMAN (Reichartt) von Augspurg 1576. *Glucks khompt vnguns:* fol. 178.
WILACK (Hermannus) Embricensis (Emmerich). Dédic. Lovanij 1572, 3 Jd. Junij: fol. 112 v.
WILDT (Wernztl) 1579, fol. 94.
WILHELMSDORFF (C.V. a.) 1591: fol. 198 v.
WIMPIMEUS (Johannes Albertus) Serenissimorum Bavariae Ducum Medicus. Dédic. *Labore. Scientia. Virtute.*: fol. 116 v.
WINGE (van)[1] Arm.: fol. 50.
<WISSLER> (Geoerg Sigismundt Hanns) 1577. Arm. (Rietstap): fol. 110 v; *idem.* Dédic. Lovanij. *Pour parvenir i'endure.* Mêmes arm.; sur les côtés: la Mort et une pierre tombale avec l'inscription *In Te Domine Speravi;* en dessous, la prière *Gnad Im Godt:* fol. 111.
WIRTIG Schulchis zu Eussenheim[2]. (Georg). *Gott ist mein Hopfnung.* Arm.: parties à deux proboscides. Sur le côté, la Mort et la prière *Gnad Dir Godt:* fol. 171; au fol. préc., le même personnage à cheval, à la campagne. *Jch such mein Waidt | vff gruenre Haidt | Jnn Errnn.* 1563. J(oerg) W(irtig). A côté, la Mort saisissant le cavalier par derrière (ajouté plus tard).
WOLFIUS (Henricus) d<ictus> Noricus. *Dan die Ligenmeiler sollen verstopfft werden. Psal.* 62, 12. Même texte en grec: fol. 212 v.
ZOBELL von Gibelstatt (Hainrich): 1522: fol. 208 v.; Zobell (Joannes Geor:) Episcopus Bambergensis. 1579. *Spes mea Christus.* Arm. (Rietstap): fol. 11.
ZUNTZERUS (Melchior) Canonicus Wysenstaiganus (Weissenstein, Bavière). Dédic. Louanij pridie. Cal. iu, 1572, 'suo fautori atque amico singulari'. *Dij noui dogmata noua:* fol. 112 v.

1) Famille patricienne de Louvain. Cfr Divaeus, *Rer. Lov.* p. 90, arm. n° 15 (différente).
2) Basse-Franconie.

II. - Les peintures.

Un genre spécial d'ornementation, tout différent des armoiries, bien que, suivant la mode de ce temps, il s'y rapporte parfois, jette une note d'agréable variété dans le volume. Il est constitué d'une série de petits tableaux - nonante-cinq exactement - représentant des scènes bibliques ou mythologiques, des portraits, des costumes, des danses, voire même des événements contemporains, dont le sens, parfois, nous échappe.

La place de ces peintures est, en général, laissée au hasard: En tête, comme il est naturel, les portraits de l'empereur et des princes électeurs; des costumes et des danses vers la fin du volume; enfin, çà et là, des scènes tantôt indépendantes, tantôt en regard d'armoiries auxquelles elles se rattachent.

Voici la description de ces illustrations, en suivant l'ordre du volume:

Fol. 1 v. - 2: Portrait de l'Empereur (Rodolphe II, 1576-1612) assis au trône, tenant de la main gauche le glaive, de l'autre le Registre des empereurs. Au-dessus du trône: 1576, fol. 2; Armoiries de l'Empire, soutenues par deux hallebardiers.[1)]

Fol. 2 v - 9: Portraits des Princes électeurs et en regard leurs armoiries, soutenues par deux hallebardiers: fol. 2 v. - 3: l'Archevêque de Mayence (Daniel Brendel von Homburg, 1555-1582); fol. 3 v. - 4: l'Archevêque de Cologne (Salentin von Isenburg 1567-1577, mort en 1610); fol. 4 v. - 5: l'Archevêque de Trèves (Jacobus von Elz (1567-1581); fol. 5 v - 6: le Roi de Bavière et de Bohème, échanson (probablement Rodolphe II, empereur en 1576); fol. 6 v. - 7: le Comte Palatin du Rhin, porteur des mets (Louis VI le Facile); fol. 7 v - 8: le Duc de Saxe, porteur du glaive (Auguste le Pieux); fol. 8v.-9: le Margrave de Brandebourg, camérier (Jean-Georges).

Fol. 18 v: Le Jugement dernier. Dans le ciel, le Christ entouré des douze apôtres; en dessous, les Justes et les Damnés.

Fol. 41: Loth avec ses filles; dans le lointain, Sodome en flammes; à droite, la femme de Loth changée en statue *(Genèse* 19, 30-38).

1) Voir un portrait du même dans: H. Goltzius-C. Gevartius. *Icones Imperatorum Romanorum,* Antverpiae, Verdussen, 1708, p. 381, n° 157.

Fol. 44 v: A l'avant-plan d'un paysage montagneux, David, à genoux, priant le Seigneur qui lui apparaît dans une gloire.

Fol. 53 v: Joute entre un chevalier en armure et un clerc, peut-être l'abbé d'un monastère dont la silhouette apparaît dans le fond.

Fol. 56: Enée emportant son père Anchise; à l'arrière plan, Troie en flammes.

Fol. 59: Jeune seigneur à cheval, sautant une rivière pour rejoindre son amante.

Fol. 61: Paysage coupé par un fleuve qui s'avance vers l'avant-plan et dont les bords sont garnis de plantes aquatiques; à droite, un homme lourdement chargé (contre-bandier?) qu'accompagnent une femme et un chien, descend une pente escarpée vers le fleuve, où un bâteau semble s'approcher pour les recevoir; dans le lointain, une grande ville. (Signé) N.I.S.

Fol. 61 v: Bataille rangée, voir Schwarzenberg.

Fol. 71 v: La Charité romaine.[1)]

Fol. 79 v: Joueurs d'épée et de hallebarde: quatre joueurs et deux témoins, deux chiens se battant entre eux; d'une fenêtre. une dame suit le combat (usé).

Fol. 81 v: Jugement de Pâris; les Grâces sont debout et l'une d'elles porte un casque.

Fol. 83 v: Une cour de justice: un président qu'un bon ange et un démon s'efforcent de convaincre, quatre juges, deux condamnés et deux soldats.

Fol. 84 v: Persée délivrant Andromède.

Fol. 81 v: Le Parnasse. Dans une gloire Apollon et six nymphes forment orchestre; sur terre dans un jardin, devant une table garnie, deux couples jouent des airs de viole qu'ils lisent dans leurs cahiers de musique.

Fol. 86 v: Portrait du chanoine Ioerg von Ampringen; voir ce nom.

Fol. 87 v: Prisonnier retenu dans un carcan; devant lui l'Espérance - *Spes Fortitudinis mater* - et un agneau (allusion

1) Sur ce thème voir A. De Ceuleneer. *La Charité romaine dans la littérature et dans l'art* dans *Annales Acad. d'Archéol.* Anvers, t. 67, 1919, pp. 175-206.

à la vie d'Egolff von Knoeringen, dont les armoiries suivent au fol. 88). Au-dessus:

(P)erfer & obdura, dolor hic tibi proderit olim
Saepe tulit lassis succus amarus opem.[1)]
(L)eniter, ex merito quicquid patiare, ferendum est.[2)]
Spes tenet in tempus semel est si credita longum
Jlla quidem fallax sed tamen apta Dea est.[3)]
Gedultig ist das lemlein klein
Also, gedenkh, o, Mensch zu sein
Wan du schon leidtst angst, nott, und zwankh
Gedulde solchs es werdt nitt langkh
Dan dich der ewig guettig Gott
Erloesen khan auss aller nott.

Fol. 88 v: Bataille rangée à la pique et à la hallebarde entre partisans de l'Empire (drapeau à l'aigle bicéphale noir sur fond jaune) et ceux d'un drapeau à croix rouge sur fond blanc; à l'arrière plan sur une hauteur, un château-fort.

Fol. 89 v: Scène d'adieux; deux cavaliers, deux dames et un serviteur.

Fol. 91 v: Abraham prêt à sacrifier Isaac.

Fol. 96 v: Suzanne avec les deux vieillards; bassin, fontaine et demeure seigneuriale du XVIe siècle.

Fol. 100 v: Portrait d'un seigneur priant au pied d'un calvaire; dans le lointain, vue d'une grande ville; voir Waltpott.

Fol. 101 v: Légende de Cycnus. Scène mythologique faisant allusion au cygne du cimier du fol. suivant; voir Waltpott.

Fol. 103 v: Ville assiégée; tout autour, des canons; à droite et à gauche, l'infanterie et la cavalerie avec fanion (jaune?); au premier plan, un général monté sur un cheval galopant.

Fol. 105 v: Jardin d'amour. Un couple dans une gloriette; de la main droite, l'homme tient une mandoline, de la gauche, il montre la flamme d'un cierge placé entre eux deux.

Fol. 106 v: Duel à l'épée; dans une gloire, une beauté tient prête la couronne du vainqueur.

Fol. 113 v (réparé). Légende: *Sic Venus ex tota gente victoriam(?) petit.* Deux femmes cachées dans une gloriette tiennent

1) Ovid. *Amor.* 3, 11, 7.
2) Id. *Her.* 5, 7.
3) Id. *Ars am.* 1, 445.

les cordes d'un filet d'oiseleur, étendu dans un champ; des hommes perchés sur des arbres y tombent et sont pris.

Fol. 114 v: Portrait d'un Seigneur en Saint-Georges; voir Stadion.

Fol. 126 v: La Parabole du Bon Samaritain; dans le lointain, paysage montagneux.

Fol. 135 v: Mars et Vénus; au fol. suivant, commentaire versifié du sujet.

> Sol vit premier Mars et Venus conioints
> Et lui ialous a Vulcan les descele
> Lui fabriqua des liens si bien ioints
> Si tressubtils et d'vne façon telle
> Que Mars fut pris couche avec la belle
> Pris et lie entre ces subtils lacs
> Adonque Vulcan tous les Dieus appelle
> Qui rient fort de ce plaisant soulas.

Fol. 139 v: Jugement par le feu: Dans un camp d'armée, en présence des chefs et des soldats, un guerrier plonge dans un brasier ardent, la main, tenant une épée verticalement, sans éprouver aucun mal.

Fol. 145 v: Légende de Circé, allusion à la hure de sanglier des armoiries des Danwitz; voir ce nom.

Fol. 151 v: Portrait d'un régisseur; voir Riderer.

Fol. 152a v.: Portrait d'un seigneur à cheval; voir Rem.

Fol. 154 v: Attaque d'un château fort.

Fol. 157 v: Légende d'Actéon, allusion au cerf des armoiries des Thenn; voir ce nom.

Fol. 160: Episode de la vie de Wilhelm Helbig. Légende: *Herr Wilhem Helbich zwey Brueder, damitt (sic) Er tzuschau (sic). - Doctor Holtzschuch fuertt die Ein augendt Junckfrau.* Les quatre personnages désignés par la légende sont à cheval deux à deux et se dirigent vers la droite; à leur rencontre, vient à pied, un seigneur (Wilhelm Helbig) avec sa suite, à l'arrière-plan, paysage montagneux; dans la plaine, un large fleuve et une ville.

Fol. 160 v: Le Serpent d'airain élevé dans le désert.

Fol. 163 v (rogné): Eglise en style roman, entourée d'un mur et d'un rempart et dédiée aux Saints Jean-Baptiste et Jean l'Evangéliste, représentés sur les côtés; dans l'enclos, quatre

clercs, religieux ou chanoines, revêtus d'un surplis, discutent deux à deux.

Fol. 163 v: Suicide d'amoureux. Un jeune seigneur vient de se poignarder dans un parc, en face d'une fontaine; près de lui son amie, debout épouvantée; à l'arrière-plan, un lion et un lionceau; sur la hauteur un château.

Fol. 170 v: Un seigneur à cheval, à la campagne; voir Wirtig.

Fol. 172 v: Le Sixième jour de la Création: Dieu bénissant Adam étendu sur terre.

Fol. 173 v: La Mort symbolisée. Légende. *Dantz alle hernach.*

Fol. 174-195 v.: Costumes. F. 174: Bourgeois allemand; 174v.: Voiturier?; 175: *Een griec;* 175 v.: *Turcs Keyser;* 176: *Tvrs Edelvrowe;* 176 v.: *Den Hertoech van Venegen;* 177: chanoine en manteau d'hiver: 177 v.-178 (écrits); 178 v: *Een Hayman alla modi;* 179: un porte-glaive; 179 v.-180: *Millor de meyer of Londen,* en manteau rouge à traîne, portée par un huissier; 180 v. (écrit); 181: *Magnifico* (de Gênes?); 181 v. (écrit); 182: *Magnifico. Venet;* 182 v.: *Gentildonna, Roma;* 183: *Vna Noviza. Roma;* 183 v.: *Gentildonna. Roma;* 184 et v.: Dames nobles; 184: *A gentle wife;* 185 v.: *The wyfe of a Barron;* 186-190 v.: Dames de la noblesse en costumes de ville; 191 et v.: *Sene;* 192 et v.: *Venetiana:* 193-194v.: Chambrières; 195: Hongrois tenant un pot en grès; 195 v.: Voiturier.

Fol. 196: Jeune Gentilhomme tenté par la Gloire et la Volupté; voir Mogiting.

Fol. 196 v-197: Basses danses. F. 196 v: Cinq couples dansant une contredanse aux sons d'un viole et d'une basse; f. 197: Trois couples dansant avec accompagnement de trois violes et d'une basse; chaque couple est représenté à un temps d'arrêt différent de la contredanse.

Fol. 197 v: Danse populaire et légende de sorcellerie. Dans un paysage montagneux, situé près d'une grande ville baignée par un fleuve navigable, treize femmes dansent une ronde jouée par un cornemusier perché sur un arbre: sur le côté, une table porte des mets. Dans les airs, un diable et deux sorcières s'avancent à cheval sur un trident et sur des balais; le démon emmène une femme appelant au secours; des sorcières, l'une

emporte, semble-t-il, un petit enfant, l'autre est attaquée par un grand oiseau aquatique, armé d'un poignard.

Fol. 218 v: Victoire totale de la Mort: Debout, Elle s'élance sur le monde, tenant de la droite son dard, de la gauche le sablier. Légende (mutilée):

Au-dessus: *Eich allen.*
Au milieu: *Omnes Prostravi, Deieci.*
<Ludificate?> *alios, Valete, Saluate.*
Au bas: *Nunc finis omnium.*
Sur une banderole: *Gnad Dir Godt.*

III. - Les devises et citations d'auteurs.

De tous temps, les devises furent l'apanage de la noblesse; aux XVIe-XVIIe siècles, elles devinrent aussi le propre des humanistes et de ceux qui subissaient leur influence. L'engouement qu'elles suscitèrent fut tel, que Bossuet même ne craignit pas d'affirmer que ‘c'est la maxime qui fait les grands hommes’[1]. A défaut de devise proprement dite, les signataires d'un album d'amis se servaient d'une pensée bien dite ou d'une citation de leur auteur préféré. Qu'on ne s'étonne donc pas du nombre considérable de textes - plus de deux cents - contenus dans notre manuscrit. La plupart sont naturellement formulés en latin - la langue universelle de l'époque; plusieurs sant en allemand et en français, quelques-uns en italien, trois en grec, un en espagnol (mutilé).

Nos personnages, de jeunes étudiants ou des gentilshommes souvent peu doctes, ne sauraient inventer des pensées fort originales. Mais tous, à cette époque profondément empreinte de l'humanisme érasmien, reflèteront dans leurs devises un mélange de sagesse antique - surtout de stoïcisme - et de morale chrétienne, avec une préférence marquée de cette dernière.

La vertu de patience basée sur la confiance en Dieu-Providence et en son Christ, la soumission à la bonne et la mauvaise fortune, les joies de l'amitié chrétienne et désintéressée, l'optimisme sain qui encourage, ‘le plus grand bien de la vie humaine c'est-à-dire les douceurs de la société’[2] tels sont les sentiments élevés que recommandent les nombreux amis d'Helbig.

1) *Oraison funèbre de Louis de Bourbon.*
2) *Ibidem.*

Parmi les emprunts, beaucoup proviennent des Livres sacrés, quelques-uns des auteurs de l'antiquité, qui se nomment Pindare, Ovide, Virgile, Cicéron et Salluste; un seul nous vient de S. Grégoire de Nazianze, docteur de l'Eglise.

Ces textes - on l'aura remarqué - se trouvent intégralement transcrits dans la liste des autographes; pour en faciliter la recherche, nous les citons ici par leurs incipit, disposés suivant l'ordre alphabétique.

Index d'incipit des devises et des citations.

Aequivoce qui pastor est: Wambolch
A 'lentrata l'usuta ugual: Vogtt.
Allain mein verdrauen zu Cristo: Geyr.
Alles von Gott: Guttenberg.
Allen gefallen ist unmueglich: Hurten.
Alter alter. onera portate: Gemmingen.
Amicitia quae virtute: Rosenhaimerus.
Amicus verus debet: Tradel.
A mon priemir commencem.: Ramell.
Ἀν□χοε χα□ □π□χου: Ferher.
Assai ben balla: Rumrodt.
Au besoing voit on l'amy: Kottwiz.
Audendum: Auerdungk.
Auff Christum: Valtin; f. 180 v.
Bellum ex virtute: Samplavius.
Ben Balla quello: Weinziehers.
Benevolentia non est amicitia: f. 203.
Cave multos si singulos: f. 69.
Chi dice mal de altrui: Imhoff.
Chi risiga avanza: Wambolch.
Cogi ad bibendum: f. 199.
Concordia etiam parva coalesc.: Voit.
Constanter: Pirkhammer.
Cor hominis si a Deo: Angerer.
Crede parum, tua serva: Ross.
Cum labore et Deo iuvante: Francus.
Cupio dissolvi de carcere: Conradus.
Dan die Ligenmeiler sollen: Wolfius.
Dantz alle hernach: f. 173 v.
Dedit dabitque omnia virtus: Horst.
Delectare in Domino: f. 217.
Den einssigen: Burg-Milgling.
Deo et Fortunae: Archi.
Deo fortun. committo: Franckhman.
Des chlueckes wart ich: Gump.
Desiderandum est diu: Landolt.

Deus Adiutor meus: Joanellis (de).
Deus nulli nocet: Hackaert.
Deus protector meus: Geyr.
Deus providebit nimirum: Ferher.
Deus refugium meum: Lorber.
Deus res penit. desperatas: Eberstein.
Deus te videt: Stain.
Dieu en ayde: Brytzke.
Dii novi dogmata nova: Zutzerus.
Dominus adiutor meus: f. 26.
Duce virtute. Com. Fort.: Herfurther.
Dum spiro: Cratz; Hellias; Schutzar; Stain.
Ehr und drey Hertz: Underholtzer.
Eich allen: f. 218 v.
En Dieu mon espoyr: Thungen.
Errat qui finem vesani: Stering.
Exercent miserum quamvis: Egolff.
Exitus acta probat: Angerer.
Experientia rerum: Lauesberg.
Favente Deo: Ferher.
Festina lente: Amerpachius.
Fiat voluntas tua: Shalm.
Fide Deo et perfer: Frentzell.
Fidel en amour: Duysyng.
Fidenti sperata cedunt: Redlwitz.
Fortuna vincit: Rosenhaimerus.
Fortunae Rotulam scitque: Feslin.
Fortune Gyde Les Hardis: Auerdungk
Fronti nulla fides: Ferher; Kamkenbergh.

Gedultig ist das Lemlein klein: f. 87v.
Glucks khompt unguns: Widenman.
Gott Allain Vertraw Ich: Gera.
Gott geb gluckh: Aichelburg.
Gott ist mein Hopfnung: Wirtig.
Gott und allein dein: Franckhman.
Hasta la muerte: f. 76.
Herr Beitt Muth: Weichssen.
Hofnung erholt mich: Erthall.
Hoffn. Mein Hoegh. Mudt: Kloblath.
Hoffnung Trost: Hesperckx.
Homo prop., Deus. disp. Wichsenstein
Humani generis conditio: Fichlerus.
Humilis in prosperitate: Imhoff.
Ich bin ein armes Bruederlein: Egolff.
Ich hoff zu Gott: Keuruhubler.
Ich machs Gott vermachs: Stein.
Ich such mein Waidt: Wirtig.
Improbus ne reddit quidem: Huls.
In Deo auxilium meum: Nadler.
In Hoffnunck lebt: Bretsick.
Initium sapientiae: Fuerstenberg.
Insperata spero: Saurer.
Invidiosus ego non invidus: Fuggerus.
Ist Gott fuer uns: Limpurg.
Ist wenig vill, so hab ich: Hakendorff.
Judicio, Rectore Deo: Rheuess.
Justicia in se virtutes: Hartman.
Juvat Acta Referre: Redlwitz.
Kein lieb ohne leidt: Bier.
Labore, Scientia, Virt.: Wimpimeus.
Leniter, ex merito quicquid: fol. 87.
Lieb mich alss ich dich: Rietheim.
Lucifer: Schoenenburgh.
Manum admoventes: Stotzingen.
Me diligentes, quoad vixero: f. 200.
Memento finem: Spaur.
Mihi facti fama sat' est: Lidl.
Milita bonam militiam: Nysszky.
Militemus: Maximilianus.
Mirabilia opera Domini: Pfeilsticker.
Mitt der Zeitt: Ilsung.
Moderate: Croy.
Modus est optima Rerum: Hirschfeldt.
Mon Malheur finera, quant: Becker.
Muhe und Streidt, Mens: Burckhardi.
N'avoir Desplaist: Stotzingen.

Nec facile invenies: Amerpachius.
Nec fas nec posse reor: Kienbuerg.
Νη□ε χαι μεμνησο: f. 150
Nihil ab omni parte beat.: Herlemans.
Nihil temere: Thauffkirch.
Nihil timide, neque temere: Glaserius.
Nobilitatem peperisse: Freind.
Non i vantar dona perche: f. 76 r.
Non facile dijudicatur: Weinziehers.
Non magis utimur amicitia: Gabelenk.
Non timeo mori, quia: Heydeckx.
Non viribus non velocit.: Marschalck.
Non votis neque suppliciis: ibid.
Nulli praestat velox: Seckendorff.
Nullum potentius, quam: Dienierus.
Nunc finis omnium: f. 278 v.
Oculus vitae sapientia: Typetius; Hoffman.
Odium pro labore: Burckardi.
Omnibus vestris, quoties: Typetius.
Omnes humanos curat: Franckhman.
Omnia fert aetas: Helfenstein.
Omnia si reputas: Frobenius.
Omnia sunt hominum tenui: Hauman; Brunus.
Omnia sunt risus et pulvis: Fraunberg.
Omnibus amicis quod mihi: Thungen.
Omnibus in rebus semper: Ferher.
Omnis virtus a Deo est: Coeler.
Omnium rerum vicissitudo: Haunspg.
Ora et labora: Junge; Weichssen.
Ora Virtute obdura: Gelgsamer.
Pacientia con speranza: Stain.
Par tous moiens: Kindspergh.
Patientia vincit omnia: Sednigki.
Perfecto: Dodonaeus, junior.
Perfer et obdura: f. 87 v.
Pietas tutissima Virtus: Hachssenn.
Plurimum illi debemus: Nysszky.
Plus penser que dire: Geyer; Bicken.
Post nubila Phoebus: f. 90.
Pour parvenir j'endure: Wissler.
Prudens simplic.: Hoffmann; Widman.

Pulvis et Vmbra sumus: Graff.
Quando il principe puo cio: Paull.
Quare. Quia: Hegenmueller.
Qui amat si quod amat: Diemar.
Quicquid agas prudenter: Tettenborn.
Qui patitur vincit: Bartt.
Quo fata maluint: Langenmantel.
Saepe latet viridi coluber: Dinyn.
Shicks Gott zum Boesten: Roth.
Scopus vitae Christus: Bier.
Si caput est currit: Rosenhaimerus.
Sic Venus ex tota gente: f. 113 v.
Si fractus illabatur orbis: Faber.
Sol vit prem. Mars et Vénus: f. 135v.
Soli Deo gloria: Geyr.
Solon legem tulit, ut qui: Redern.
Spe et fortuna: Rorschach.
Speque metuque: Halbiralas.
Spernere mundum spernere: Moner.
Spero fortunae regressum: Appell.
Spes confisa Deo nunquam: Rumrodt.
Spes fortitudinis mater: f. 87 v.
Spes longa dolor: Mogiting.
Spes mea Christus: Cronberg; Zobell.
Spes mea Deus: Salmensis.
Spes tenet in tempus: f. 87 v.
Studenten Hart: Ferher.
Summus Deus: Rentz.
Sustine et abstine: Guttenberg; Hens.
Tempora tempore tempera: Velen.
Thu Recht scheu Niem.: Adoltzheim.
Tous jours Loial: Imhoff.
Tout Dieu aydant: Danwitz.
Tout vient à poinct: Diettrichstain; Echter.
Trahit sua quemque volupt.: Fuggerus.
Unica nostra Salus: Riedesell.
Unschuldt bringt ungedult: Muellner.
Ut ameris amabilis esto: Purkircher.
Vera amicitia etiam post: Freudenberg.
Verbum Domini manet: Vitus.
Victrix pacientia tandem: Frentzell.
Victrix virtus vitiorum: Gantzhorn.
Vie après mort: Rumrodt.
Viellesse empyre: Varent (Vander)
Vincit ferendo virtus: Erstenberger.
Vincit ille cuncta qui: Rumrodt.
Vinum et amorem nihil moder.: Rentz.

Virtus dum vita florebit: Geyer.
Virtus sorte pollet: Ples.
Virtus ubique iacet: Blarer.
Virtute decet: Freyburg.
Virtute Labore: Schwartzenberg.
Virtute, praemia quaero: Czioleh.
Virtutis studiosi: Halbiralas.
Vitae finem specta: Froeschlmoser.
Vive diu: sed vive Deo: f. 58.
Vive ut vivas: Haunspg.
Vivit post funera virtus: Burckhardi; fol. 37 v.
Vivre faict vivre: Lievens.
Wer wais obs war ist: Imhoff.
Wer waysts: Ferher.
Wils Doot so will ichs auch: Schenkh.
Wuor ghesienn ist baldt: Kloblath.

L. LE CLERCQ.

Querela sive dialogus animae et corporis damnati. Manuscript 384 uit het museum Plantin-Moretus

Voorwoord

In den catalogus door J. Denucé, wordt op p. 206 M 384 als volgt beschreven: ‘Latin, n° 314. *Dialogus animae et corporis damnati*, 17e siècle. Pièce en vers, intitulée: *Querela sive dialogus animae...* Personnages: Auctor, Daemones, Anima, Corpus. Commençant: Auctor. Noctis sub silentio..... Dernier vers: ...Demum ut a corpore pellem detraxerunt.

Papier (filigrane du lion); 20 pages, dont 2 en blanc; 160×102 mill.; XVIIe siècle, sur 1 col.; non paginé. Cartonné.’

Bij een eerste lectuur reeds stelde ik vast dat het handschrift zeker niet van één enkele hand was: de pp. 1-2 zijn onbeschreven. Het begin, pp. 3-4 (vv. 1-42) en de tweede helft van het ms., pp. 9-20 (vv. 112-343) vertoonen een zeer regelmatig, eenvoudig en ietwat schuin schrift, terwijl het geschrift van de pp. 5-8 (vv. 43-111) rechter en minder verzorgd is.

De pp. 5-8 vormen daarenboven één afzonderlijk vel, dat naderhand hier verkeerdelijk kan ingevoegd zijn. Steunend op externe criteria mag men dus besluiten dat het niet onmogelijk is hier verschillende teksten te onderscheiden:

1°) vv. 1-42 en 112-343 (1° hand)

2°) vv. 43-111 (2° hand).

In den tekst zelf vinden we nu verscheidene andere aanduidingen, die niet van belang ontbloot zijn.

1°) Terwijl elke bladzijde een twintigtal verzen omvat, bevinden zich op p. 8 slechts 8 verzen; op dezelfde pagina houdt de tweede hand op, na nog het woordje ‘finis’ bijgevoegd te hebben.

2°) Op dat oogenblik is het de Auctor die spreekt, en op p. 9 krijgen we, zonder de minste inleiding of transitie, verzen die door de ziel tot het lichaam gericht worden, zonder dat een verandering van persoon aangeduid wordt, iets wat overal elders het geval is. Na 'finis' zouden die verzen geen zin meer hebben, maar wanneer we ze onmiddellijk na v. 42 (einde p. 4) lezen, worden ze helderklaar. Op dat oogenblik spreekt de ziel tot het lichaam, in een strophe beginnend met:
v. 39: *Ubi* sunt nunc praedia quae tu congregasti
vel celsa palatia...,
en op p. 9 luidt het begin van de bladzijde en van de nieuwe strophe:
v. 112: *Ubi* lecti strati jam, tam miri decoris!...; de volgende strophe, v. 116 begint eveneens met: *Ubi* modo volucres, *vel* caro ferina?
Deze teksten vormen ontegensprekelijk één geheel; we hebben hier te doen met een ietwat emphatische tirade waarin de ziel aan het lichaam vraagt wat nog van zijn vroeger leven overgebleven is.

3°) De titel van het stukje luidt: Querela sive dialogus animae et corporis damnati. De schrijver geeft ons dus een *dialogus* weer, en daar treden op p. 5 plotseling als personen op de 'Daemones', terwijl de laatste strophe van p. 5 en al de verzen van pp. 6-7-8 in den mond van den Auctor gelegd worden. Zonder deze pagina's 5-8 echter is het werkelijk een dialoog tusschen de ziel en het lichaam, waarin de auctor slechts optreedt om de inleiding te geven (vv. 1-10), een kleine transitie te bezorgen (vv. 238-239), en het stukje te beëindigen (vv. 320-343).

4°) In de aanduiding van de personen tenslotte, vinden we nog een nieuw bewijs voor onze veronderstelling: Op p. 3, na de inleiding van den auctor, wordt aangeduid dat de ziel begint te spreken door 'Anima ad corpus', verder p. 11: respondet corpus; p. 13: respondet anima; p. 15: respondet corpus; p. 17: respondet anima; respondet corpus; p. 18 de laatste maal: anima respondet; en dan tenslotte 'auctor'. Zoodat de verzen van den schrijver zelf geheel den dialoog omsluiten, en het optreden van ziel en lichaam telkens door 'respondet...' aangeduid wordt, terwijl op p. 5 voor de tus-

schenkomst van de duivels enkel ‘Daemones’ staat (2x), en voor het optreden van de ziel: ‘Anima *dicit*’.

Steunend op deze reeks argumenten, en daarbij nog rekening houdend met de externe criteria, kunnen we *met volstrekte zekerheid* besluiten dat wij met *twee verschillende teksten* te doen hebben: de eerste, die de verzen 1-42 en 112-343 omvat en één volledig geheel vormt, terwijl de tweede de verzen 43-111 beslaat, ons slechts het einde van een gelijkaardig stukje bewaard heeft, en verkeerdelijk met den eerste samengebundeld werd. Dat tweede stukje moest van denzelfden aard zijn als het eerste; het berust eveneens op een droom, we vinden er eveneens een tusschenkomst van den schrijver als slot; maar terwijl het eerste eindigt met een beschrijving van de folteringen die de verdoemde vanwege de duivels te onderstaan heeft, richt de schrijver in het tweede op het einde een gebed tot God ‘ut suis merear jungi’ (v. 42).

Tenslotte weze nog opgemerkt dat in beide stukjes dezelfde versmaat gebruikt wordt: We hebben hier nl. de bekende Vaganten-strophe, waarvoor de dichters uit de Middel-eeuwen een speciale voorliefde hadden: 4 verzen van 13 voeten met éénzelfde rijm, elk vers bestaande uit twee deelen: 7 + 6, naar het type van:

Gáudeámus ígitúr, | júvenés dum súmus.

Eénmaal echter is er een strophe van 6 verzen (25-30), en éénmaal eene van 5 verzen (103-107), tenzij men veronderstelt dat een paar verzen uitgevallen zijn, wat niet onmogelijk is. In één vers is het rijm niet geëerbiedigd, en wel in vers 324: gestantes, rijmend met: emittentes, dentes, en serpentes. Ook stel ik voor ‘gestantes’ te vervangen door ‘gerentes’.

Querela sive dialogus animae et corporis damnati[+]

[+]p. 3

AUCTOR.

1 Noctis sub silentio tempore brumali,
deditus quodammodo somno spiritali,
corpus carens video spiritu vitali,
de quo mihi visio fit sub forma tali:

Cum dormirem paululum vigilando fessus,
ecce quidam spiritus noviter egressus,
de praedicto corpore vitiis oppressus,
corporis cum gemitu plangebat excessus.
Juxta corpus anima stetit et ploravit,
et his carmen acriter verbis increpavit:

ANIMA AD CORPUS.

O caro miserrima, quis te sic prostravit,
Quam mundus tam prospere pridie ditavit?
Nonne mundus pridie tibi subdebatur?
Nonne te provincia tota verebatur?
Ubi nunc familia, quae te sequebatur?
Cauda tua florida jam nunc amputatur!
Non es nunc in turribus de petris quadratis,
sed nec in palatiis magnae largitatis,
nunc delata feretro parvae quantitatis
jaces nunc in tumulo breviore satis.
Quid tibi palatia prosunt, vel quid aedes?[+]
Vix nunc tuus tumulus bene capit pedes.
quemquam falsi judicans amodo non laedes,
per te data nobis est in inferno sedes.
Ego inquam anima nobilis creata,
ad similitudinem Domini formata,
o caro miserrima, mecum es damnata!
si scires supplicia nobis praeparata,
vere posses dicere: heu quid fui nata?
utinam ad tumulum de ventre translata!
Non est mirum fateor, quia dum vixisti,
quidquam bene facere me non permisisti,
sed semper ad scelera pessima traxisti;
unde semper erimus in dolore tristi.
In poenis acerrimis sum et semper ero,
nullae linguae seculi dicerent pro vero
unam poenam miseram, quam infelix fero,
sed, quod magis doleo, veniam non spero.
Ubi sunt nunc praedia, quae tu congregasti,
vel celsa palatia, turres quas fundasti,
et nummorum copia, quam tu plus amasti,

[+](p. 4

*
gemmae, per quas annulis digitos ornasti?

DAEMONES.[+]
(Ad haec dicunt daemones quasi fatigati:)
Ii qui nobis serviunt, sic sunt honorati,
possis modo dicere, sicut bufo crati,
sed debes in centuplum duriora pati.

ANIMA DICIT.
(Posthac tandem anima gemens suspiravit,
et voce qua poterat parum murmuravit;
quando vero barathri limen subintravit,
ejulans insonuit): Jesu fili David.

DAEMONES.
(Conclamantes daemones responderunt ei:)
tarde nimis invocas nomen tui Dei,
parum prodest amodo miserere mei;
non est ultra veniae spes, nec requiei.
Non lumen de caetero videbis diei,
decor jam mutabitur tuae faciei,
nostrae sociaberis dehinc aciei.
erit apud inferos hoc solamen ei.

AUCTOR.
Talia dum videram dormiens expavi,
et dextra me positus statim vigilavi;
mox expansis manibus ad Deum clamavi,
orans, ut me protegat a poena tam gravi.
Mundumque cum frivolis suis condemnavi,[+]
aurum, gemmas, praedia nihil reputavi;
rebus transitoriis abrenuntiavi
et me Christi manibus totum commendavi.
Ecce mundus moritur vitio sepultus,
ordo rerum vertitur, sapiens fit stultus,
exulat justitia, cessat Christi cultus,
et in mundo jugiter Labor et tumultus.

[+]p. 5

[+]p. 6

* v. 43-111: delenda.

*

Mundus ad interitum pergit his diebus,
dii facti sunt iterum Juppiter et Phoebus;
nam qui nummos possidet et abundat rebus,
hic ut deus colitur, sceptris, aciebus.
Et quae theologicae virtutes vocantur,
fides, spes, et charitas, fere suffocantur,
fraus et avaritia et quae derivantur
ex his jam in saeculo toto dominantur.
Si sis ortu nobilis, si vultu serenus;
si benignus, humilis, moribusque plenus,
haec nil tibi proderunt si tu sis egenus,
nam sola pecunia formam dat, et genus.
Dummodum sim splendidis vestibus ornatus[+]
et multa familia sim circumvallatus, [+]p. 7
prudens sum et sapiens et morigeratus;
ego tuus nepos sum, tu meus cognatus.
Ista cum defecerint, statim evanescit
nostra consanguinitas, morte refrigescit;
cessatque notitia, ita quod me nescit
qui dum † binens fueram, surgens mihi cessit.
O miranda vanitas! o divitiarum
amor lamentabilis, o virus amarum!
cur tot viros inficis faciendo carum
hoc quod transit citius quam flamma stuparum.
Si mundus divitibus tria posset dare:
juventutem floridam et mortem vitare,
pulchram et durabilem prolem procreare,
bene possent divites numos congregare.
Homo miser cogita, mors ista compescit:
quis est ab initio qui morti non cessit?
hic si vivit hodie, cras forte putrescit
cuique prorsus hominum parcere jam nescit.
Quando genus hominum morti deputatur;[+]
quo post mortem transeat quisquam ignoratur; [+]p. 8
unde quidam sapiens ita de se fatur;
contremisco jugiter dum mens meditatur
quid sum, et quo propero, quid mihi paratur.
De morte dum cogito, contristor, et ploro,

* v. 90 supra binens; dives.

*
unum est, quod morior; et tempus ignoro;
tertium quod nescio quorum jungar choro;
sed, ut suis merear jungi, Deum oro.
finis

Ubi lecti strati jam miri decoris,+
Vestis mutatoria varii coloris, +p. 9
species aromatum placidi saporis,
vasa, mensae, gausapae nivei candoris?
Ubi modo volucres, vel caro ferina,
vel Murenae nobiles, vel electa vina?
non agnis, nec gregibus redolet coquina,
talis peccatoribus imminet ruina.
Tua domus qualiter tibi modo placet,
ejus nonne summitas super nasum jacet?
jam clauduntur oculi, lingua tua tacet;
nihil tibi superest quod jam lucro vacet.
Quidquid dudum misero congregasti more,
dolo, fraude, foenore, metu, vel vigore,
longaeva per tempora cum magno labore,
a te totum rapiunt mors humus humore.
Non modo circumdaris amicorum choris,
cum per mortem cecidit flos tui decoris,
rapitur cujuslibet vinculum amoris;
tuae jam tristitia cessavit uxoris.
In tuis parentibus amodo non speres,
quia sibi remanent terrae, bacchus, ceres,
et thesauri copia, pro qua poenas feres,
mortem tuam breviter plangit tuus heres.+
Non credo quod mulier tua, sive nati, +p. 10
darent quinque jugera terrae, sive prati,
ut nos qui de medio jam sumus sublati,
a poenis redimerent quas debemus pati.
Jam scis, caro misera, quam sit male tuta
mundi nequam gloria fallax et versuta,
repleta doloribus, vitiis polluta,
et veneno Daemonum nequiter imbuta.
Preciosis vestibus non es nunc induta,

* v. 124: misero: add. supra v.; v. 129: flos: add. in margine.

*
tuum valet pallium vix duo minuta,
parvo linteamine jaces involuta,
tibi modo pauperes non ferunt tributa.
Et licet non sentias nunc tormenta dura,
scias quod suppliciis non es caritura,
nam testantur omnia scripturarum jura,
quod tormenta postmodum mecum es passura.
Te, qui pater pauperum non eras, sed praedo,
jam rodunt in tumulo vermes et putredo,
tecum dui neqeo stare, jam recedo;
neseis ad opposito respondere credo.

RESPONDET CORPUS.[+]

Tandem, postquam anima talia dixisset, [+]p. 11
sese corpus erigit quasi revixisset,
postquam vero gemitus multos emisisset
quaerit, quisnam talia locutus fuisset.
Et tu (inquit) spiritus meus, qui sic faris,
non sunt vera penitus cuncta quae causaris,
jam probabo plenius, argumentis claris,
quod si quaedam vera sint, in multis nugaris.
Feci te multoties in multis errare,
et a bonis actibus saepe declinare;
sed si caro faciat animam errare,
plus est culpa spiritus, audi tamen quare.
Mundus et Daemonium foedus pepigere,
et carnem miserrimam secum conjunxere,
quam si rigor animi cesset coercere,
in peccati foveam cadunt ambo vere.
Sed ut mihi dixeras, Deus te creavit
et bonam et nobilem, sensu te ditavit,
et ad suam speciem pariter formavit,
ut ancilla fierem tibi me donavit.
Ergo si tu domina creata fuisti,[+]
et dabatur ratio, per quam debuisti [+]p. 12
nos in mundo regere, cur mihi favisti,
in rebus illicitis, et cur non vetuisti?

* v. 139: vestitisti: ms.

Num carnem, ut animam justum est culpari,
quae secum sit domina, sinit ancillari?
nam caro per spiritum sinit adomari,
fame, siti, verbere, si vult dominari.
Caro sine spiritu nihil operatur:
ejus adminiculo vivens vegetatur,
caro, quae per spiritum non suppeditatur,
per mundi blanditias mox infatuatur.
Caro quae corrumpitur, per se malum nescit,
carni sine spiritu nihil innotescit;
si quod jubes exsequor; culpa tibi crescit,
caro sine spiritu mortua quiescit.
Si voluntas spiritus in opus ducatur
per carnem pedissequam, caro quid culpatur?
culpa tangit animam, per quam imperatur,
id quod caro fragilis vivens operatur.
Carne quidem gravius tu peccasti, crede,[+]
carnis sequens libitum, fragilis, et foede.
rodunt mea viscera, vermes in hac aede,
jam non loquar amplius, anima recede.

[+]p. 13

RESPONDET ANIMA.

Adhuc (dixit anima) tecum volo stare
et tua si potero dicta refrenare,
ut quod mihi loqueris corpus tam amare,
volens mihi penitus culpam imputare?
O caro miserrima quae vivens fuisti
stulta, vana, frivola, a quo didicisti
verba tam asperrima, quae jam protulisti?
attamen in pluribus recte respondisti.
Istud enim consonum scio veritati,
restitisse debui tuae voluntati,
sed tua fragilitas, prona vuluptati,
nugis mundi dedita noluit hoc pati.
Quando te volebam, o caro, castigare
verbere, vigiliis, vel fame domare;
mox te mundi vanitas cepit effrenare,
et illius frivolis coëgit vacare.
Et ita dominium de me suscepisti.[+]

[+]p. 14

*
perditrix domestica de me sic fuisti,
per mundi blanditias me post te traxisti,
in peccati puteum tandem me misisti.
Scio me culpabilem; nam in hoc erravi
quod, cum essem domina, te non refrenavi,
sed tu me deceperas fraude tam suavi:
quare tu deliqueras culpa magis gravi.
In mundi delicias, dolos machinantis,
despexisses fatui, sed et incantantis
daemonis astutias, e caelo tonantis,
adhaesisses monitis, essemus cum sanctis.
Sed tamen tripudiis mundi fraus arrisit,
ac vitam diutinam firmiter promisit.
quod mori non putabas, sed mors haec amisit,
quando de palatio ad tumbam te misit.
Hominum fallacium, mundus habet morem:
quos magis amplectitur, quibus dat honorem,
illos fallit citius per necis rigorem;
et dat post divitas vermes et foetorem.
Qui tibi, cum vixeras, amici fuere,+
jacentem in stimulo nolunt te videre.

+p. 15

AUCTOR.
Corpus hoc intelligens coepit quasi flere
et verbis similibus ita respondere.

RESPONDET CORPUS.
Quae vivendo potui multis imperare,
aurum, gemmas, praedia, nummos congregare;
castella construere, gentes judicare,
putasne quod credidi tumulum hoc intrare?
Optime nunc video, et est mihi clarum,
quod nec auri dominus, nec divitiarum,
honor, vis, scientia, virtus nec herbarum
mortis possunt fugere stimulum amarum.
Ambo quidem possumus a Christo culpari,
et culpamur, fateor, sed non culpa pari,

* v. 237-8: auctor: add. in marg. - v. 240: Ms. qui.

*
tibi culpa gravior debet imputari;
multis rationibus potest hoc probari,
A sensato quolibet hoc non ignorantur,
jura clamant, ratio pariter testatur
ut cui plus prae ceteris virtutum donatur,
ab eo plus utique tandem exigatur.
Vitam et memoriam, sed et intellectum,+
tibi dedit dominus, sensumque perfectum, +p. 16
quibus tu compescere debebas affectum
pravum, et diligere id quod erat rectum.
Postquam tot virtutibus ornata fuisti,
et tu mihi fatua pronam te dedisti,
meisque blanditiis minus restitisti,
satis liquet omnibus quod plus deliquisti.
Addo, licet referam corde cum amaro,
quod jam mihi patens est argumento claro,
exeunte spiritu agitne quid caro?
movetne se postea, vel cito, vel raro?
Videtne vel loquitur? hoc est ergo clarum:
spiritus vivificat, caro prodest parum;
si haberet anima deum suum carum,
numquam caro vinceret vires animarum.
Si deum dum vixeras, amasses perfecte,
et si causas pauperum judicasses recte,
nec pravorum hominum adhaesisses sectae,
non me mundi vanitas decepisset, nec te.
Quae vivebam splendide sericis amicta,
ecce quae de omnibus sunt mihi relicta,
putredo cum vermibus, et haec domus stricta,
quibus post delicias mundi sum amicta.+
Et scio praeterea quod sum surrectura, +p. 17
in die novissimo, tecumque passura,
poenas mortis perpetis, heu mors illa dura!
mors interminabilis, fine caritura!

REPONDET ANIMA.

(Ad haec clamat anima voce cum obscura:)
heu si numquam fuissem in rerum natura!

* v. 267: vel del. post ‘se’, ‘me’ ante ‘se’ add.; ne: ego -

*
cur permisit dominus, ut sim creatura,
cum praescita fuerim esse peritura?
O foelix condicio pecorum brutorum!
cadunt cum corporibus spiritus eorum:
nec post mortem subeunt loca tormentorum.
talis esset utinam finis impiorum!

RESPONDET CORPUS

(Corpus post haec loquitur animae tam tristi):
si tu apud inferos anima fuisti,
dic mihi, te deprecor, quid ibi vidisti,
si qua spes sit miseris de dulcore Christi?
Quid ibi nobilibus paratur personis,
qui, prius dum vixerant, sedebant in thronis,
si sit illis aliqua spes redemptionis,
pro nummis, pro praediis, ceterisque donis?

ANIMA RESPONDET[+]

Corpus, tua quaestio caret ratione; [+]p. 18
cum infernum subeunt damnatae personae,
non est spes ulterius de redemptione,
nec pro Eleemosynis, vel oratione.
Si tota fidelium pietas oraret,
si totam pecuniam mundus suam daret,
si tota religio jejuniis vacaret,
in inferno positum numquam liberaret.
Non daret diabolus ferus et effrenis,
unam vinctam animam in suis catenis,
pro centenis millibus praediis terrenis,
nec quandoque sineret ut vacaret poenis.
At hoc quod interrogas quid ibi paratur
personis nobilibus; hoc pro lege datur:
quanto quis in saeculo magis exaltatur,
tanto cadit gravius si transgrediatur.
Dives ergo moriens si forte damnatur,
gravibus prae ceteris poenis implicatur;

* v. 297: sedebat: ms.
v. 307: liberarent: ms. - v. 308: diabolis: ms.

*
nam quanto deliciis plus delectabatur,
tanto poena gravior illi deputatur.

AUCTOR

Postquam tales anima prompserat moerores,
ecce duo daemones, pice nigriores,
quos penna describere non possent scriptores,
nec mundi depingere totius pictores.
Ferreos in manibus stimulos gestantes,[+]
ignemque sulphureum per os emittentes, [+]p. 19
similes ligonibus sunt eorum dentes,
visi sunt ex naribus prodire serpentes.
Aures erant patulae, sanie fluentes,
et erant in frontibus cornua gerentes,
per extrema cornuum venenum fudentes,
digitorum ungulae ut aprorum dentes.
Isti cum funiculis animam ceperunt,
quam secum ad inferos gementem traxerunt,
mox maligni spiritus passim occurrerunt,
qui vice tripudii dentibus striderunt.
Et ei cum talibus votis applauserunt,
quidam cum corrigiis ipsam perstrinxerunt,
quidam uncis ferreis ipsam disruperunt,
quidam plumbum fervidum in eam fuderunt.
Quidam fimum stercorum in os projecerunt,[+]
et quidam in faciem ejus imminxerunt, [+]p. 20
quidam suis dentibus eam corroserunt
demum ut a corpore pellem detraxerunt.

Twist of gesprek tusschen de ziel en het lichaam van een verdoemde.

DE SCHRIJVER

[1] Tijdens de stilte van een winternacht lag ik als in een
[2] geestelijken slaap gedompeld: een lichaam zag ik, verlaten
[3] van zijn levensgeest, die mij voorkwam onder volgende
[5] gedaante: terwijl ik een weinig insliep, vermoeid van het

* v. 324: gerentes: ego.

waken, verscheen mij een geest die zoojuist het genoemde
lichaam verlaten had, en gebukt ging onder den last der
fouten. Zuchtend klaagde hij over de uitspattingen van het
lichaam. Bij het lichaam stond de ziel; zij stortte overvloe-
dige tranen en scherp-verwijtend klonken volgende
woorden:

De ziel tot het lichaam

O rampzaligste vleesch! Wie heeft u aldus neergehaald,
u, die de wereld gisteren nog zoo overvloedig-rijk maakte?
Was de wereld u gisteren niet onderworpen? Vreesde u
gisteren niet geheel de provincie? Waar zijn thans de
dienaars die u naliepen? Uw schitterend gevolg is thans
van u weggerukt. Neen, thans vertoeft gij niet meer in
kasteelen uit vierkante steenen, noch in uitgestrekte
paleizen. Overgebracht werdt gij op een waardelooze
draagbaar, en gij ligt thans in een te klein graf. Wat
baten u paleizen, wat baten u schitterende woningen?
Nauwelijks volstaat thans uw graf. Wien gij van bedrog
beschuldigt, kwetst gij niet meer. Door u werd ons een
plaats bezorgd in de hel. Ik, edel-geschapen ziel, beweer
zulks, ik, die naar de gelijkenis van den Heer gevormd
werd. O rampzaligste vleesch, met mij zijt ge verdoemd!
Moest gij de folteringen kennen die ons voorbereid wor-
den, dan zoudt gij waarlijk kunnen zeggen: ‘Helaas!
waarom werd ik geboren? Ware ik toch maar van uit de
ingewanden (mijner moeder) naar het graf overgebracht!’
Verwonderlijk echter is het niet, dat moet ik bekennen,
want zoolang gij leefdet, hebt gij mij niet toegelaten iets
goeds te doen, maar steeds hebt gij mij tot de zwaarste
misdrijven overgehaald. Daarom zullen wij steeds in
droeve smart verkeeren. De wreedste folteringen verduur
ik en zal ik steeds verduren. Geen stemmen van de wereld
zouden naar waarheid één enkele rampzalige straf kunnen
beschrijven die ik, ongelukkige, ondersta; maar wat mij
nog meer smart berokkent is, dat ik geen vergiffenis mag
verhopen. Waar zijn thans de goederen die gij opgestapeld
hebt, of de hooge paleizen en de kasteelen die gij gebouwd
hebt, en de overvloed van geld, dat gij al te zeer bemind

[43] hebt, en de edelsteenen die als sieraad in ringen aan uw
[44] vingers prijkten?

De duivelen

[45] (Daarop antwoorden de duivelen, als vermoeid): Wie
[45] ons dienen worden aldus geëerd, ge zoudt haast kunnen
[46] zeggen zooals de pad met de eg, maar gij moet honderd-
[47] maal wreeder folteringen onderstaan.

De ziel zegt:

[48] Tenslotte dan slaakte de ziel een diepen zucht, en, zoo
[49] hard ze nog kon, mompelde ze. Wanneer zij den drempel
[50] van de hel overschreed, liet ze weeklagend: ‘Jesus,
[51] zoon van David!’ hooren.

De duivelen

[52] (Tegelijk roepend, antwoordden haar de duivelen): Te
[53] laat aanroept gij den naam van uw God. Tot niets dient het
[54] nog mijn medelijden af te smeeken. Daar is geen hoop
[55] meer op vergiffenis, noch op rust. Het daglicht zult gij
[55] in de toekomst niet meer aanschouwen; de luister van
[56] uw aangezicht is reeds veranderd; van nu af zult gij
[57] opgenomen worden in onze legerschaar. Dit zal in de hel
[58] haar troost zijn.

De schrijver

[59] Terwijl ik deze verschijning in mijn slaap zag, beving
[60] mij een groote vrees. En op mijn rechterzijde gelegen,
[61] schoot ik plotseling wakker. Weldra riep ik, met uitge-
[62] strekte handen, tot God, hem biddend mij te bewaren
[63] van een zoo zware straf. De wereld met zijn ijdelheid
[64] veroordeelde ik. Goud, edelsteenen, goederen, achtte ik
[65] waardeloos. Van de vergankelijke zaken deed ik afstand
[66] en vertrouwde mij geheel in de handen van Christus.

[67] Zie, de wereld vergaat, ondermijnd door de zonde. De
[68] eeuwige rangorde der dingen wordt omgeworpen, de
[69] wijze wordt dwaas, de rechtvaardigheid wordt verjaagd,
[70] de eeredienst van Christus houdt op, en op de wereld
[70] heerschen onophoudend onheil en woeling. De wereld
[71] gaat in deze dagen zijn ondergang tegemoet. Tot goden
[72] werden weer gemaakt én Jupiter én Phoebus. Want wie

[73] geld bezit en overvloed heeft aan goederen, wordt als een
[74] god vereerd, met scepters en legers. Het geloof, de hoop en
[75] de liefde, die theologische deugden genoemd worden, wor-
[76] den als 't ware verstikt. Het bedrog, de gierigheid, en alles
[77] wat eruit vortspruit, heerschen reeds over geheel de
[78] wereld.

[79] Wees van adellijke afkomst, heb een zachte gelaats-
[80] uitdrukking, wees toegevend, nederig en vol goede
[81] hoedanigheden, dat alles zal u niet baten, zoo gij arm zijt.
[82] Want geld alleen geeft aanzien en waardigheid.

[83] Ben ik met schitterende kleederen getooid, en door veel
[85] dienaren omringd, dan ben ik verstandig, wijs en toege-
[86] vend. Ik ben uw kleinzoon, gij mijn verwante. Maar
[87] wanneer die dingen verdwijnen, verzwindt onmiddellijk
[88] onze verwantschap, en zij verkoelt met den dood. Onze
[90] vermaardheid houdt op, vermits mij niet meer kent degene
[91] die, zoolang ik rijk was, opstond en voor mij week. O
[92] wonderlijke ijdelheid! O beklagenswaardige liefde voor
[93] den rijkdom! o bitter gif! waarom bederft gij zooveel
[94] mannen door als kostbaar te doen voorkomen, wat sneller
[95] als de vlam van een lont verzwindt? Zoo de wereld drie
[96] dingen aan de rijken geven kon: een bloeiende jeugd te
[97] genieten, den dood te vermijden, en een schoon en gezond
[98] kroost voort te brengen, dan zouden de rijken terecht geld
[99] mogen ophoopen. Maar bedenk wel, ongelukkige, dat de
[100] dood een einde stelt aan dat alles. Wie werd van zijn
[100] geboorte af niet door den dood overwonnen? Wie van-
[101] daag nog leeft, verrot misschien morgen. Zelfs niet één
[102] persoon kan de dood sparen. Wanneer het menschen-
[103] geslacht aan den dood toegewezen wordt, weet het niet
[104] waarheen het na den dood zal gaan. Zoodat een wijze
[105] aldus over zichzelf sprak: ik beef geweldig wanneer mijn
[106] geest overweegt wat ik ben, waarheen ik mij haast, wat
[107] mij bereid wordt. Wanneer ik over den dood nadenk,
[108] ben ik bedroefd en ween ik. Eén feit is zeker: dat ik sterf,
[109] en daarbij het oogenblik niet ken. Ten derde weet ik niet
[110] bij welke schaar ik zal belanden, maar ik bid den Heer,
[111] opdat ik verdiene bij de zijnen opgenomen te worden.

[112] einde.

[112] Waar zijn uw zoo luisterrijke bedden? Uw kleedij met
[113] verschillende kleuren, uw reukwerk dat een zachten geur
[114] verspreidt? Uw vazen, uw tafels en servetten, zoo schit-
[115] terend-wit als sneeuw? Waar zijn thans de vogels en het
[116] wild, de hooggeprezen moeralen en de uitgezochte wijnen?
[117] Naar lammeren en schapen geurt niet meer uw keuken.
[118] Een zulkdanige ramp hangt de zondaars boven het
[119] hoofd. Hoe behaagt uw verblijf u thans? Ligt zijn nok
[120] niet boven uw neus? Thans zijn uw oogen gesloten en
[121] zwijgt uw tong. Niets blijft u nog over, dat op winstbejag
[122] aast. Alles wat gij eertijds op een rampzalige wijze verza-
[125] meld hebt, door list, bedrog, woeker, vreesaanjaging of
[126] geweld, en dit gedurende langen tijd, ten koste van veel
[127] inspanning, werd u volledig ontrukt door den dood en
[128] door de aarde. Door koren van vrienden zijt gij niet meer
[129] omgeven. Sinds door den dood de luister van uw waar-
[130] digheid verdoofde, wordt de band van elke liefde
[130] weggerukt, en heeft reeds de droefheid van uw echtge-
[131] noote opgehouden. Op uw verwanten moogt gij niet meer
[132] hopen, vermits hun overblijven de gronden, de wijn, de
[133] oogst, en een overgroote rijkdom, waarvoor gij gestraft
[135] zult worden. Uw dood wordt slechts korten tijd betreurd
[136] door uw erfgenaam. Ik geloof niet dat uw echtgenoote,
[137] of uw kinderen vijf morgen grond of weiland zouden
[138] geven om ons, die uit hun midden werden weggerukt, te
[139] bevrijden van de straffen, die wij moeten uitboeten. Gij
[140] weet thans, rampzalig vleesch, hoe vergankelijk de slechte
[141] befaamdheid van de weelde is, bedrieglijk en veranderlijk,
[142] vervuld van smarten, door zonden bezoedeld en door het
[143] gift der duivels arglistig doordrenkt. Met kostbare klee-
[144] deren zijt gij thans niet meer bedekt; uw lijkkleed is
[145] nauwelijks twee.... waard; gij ligt daar, gerold in een
[146] klein stuk linnen; u betalen thans de armen geen belas-
[147] ting. En alhoewel gij thans geen wreede foltering gevoelt,
[150] moet gij toch weten dat gij uw straf niet zult ontgaan.
[151] Want alle wetten der Schriftuur getuigen dat gij nadien met
[152] mij de folteringen zult doorstaan. Gij waart niet de vader
[153] der armen, maar hun uitbuiter. Reeds knagen in uw graf
[154] de wormen en de verrotting. Langer bij u blijven staan

[155] kan ik niet, thans keer ik terug; op wat u opgeworpen
[156] werd, kunt gij niet antwoorden, meen ik.

Het lichaam antwoordt.

[157] (Eindelijk, nadat de ziel die woorden gesproken had,
[158] richtte het lichaam zich op alsof het herleefde, en nadat
[159] het vele zuchten geslaakt had, vroeg het wie zulke woor-
[160] den uitte). En gij (sprak het) mijn geest, die aldus spreekt,
[161] niet heelemaal waar zijn al de beschuldigingen, die gij
[162] uitbrengt. Ik zal thans meer dan voldoende aantoonen,
[163] met onomstootbare bewijzen, dat, zoo sommige bewerin-
[164] gen waar zijn, gij voor vele liegt.

[165] Ik heb u dikwijls in veel gevallen doen dwalen, en dikwijls
[166] u van goede handelingen afgebracht; maar zoo het
[167] vleesch de ziel doet missen, dan ligt de grootste fout bij
[168] den geest; hoor slechts waarom.

[169] De wereld en de duivel sloten een verdrag, en verbon-
[170] den zich het allerongelukkigste vleesch. En zoo dit niet
[171] beteugeld wordt door de onverzettelijkheid van de ziel,
[172] dan vallen beiden waarlijk in den valsrik der zonde. Maar
[173] zooals gij mij gezegd hebt, heeft God u schoon en edel
[174] geschapen, u met de rede verrijkt, en naar zijn evenbeeld
[175] gevormd; en opdat ik uw dienstmaagd zou zijn, schonk
[175] hij mij aan u. Zoo gij dus om te heerschen geschapen
[176] werdt, en aan u de rede geschonken, waardoor gij ons op
[177] de wereld moest leiden, waarom hebt gij mij in ongeoor-
[178] loofde handelingen aangemoedigd, waarom hebt gij mij
[180] niets verboden? Is het rechtvaardig het vleesch even-
[181] zeer als de ziel, te beschuldigen, die het beheerschen moet
[182] en zich onderwerpt? Want het vleesch laat zich door
[183] den geest temmen met honger, dorst en geeselroede, wan-
[184] neer hij meester wil zijn.

[185] Het vleesch vermag niets zonder den geest. Door zijn
[186] steun wordt zijn leven sterk. Het vleesch, dat niet door
[187] den geest temmen met honger, dorst en geeselroede, wan-
[188] de wereld. Het vleesch dat bedorven wordt, kent door
[189] zichzelf geen kwaad. Aan het vleesch zonder geest is
[190] niets bekend. Zoo ik najaag wat gij beveelt, vermeerdert
[191] uw fout. Het vleesch zonder geest, blijft levenloos rusten.

[192] Zoo de wil van den geest in het werk doorgevoerd wordt
[193] door het slaafsche vleesch, waarin is dan dit vleesch
[194] schuldig? De schuld treft de ziel, die beveelt wat het
[195] sterfelijk lichaam in zijn leven uitvoert. Zwaarder dan
[196] het vleesch hebt gij gezondigd, geloof mij vrij, door de
[197] begeerte van het zwakke vleesch te volgen, en dit op
[198] een onwaardige wijze. Aan mijn vleesch knagen de wor-
[199] men in dit verblijf. Ik kan niet langer meer spreken, ziel,
[200] trek u terug.

De ziel antwoordt.

[200] Nog wil ik, zegde de ziel, bij u blijven staan, en zoo
[201] ik kan, de kracht van uw woorden remmen. Wanneer gij
[202] mij zegt het lichaam zoozeer te beminnen, wilt gij de
[203] schuld op mij alleen schuiven? O rampzaligste vleesch,
[205] dat, toen gij nog leefdet, dwaas, ijdel en lichtzinnig waart,
[206] van wien hebt gij deze bitter-bijtende woorden geleerd,
[207] die gij uitbracht? Niettemin hebt gij op meerdere punten
[208] juist geantwoord. Want dit stemt met de waarheid over-
[209] een, dat weet ik: ik moest mij tegen uw begeerte verzetten.
[210] Maar uw zwakheid, tot wellust geneigd, aan de ijdelheid
[211] van de wereld overgeleverd, kon zulks niet dulden. Wan-
[212] neer ik u, o vleesch, wilde bestraffen, en u met slagen,
[213] met waken of met vasten onderwerpen, begon weldra de
[215] ijdelheid van de wereld u op te hitsen en zette zij u aan
[216] u bezig te houden met beuzelarijen. Aldus hebt gij uw
[217] meesterschap over mij laten gelden, en zijt gij mijn verder-
[218] felijke dienaar geweest. Door de verlokkingen van de
[219] wereld hebt gij mij op sleeptouw genomen, en hebt gij mij
[220] tenslotte in den afgrond der zonde gestort. Ik weet dat
[221] ik schuldig ben; want hierin handelde ik verkeerd, dat ik
[222] heerscheres was, en u niet beteugeld heb. Maar gij hadt
[223] mij bedrogen door een zoo zoete verleiding. Daarom hebt
[224] gij een grootere fout bedreven. Hadt gij, bij de genoegens
[225] van de wereld, die listen smeedt, toch maar de verlok-
[225] kingen versmaad van den dwazen maar verleidenden
[226] duivel; hadt gij maar geluisterd naar de waarschuwingen
[227] die uit den hemel weerklonken, wij waren bij de heiligen.
[228] Maar bij de dansen lachtte het bedrog van de wereld u

[229] toe en verzekerde het stellig een lang leven. Gij waart
[230] van meening dat gij niet moest sterven, maar de dood
[231] stelde daar een einde aan, wanneer zij u van een paleis
[232] naar een graf zond. Van bedrieglijke menschen heeft de
[233] wereld de gewoonte: wie zij het meest begunstigt, wie
[235] zij eert, hen juist bedriegt zij het vlugst met den onver-
[236] biddelijken dood en geeft hun na rijkdom wormen en
[237] verrotting. Wie, tijdens, uw leven, uw vrienden waren,
[238] willen u, wanneer gij in het graf ligt, niet zien.

De schrijver

[239] Toen het lichaam dit begreep, begon het haast te weenen
[240] en ongeveer in deze woorden te antwoorden.

Het lichaam antwoordt

[240] Ik kon tijdens mijn levens aan velen gebieden: goud,
[241] edelsteenen, goederen en geld verzamelen, kasteelen
[242] bouwen, menschen oordeelen; maar meent gij dat ik
[243] geloofde in dit graf te moeten binnentreden? Zeer goed
[244] zie ik nu in, en het is mij duidelijk dat noch de bezitter
[245] van goud of rijkdom, noch de eer, het geweld, of de
[246] wetenschap, noch de kracht van kruiden de bittere smart
[247] van den dood kunnen afwenden. Beiden mogen wij welis-
[248] waar door Christus beschuldigd worden, en wij worden
[249] het, ik erken het, maar niet met gelijke schuld. U moet
[250] de grootste schuld toegeschreven worden. Met veel bewij-
[251] zen kan dit aangetoond worden. Aan ieder verstandig man
[252] is het niet onbekend, het recht roept het uit, de rede komt
[253] het evenzeer bevestigen, dat van dengene die meer deug-
[255] den kreeg dan een andere, ook tenslotte alleszins meer
[256] geëischt wordt. Leven en geheugen, maar ook verstand
[257] gaf u de Heer, evenals een volmaakt gevoel, waardoor gij
[258] de slechte neiging moest onderdrukken, en beminnen wat
[259] was recht. Nadat gij met zooveel deugden getooid werdt,
[260] gij u dwaasweg aan mij onderworpen hebt en aan mijn
[261] verleiding te weinig weerstand geboden, is het allen
[262] voldoende duidelijk dat gij de grootste fout bedreven
[263] hebt. Daarbij vraag ik u, alhoewel ik het met een bitter
[265] gemoed oproep, iets wat mij klaarblijkelijk een overtui-
[266] gend argument: Volbrengt het vleesch iets, wanneer

[267] de geest vertrokken is? Beweegt het nog daarna vlug of
[268] zelden? Ziet het of spreekt het? Dit is duidelijk: de
[269] geest maakt levend, het vleesch is van weinig belang.
[270] Zoo de ziel haar God liefhad, zou het vleesch nooit de
[271] krachten van de ziel overwinnen. Zoo gij tijdens uw
[272] leven God oprecht bemind hadt, en zoo gij de zaken der
[273] armen rechtvaardig geoordeeld hadt, zoudt gij u niet
[274] verbonden hebben met de menigte der verdorven men-
[275] schen; dan zou mij de ijdelheid van de wereld niet bedro-
[276] gen hebben, en u evenmin.

[277] Ik leefde schitterend in zijde gekleed; ziehier wat mij
[278] van dat alles nog overgebleven is: de verrotting en de
[279] wormen, en deze enge woning, waardoor ik, na de geneug-
[280] ten van de wereld, omhuld ben. Daarenboven weet ik dat
[280] ik zal verrijzen op den laatsten dag, en met u zal lijden
[281] de straffen van den eeuwigen dood. Helaas! deze harde
[282] dood! de nooit wijkende dood, die een einde mist.

De ziel antwoordt.

[285] Daarop roept de ziel met een doffe stem: Helaas 1 was
[286] ik toch nooit in de natuur gekomen! Waarom liet de Heer
[287] mij geschapen worden, wanneer het van voorop geweten
[288] was dat ik zou omkomen? O gelukkige toestand van de
[289] redelooze dieren; samen met hun lichaam vergaat hun
[280] geest. Na den dood gaan zij niet naar de plaatsen van
[291] foltering. Mocht zulks het einde zijn van de goddeloozen!

Het lichaam antwoordt.

[292] (Het lichaam spreekt vervolgens tot de zoo bedroefde
[293] ziel): zoo gij als ziel in de hel zijt geweest, zeg mij, ik
[294] smeek u, wat hebt gij daar gezien? Bestaat er voor de
[295] ongelukkigen eenige hoop in de zoetheid van Christus?
[296] Wat wordt daar de personen van adellijke afkomst voor-
[297] bereid, die tijdens hun vroeger leven op tronen zaten?
[298] Bestaat er voor hen eenige hoop op loskooping met geld,
[299] met goederen, en andere giften?

De ziel antwoordt.

[300] Lichaam, uw vraag is van allen grond ontbloot. Wanneer
[301] verdoemde personen de hel binnentreden, is er later geen

[302] hoop meer op bevrijding, noch door giften, noch door
[303] gebed. Zoo de geloovigen met al hun godsvrucht moesten
[305] bidden, zoo de wereld al haar geld gaf, zoo de godsdien-
[306] stige gemeenschap niets deed dan vasten, dan nog zou
[307] men nooit een verdoemde kunnen bevrijden. De woeste en
[308] onverbiddelijke duivel zou niet één ziel teruggeven, die
[309] aan zijn ketens gebonden ligt, zelfs niet voor honderd-
[310] duizend aardsche goederen, en nooit zou hij toelaten dat
[311] ze van haar straffen ontlast werd. Op uw vraag wat daar
[312] voor adellijke personen bereid wordt, geldt als wet vol-
[313] gende stelregel: Hoe meer iemand in de wereld verheven
[315] is, des te dieper valt hij, zoo hij de wet overtreedt. Zoo
[316] dus een rijke bij zijn dood veroordeeld wordt, wachten
[317] hem de zwaarste straffen; want hoe grooter genot hij
[318] vindt in het vermaak, des te grooter is de straf die hem
[319] wacht.

De schrijver.

[320] De ziel had zulkdanige weeklachten geuit, toen plots twee
[321] duivelen, zwarter dan pek verschenen. De auteurs zouden
[322] ze met hun pen niet kunnen beschrijven, noch de schilders
[323] van geheel de wereld ze op het doek weergeven. IJzeren
[325] priemen droegen ze in de handen, zwavelzuur spuwden
[326] ze met den mond; gelijk aan houweelen waren hun tan-
[327] den, en uit hun neusgaten schenen serpenten te komen.
[328] Hun ooren waren groot, en etter droop eruit. Op hun
[330] voorhoofd droegen ze horens, uit wier uiteinden ze gift
[331] stortten, terwijl de nagels van hun vingeren als tanden
[332] van everzwijnen waren. Met koorden grepen ze de ziel,
[333] en sleurden haar zuchtend met zich naar de hel. Weldra
[334] liepen de kwade geesten overal rond, en ten teeken van
[335] vreugde deden ze hun tanden knarsen. En de ziel rosten
[336] ze af met de volgende voorwerpen: Sommige sloegen op
[337] haar los met zweepen, sommige kwetsten haar met ijzeren
[338] haken, sommige stortten ziedend lood over haar uit;
[340] andere wierpen haar een hoop drek in den mond, andere
[341] nog pisten in haar aangezicht, andere tenslotte knaagden
[342] aan haar met hun tanden, zoodat ze het vel van haar lijf
[343] afrukten.

Dr. J. SCHOUPS.

De Antwerpsche boekdrukker Henrick Eckert van Homberch alias Butzbach, 'Bosbas', en zijn 'herdoopte' weduwe

Een Henrick Bosbas, boekdrukker te Antwerpen, in 1510, werd vermeld, voor de eerste maal, meen ik, in mijn opstel over *Drukkersoctrooien in de 16e Eeuw*, in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, VIII, 1910, bl. 203-226, 269-278.

Uit de rekeningen van het zegelrecht van Brabant drukte ik een post over, waaruit blijkt dat, den 5n Januari 1511 (1512), Claes de Greve, printer en boekbinder te Antwerpen, toelating krijgt om boeken, nieuw in Brabant, te drukken met privilege voor zes jaar. Deze rekeningpost, waaruit het bestaan van het privilege blijkt, was niet onbekend[1)] maar wel de tekst van de acte zelve, waarvan een afschrift, tot staving van de rekening, werd medegebonden in register 635, f. 210, van het archief van den audiëncier van Brabant, Rekenkamer, in het Rijksarchief te Brussel. Uit die acte deelde ik eenige inlichtingen mede, genoeg om uit te leggen wat Claes de Greve (de Grave) had bewogen om zich te wenden, de eerste onder zijne vakgenooten in de Nederlanden, tot het landsbestuur om bescherming voor zijne nering. Laat ik hier slechts herinneren aan de onverwachte verschijning, in Claes de Grave's vertoog, van 'eenen Henrick Bosbas met zynen adherenten', die, listig in het bezit gekomen van Meester Jasper Laet van Borchloon's almanak en pronosticatie voor het jaar 1511, welke de Grave bezig was te drukken op last van den schrijver, zich haastten ze na te drukken, en daartoe vijftien of zestien man bij vier of vijf persen aan het werk hielden op de Kerstdagen en -nachten, hoewel er van wege stads- en kerkoverheden verbod was gekomen te arbeiden in Kersttijd. Bosbas c.s. konden aldus hunne almanakken verkoopen vóór de Grave met de zijne klaar was, zij geriefden

1) Ik verwees naar A. Wauters, die den post overdrukte in *Bulletin du Bibliophile Belge,* 1856, p. 74, en naar A. Pinchart, *Archives des Arts, I.* 198.

al de Nieuwjaarsklanten, tot schade van De Grave.

Zoodra deze te weten kwam, wie hem dezen toer had gespeeld, deze 'valscheyt ende bouverye', bekloeg hij zich bij de schepenen van Antwerpen, die Bosbas en consoorten veroordeelden tot schadevergoeding en boete. Dit belet de oneerlijke concurrenten niet, nog dagelijks te dreigen al het werk van de Grave na te drukken.

De tekst van de acte, die aan Claes de Grave werd afgeleverd door den Raad van Brabant,[1] luidt:

> Maximiliaen biider gr(aci)en goids gecoren keyser altyts vermeerder Tsrijcx, Coininck van germanien van hongrien van dalmatien van Croatien etc. Ende Kaerle biider selver gr(aci)en Eertshertogen van oistr(ijc) Prince van spaengnen van [volgen de titels]. Allen den ghenen die desen onsen brief zullen zien, saluyt. Doen te wetene dat wy ontfaen hebben die oitmoedige supplicatie van Claes de greve printer bouckbinder ende ingeseten poirter onser stadt van Antwerpen inhoudende hoe dat hem suppliant, die hem dagelycx geneert met printene ende bouckbindene (omme by dien middele den nootruft ende alimentatie van hem zyne huysvrouwe ende huysgesin te gecrygen(,) overgegeven was, by handen van meester Jasper laet van borchloen zeker exemplair van pronosticatien ende almanacken vanden jaere elve, welcke exemplaren hy by laste des voers(creven) meester Jaspars, ende oic om tonderhout der gemeender usancie ende costume des lants becostichde ende te wercke leyde, om die te printene, zoe dat hem dierste l(ite)rature oft forme coste zeker somme van penn(ingen), Ende hoe wel in sulcke oft in gelycke saken nyemant geoirloift en zij anderen ennich ongebruyck scade oft belet te doene, niet min het heeft belieft eenen henr(ick) bosbas met zynen adherenten uuyt hate ende nyde, om hem suppliant te bescadigen verdrucken ende onder de voet te bringen (,) geadverteert, dat hy suppliant de selve pronosticatien ende almanacken begonst hadde te printene, die by subtylheden uuyt zynen handen te gecrygen, ende alsoe gecregen hebbende, van stonden an met grooten delligen(cien), opte helige kerstnachten ende dagen met vier oft vyf perssen ende vyfthien oft xvj gesellen te printen ende doen printen ende die te doen vercoopen aleer hy suppliant de zyne hebben conste, zoe dat by dien middele hem suppliant de pronosticatien ende almanacken die hy geprint hadde van gheender oft cleender weerde waeren, mits dat zyne voirn(oemde) quaet-

1) Zie Gachard, Inventaire des Archives de la Belgique. Inventaire des Archives des Chambres des Comptes. T. I, Bruxelles, Hayez, 1851; p. 267, par. 12. Chartes, privilèges et autres lettres produits à l'appui des comptes de l'audience de Brabant; n^{r} 635 (1506-1516). De rekeningen, waarvan de bewijsstukken in dit n^{r} 635 zijn opgenomen, staan in reg. 20785 (9 Nov. 1499 tot 30 Sept. 1515) en 20786 (1 Oct. 1515-1526): zie Inventaire des Archives des Chambres des Comptes, t. III, p. 353.

willende in de voerbate geweest hadden, hoewel nochtans den voirs(creven) bosbas metten zynen verboden was, van der stadt ende des hoefs van camerycke wegen opte voirn(oemde) dagen nyet te werckenen ofte doen wercken. Corts daer nae de voers(creven) suppliant wetende, dat hem de valsscheyt ende bouverye was, heeft den voers(creven) bosbas met zynen medeplegers voer syne scade ende interest dach doen beteykenen voer de wet onser voers. stadt van antwerpen, aldaer soe verre geprocedeert geweest es, als dat hy bosbas, metten zynen gecondempneert zyn, hem suppliant te betalenen ter cause voers., zeker somme van penningen, ende in ander civile beternisse alst blyct by seker acte etc., niet tegenstaende welcke condempnatie ende die niet achtende de voirnoemde bosbas ende medeplegers dreygen noch dagelycx hem suppliant by sulcken ende anderen middelen te bescadigen, ende zyne dingen doen naer printen, soe dat hy suppliant om hem te verhueden van scaden gheene zunderlinge materie en darff te wercke leggen om printen(,) duchtende dat hem de voers. zyne quaetwillige noch van gelycken doen mochten, dwelck in dien gevalle causeren zoude zyne desolatie ende eeuwige verderffenisse, begheerende daer omme oitmoedelic aen ons dat hem geoirloift zij geduerende den tijt van thien jaren te mogen printen boucken die men harwaerts over noynt en heeft geweten printen met previlegie, gelyc men dat in diversen plaetsen als te paris venegien lions ende elders aldaer zy printers sulck previlegie hebben dat nyemant van hemlieden wye hy is, ondersate des lants, en mach naerprinten oft doen naerprinten, tghene dat by den voers. printers alsoe gepreviligert zynde geprint werdt, op peyne die voers. printen geappliceert te werden, ende die printers daer of gecorrigeert te zyne naer inhouden desselfs previlegien, twelcke den selven printers groote versekerthede ende voirdeel is, ende is oic de gemeene welvaert van den lande, want zy jaerlycx groote ende overtallige penningen uuyt desen onsen lande ende heerlicheyden van onsen ondersaten die hem aldaer voirsien van boucken, die men harwairtsover nyet gewoenlic en is te printen die welcke penningen bynnen onsen landen bliven souden indien hy suppliant tselve consent hadde; begeerende daeromme hem by ons daer up voirsien te werdden van onser gracie als boven. Waer omme wy de saken voirscreven overgemerct zonderlinge de groote scaden ende interesten by den voirn. suppliant geleden, geinclineert wesende tzynder supplicatie ende begheerte hebben inden gevalle als boven, by advyse ende deliberatie van onse harde lieve dochter van ons (,) keyser (,) vrouwe ende moeye van ons, kaerle, de Eertshertoginne van Oistryc, hertoginne ende gravinne van bourg(ond)ien, duwagier van Savoye, Regente ende gouvernante etc., ende van den Cancellier ende lieden van onsen Rade in Brabant, geoctroyeert, geconsenteert ende geaccordeert, octroyeeren, consenteeren ende accorderen, hem gevende oirlof ende consent by onse speciale gracie mits desen onsen brieve, dat hij geduerende den tyt van zesse jaren te rekenen van der daten van desen, sal mogen opstellen ende printen alle alsulcke nyeuwen volumen van boucken, ende anderen dingen alsmen hier bynnen onsen lande ende hertochdom van Brabant noch niet

in printen gestelt en heeft, sonder dat yement wye hy zij van printers, bouckbinders oft ander sulcke boucken alsoe opgestelt

ende in printen bracht zynde, zullen mogen naer printen oft doen naer printen in eeniger manieren, op peyne de selve printen ende boucken, alsoe naegeprint, geconfisqueert te zyne, tonsen profyte, ende van der inobedientie arbitralyck gepugnieert te zyne alsoe behoeren sal.
Soe eest dat wy ontbieden ende bevelen onsen lieven ende getruwen Cancellier ende lieden van onsen voers. Rade in brabant, drossaet van brabant, meyers van loeven ende van thienen, Amman van bruessel, schouteth van Antwerpen ende van Mechelen, ende allen anderen onsen justicieren ende officieren, hueren stedehouderen ende elc huerer dient aengaen sal moegen, dat zy den voers. suppliant van desen onsen tegenwoirdigen octroye, oirloeve, gracie ende consente, geduerende den tyt, inder manieren ende op die condicie voerscr. doen laten ende gedoigen rustelic ende vredelic ende volcomelic gebruycken ende genyeten, sonder hem ofte de zyne hier inne te doenne oft te laten geschyen eenich letsel oft moeyenisse, ter contraren, corrigerende ende doende corrigeren dieghene die ter contraren doen zullen in der manieren voerscr., want ons alsoe belieft. Ende des torconden hebben wy onsen zegel hier aen doen hangen. Gegeven in onse stede van bruessel den v^{en} dach van Januario, int jaer ons heeren duysent vyfhondert ende elve, Ende van den rycken van ons, keyser, te wetenen van germanien txxvj^{e}, Ende van hongrien etc, txxij^{e}. *Aldus stont gescreven boven opte plycke,* Byden keyser ende mijn heere den Ertshertoge in hueren Rade, *Ende geteykent* Dijcke, *Ende noch opte selve plycke stont gescreven aldus* Prius expedita.
Gecoll(atio)neert ende bevonden concorderende metten originale By my Strate (handmerk)[1)]

Tot vijfmaal toe wordt Henrick Bosbas, ‘met zynen adherenten’, ‘metten zynen’, ‘met zynen medeplegers’ genoemd in Claes de Grave's vertoog, dat, naar gewoonte van de kanselarij, in den aanhef van de acte wordt overgenomen.

Claes de Grave's klacht sluit in, dat hij niet op 't eerste zicht kon weten, in welk atelier zijn almanak werd nagedrukt. Het zou dus geweest zijn met eene letter, die hij niet direct kon thuisbrengen, met eene letter, die hij niet terstond als eene van Bosbas herkende of die in meer dan ééne Antwerpsche drukkerij werd gebruikt.

Wie de medeplegers zijn komen wij niet te weten. Het vonnis van de Antwerpsche schepenbank, dat door Claes de Grave wordt bedoeld, noemt noch Bosbas noch de medeplegers en

1) Hubert van Strate, audiëncier van de kanselarij van Brabant, legt de rekeningen van het zegelrecht over, die gaan van 9 Nov. 1499 tot 30 Sept. 1515. Zie Inventaire des Chambres des Comptes, t.a.p., t. III, p. 353 vlg., bij n^{r} 20785.

hoewel het inderdaad aan de Grave recht verleent op een schadevergoeding, die twaalf rijnsgulden zou bedragen, werd het uitgelokt veeleer door Meester Jasper Laet van Borchloen. Het erkent het recht van 'eenige van den boeckprenters' te Antwerpen om te drukken wat de 'medecyn' voortaan zal willen uitgeven - er is echter alleen sprake van zijne prognosticaties - en verlangt dat zij 'contribueren' twintig rijnsgulden - De Grave laat het voorkomen alsof die contributie een civile beternisse, een boet was; weigeren zij echter contributie en vergoeding te betalen, dan wordt die van hen niet met dwang genomen maar zij verbeuren het recht Meester Jasper's prognosticaties te drukken: de dokter-astronoom zal een prenter mogen kiezen en de anderen zullen de veelbegeerde prognosticaties slechts mogen nadrukken en verkoopen als het vet er af is, namelijk een maand na den eerste. Dit vonnis werd uitgesproken den 7^{n} November 1511. Hier volgt de tekst, opgeteekend in het Zesde Vonnisboek (1509-1518), f. 73, bewaard in het Stadsarchief te Antwerpen:

> Opt gescil geport in rechte voer borgemeesters etc tusschen meester Jaspar laet van borchloen medecyn ter eenre syden ende eenige vanden boeckprenters der voirs. stad ter andere, aengaende sekere pronosticacien die de voirs. meester Jaspar woude doen prenten, Partien gehoert etc, Soe is op huden des vridags vij dage in novembri xv^{c} jaer ende xj byden voirs. wethouderen vutgesproken ende getermineert dat de voirs. prenters selen moegen prenten tghene dat de voirs. meester Jaspar vutgeven sal dies selen sy contribueren xx Rynsgulden ende noch xij Rynsguldenen in recompensatien vanden scaden die over jaer claus de grave geleden heeft Ende in dien sy dat niet doen en willen soe sal de voirs. meester Jaspar eenen prenter moegen kiesen die syne pronosticacien sal prenten ende daer na en sal niemant moegen prenten binnen eender maent daer na volgende. Gedaen als boven.

W. Nijhoff en M.E. Kronenberg hebben nog geen exemplaar van Jasper Laet's almanak en prognosticatie voor 1511, gedrukt bij Claes de Grave of bij Hendrik Bosbas, teruggevonden. Onder nr. 3331 beschrijven zij echter Laet's *Almanack pro anno domini 1511* - één blad, aan eene zijde bedrukt - 'Gheprint Tantwerpen buyten die camerpoorte. Inden gulden eenhoren By my Willem vorsterman' en daaronder 'Jasper laet de Borchloen'. Was Vorsterman een van die medeplegers van Bosbas, zoo stout dat ze zelfs op hun nadruk de onderteekening van den auteur stelden, alsof deze hem goedkeurde?

Laet's almanakken en prognosticaties verschenen c. 1510 wel méér zonder vermelding van drukker, zoodat Nijhoff en Kronenberg toeschrijven aan Willem Vorsterman, met een vraagteeken, de almanakken voor 1510 (nr. 1297), en voor 1520 (nr. 3333), de prognosticaties voor 1507 (nr. 3346) en voor 1514 (nr. 3334), (bij welk nr. zij de bemerking stellen dat het teksttype voorkomt bij Eckert en bij Hillen zoowel als bij Vorsterman); aan Jan van Doesborch den Engelschen tekst van de prognosticatie voor 1516 (nr. 1303), (terwijl de Engelsche prognosticatie voor 1517 (nr. 1304), werd 'Emprinted by Nycolas de Grave'); aan Adriaan van Berghen de prognosticatie voor 1507 (nr. 3345); aan Michiel Hillen van Hoochstraten die voor 1508 (nr. 3347) en 1514 (nr. 3348); aan Claes de Grave den almanak voor 1520 (nr. 3332) en de prognosticatie voor hetzelfde jaar (nr. 3335).

De drukkers, door Claes de Grave bedoeld, naast Bosbas, zouden dus kunnen zijn Adr. van Berghen, H. Eckert, Michiel Hillen en W. Vorsterman.

Men ziet Claes de Grave nooit in samenwerking met de drie eersten. Slechts in 1539 is er verstandhouding met Vorsterman (N.K. 2704, 2705).

Laet's *Prognosticon ad annum 1528* (nr. 3342) zegt: 'Impressum Antverpiae typis Ioannis Graphei, impensis autem honestorum virorum Nicolai Gravii, Jacobi Liesveldii, et Simonis Coci.'

Bij het slot van Jasper Laet's *Pronosticum pro anno 1530* (nr. 3341) verklaart de schrijver dat hij, onder al de almanakken en prognosticaties die onder zijnen naam worden verspreid, geen andere erkent dan diegene waarvan de uitgevers zijn Claes de Grave, Jacob van Liesveldt en Symon Cock; en de *Pronosticatie vanden jare 1532* (nr. 1302) wordt 'Gheprint Thantwerpen By ons Claes de grave. Jacop van Liesvelt ende Symon Cock'.

Michiel Hillen heeft echter nooit verzaakt aan het drukken van de populaire almanakken en prognosticaties en hij heeft gezorgd dat hij den schrijver op zijne hand had en, toen deze overleden was, ook diens zoon, Jasper Laet den jonge. Want Claes de Grave en zijne medestanders zijn in de gunst van Meester Jasper Laet van Borchloen niet gebleven. In November 1532 had de Grave, ditmaal ook samen 'met synen mede-

gesellen', een 'twist geresen in rechte' voor de wet van Antwerpen, waarin Michiel (Hillen) van Hoochstraten de verweerder was: beide partijen maakten aanspraak op het drukken van Meester Jasper's almanakken en prognosticaties; de schrijver van deze het heele jaar dóór gerieflijke losse bladen en katernen kwam echter voor burgemeesters en schepenen verklaren dat hij aan Michiel van Hoochstraten en aan niemand anders het recht van uitgeven had toegezegd en Claes de Grave en zijne medestanders werden natuurlijk in het ongelijk gesteld. Dit gebeurde op twee Vierschaar-Vrijdagen, den 15^{n} en den 22^{n} November 1532; Claes cum suis waren de tweede maal zelfs niet meer verschenen. Ziehier de beide uitspraken, opgeteekend in het Vonnisboek 1529-1532:

F. 148v.

> Claes de greve cum suis contra Michiel van hoochstraten.
> Opten twist geresen in rechte voir burgme(esteren) etc., Tusschen Claese de greve inden pant met synen medegesellen alle printers deser stad ter eenre, Ende michiele van hoochstraten oick printer ter andere syden, Ter saken vanden prognosticatien van meesteren Jasperen Laet medecin deser stadt, die elck vanden voirs. partijen pretendeerden te drucken, Partijen dienaengaende in hueren allegatien gehoirt, gehoirt oick trapport bijden voirss. meesteren Jasperen gedaen, vercleerende dat hy den voirss. michiele geloeft ende toegeseegt hadde ende niemande anders syn prognosticatien te laten oft doen drucken, Soe is byde voirg. wethouderen vuijtgesproken ende getermineert, dat de voirss. michiel alleene printen sal des voirss. meester Jaspaers prognosticatien. Aldus gedaen des vrijdaechs xv daegen in novembrj xv jaer ende xxxij.

F. 150.

> De printers (contra) Michiel van hoechstraten.
> Alsoe sekere questie ende geschil geresen hadde geweest in rechte voer mynen heeren borgmr. etc, Tusschen Clause De greve In den pant met synen medegesellen alle printers deser stadt ter eenre, ende michiel van Hoechstraten oick printere ter andere syden, Ter saken vanden prognosticatien ende almanacken van M. Jasparen Laet, die elck vanden partyen prentendeerden te mogen druckene in welcker saken soe verre hadde geprocedeerd geweest als dat den xv^{en} dach novembris lestleden gewesen was, (midts seker vercleeren byden voirs meesteren Jasparen gedaen), dat de voirs. michiel alleen drucken soude de prognosticatien des voirs. m. Jaspaers, alst breeder blyckende is byder acten daer aff synde, Ende want bijden selven appointemente niet en was gesegt, oft getermineert vanden almanacken desselfs

> M. Jaspaers, is ter saken vandien de voirs michiel weder voer de voirs wethouderen gecompareert, versuekende dat byden voirs wethouderen oick soude geseegt ende geappointeert wordden vanden almanacken gelyck als boven vanden prognosticatien ware getermineert, te weten dat hem alleen soude georloeft sijn, ende allen anderen verboden, de voirs. almanacken te druckene, Ende naer dien de voirs. michiel duer bevel der voirs. wethouderen te meer reijsen hadde doen daegen omme te comparerene voer de voirs. wethouderen den voirs. Clase ende sijnen medegesellen, ende de selve niet en compareerden, is ten nabescreven dage, ten versueke des voirs. michiels, midts noncomparitien des voirs. Claes ende synen gesellen, byden voirg. wethouderen, (gehoirt hebbende anderwerven trapport bijden voirs. meesteren Jasparen gedaen) vuijtgesproken ende getermineert, dat de voirs. michiel alleen printen sal de prognosticatien ende almanacken des voirs. m. Jaspaer Laets. Aldus gedaen des vrijdaechs xxij daegen in novembrj xv^{c} Jaer ende xxxij.

Claes de Grave's niet bij name genoemde medegezellen zullen in November 1532 wel dezelfde twee zijn geweest, die het vorig jaar samen met hem Jasper Laet's Prognosticatie van den jare 1532 hadden uitgegeven (Nijhoff-Kronenberg, nr. 1302), namelijk Jacob van Liesvelt en Simon Cock.

Er is noch in Wouter Nijhoff's *Art Typographique* noch in Nijhoff-Kronenberg's *Nederlandsche Bibliographie 1500-1540*, gezwegen van van Havre en van Olthoff, een drukker bekend, die Hendrik Bosbas heet; en een man, zoo ondernemend, dat hij als leider van den nadruk wordt voorgesteld, is er toch een die een spoor als drukker moet hebben nagelaten.

Een schuilnaam is Bosbas niet: de Grave kent maar al te wel den naam. Een toenaam?

Het Antwerpsche stadsarchief, dat mij en anderen zoo menigmaal heeft geholpen - ik ben nog dankbaar voor wat het mij b.v.b. over den geheel onbekenden Jan de Gheet, den drukker van het Maximiliaan-boek uit 1515, heeft opgeleverd[1] - is mild geweest ook ditmaal.

Ditmaal echter vooral dank zij dien allergerieflijksten gids, veel gebruikt en soms toch verwaarloosd, de aanteekeningen van wijlen ridder Leo de Burbure en de naamtafels daarop. Bij *Bosbas alias Eckaerts* staan vier verwijzingen en zij lossen het

1) Zie mijn opstel *De Drukker en de Componist van het Maximiliaanboek (1515)* in *Antwerpsch Archievenblad*, 1928, blz. 268-282.

Bosbas-raadsel op en geven eraan een tragisch, een gruwelijk vervolg. De verwijzingen betreffen archiefteksten uit 1538, 1541, 1542, waarin voorkomen de namen vidua Henrici Bosbas, Magriete Dregge; Margriete Dregge, weduwe wijlen Henrick Eckaerts van Homborch die men heet Bosbas; Joachim Bosbas alias Eckaerts, Henricssone wijlen; en Kathelijne Eckaerts alias Bosbas.

Henrick Bosbas, over wien Claes de Grave zich had te beklagen in 1511, is dus de bekende drukker Henrick Eckert van Homberch.

***

'Bosbas' echter is de vervlaamschte, zachter klinkende, Antwerpsch-gemoedelijke vorm van Hendrik Eckert's oorspronkelijken, Hoogduitschen toenaam, Butzbach.

Dat zei Mej. M.E. Kronenberg mij ook, toen zij mij verwees naar den veilingcatalogus van J. Fr. Vande Velde, dl. I, Gent, 1831, nr. 1573: 'Sanctorale estivi temporis sancte Leodiensis ecclesie pars estivalis. Impressa Parisiis pro J. Henrico Eckerc alias Butzbach bibliopola Antverpiensi an. 1500. 14 Septembris. In-12. anc. rel. bois. Imprimé en caractères semi-gothiques noirs et rouges. A la fin sont insérées des prières en latin, manuscrites'; en naar den veilingcatalogus van Fr. Vergauwen, dl. I, Brussel, 1884, nr. 78: 'Breviarium ad usum ecclesiae Leodiensis (Pars estivalis) (à la fin:) Impressa Parisius p. honesto viro Henrico eckere al's buczbach cive ac bibliopola antwerpiensi.. anno 1513, in-16, goth., à 2 colonn., ancienne reliure veau estampé. Exempl. souillé et réparé dans quelques endroits. Edition non décrite; elle provient de la coll. Vande Velde. Des feuillets manuscrits se trouvent à la fin.'

En Mej. Kronenberg voegde erbij dat zij niet wist waar dit exemplaar sedertdien is gebleven. Gij kunt wel denken dat ik het dan ook niet weet.

Kanunnik L. Le Clercq heeft, vóór vier jaar,[1)] gewezen op dit *Breviarium Leodiense, pars estivalis*, waarvan het colophon wordt

1) Zie *De Gulden Passer,* 14e jrg., 1936, pp. 129-137: *Postincunables des anciens Pays-Bas;* n. 3.

vermeld in de Theux, *Bibliographie liégeoise*, 2e ed., no 1304: ‘Sacre Leodiensis ecclesie pars estivalis, favente altissimo, hic finem suum capit, impressa Parisiis pro honesto viro Henrico Eckert alias Butzbach, cive ac bibliopola Antverpiensi... anno dominice incarnationis m ccccc et xiii, septembris’, en waarvan een exemplaar was in de veiling X. de Theux de Montjardin, Gent, 1903 - welk exemplaar thans ook niet meer is te vinden.

Kanunnik Le Clercq berichtte mij sedertdien ook dat het werk - steeds zomerstuk - ook wordt vermeld door Hans Bohatta, *Bibliographie der Breviere 1501-1850*, Leipzig, 1937, S.212, n. 2326, met verwijzing naar *The Ecclesiologist*, Nr. LXXV, Febr. 1850, Londen, p. 42; door Fabricius, *Bibl. Latina*, Patav., 1754, I, 276 (1514); door F.A. Zaecaria, *Bibl. ritualis*, Romae, 1776-81, I, 130 (1514). Zoodat ook Bohatta van geen exemplaar het verblijf kent.

Hier komt het toeval in het spel.

Geen week later dan de brieven van Mej. Kronenberg en van kanunnik Le Clercq kreeg ik, dank zij een vriendelijke mededeeling van Mgr. Dr. van Gils, te Roermond, kennis van een bandje[1)] beprent met een paneelstempel, welk bandje

1) De band, 130 × 90 mm., van kalfsleder op eiken berden, met twee sloten, is op voor- en achterzijde beprent met een paneelstempel, 89 × 61 mm., die voorstelt de Wapenen Ons Heeren, het visioen van Sint Gregorius: Jezus verschijnend als staande in een graf, met een geesel in de linkerhand; op den rand van de tombe staat een kelk; achter hem verrijst het Kruis met kruistitel en doornenkroon; aan zijne rechterhand het kromzwaard, drie nagelen, lans en spons, aan zijne linker de kolom der geeseling, de ladder en op den linkerarm van het Kruis de haan, de teerlingen; de heele voorstelling tusschen twee dunne zuilen die een boog schragen; in de zwikken, een bloem en loofwerk; omschrift in gothieke minuskelen, beginnend onderaan links: *O vos omnes qui transitis // per viam attendi // te et videte si est dolor similis // sicut dolor meus //.*
In de randen van elk bandvlak werden drie verschillende kleinere stempels geprent; langsheen den rug een langwerpige stempel, 8 × 22 mm., die voorstelt twee draken die hunne nekken over elkaar leggen; op de drie andere randen een ruit, 15 × 14 mm., met een kreeft (een schorpioen?) erin - bij zwakkere of meer afgesleten indrukken zou men de figuur wel aanzien voor een kan met twee ooren - en een kleine ‘losse’ lelie, zoo eene die alleen uit een diepen omtrek bestaat.
De paneelstempel is mij van slechts twee andere banden bekend; de zeer ongewone onder de drie satellieten, de schorpioen, van slechts één dezer banden:
2. - Collegium Aloysianum te Mariëndaal bij Grave: Theophylactus, In omnes D. Pauli epistolas ennarationes. Keulen, Melch. Novesianus, 1543. Boven en onder den paneelstempel, een ronde stempel met het Lam Gods, tusschen twee indrukken van de ruit met schorpioen, die nog eens tusschen de sloten staat.

3. - Antwerpen, Stadsbibliotheek, nr B. 78703, een Nederlandsch handschrift getiteld ‘Regnum mondi’. (Zie A. Dermul. *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de la ville d'Anvers,* Gembloux, 1939, codex 186). Op het eerste wit blad schreef een vroege eigenares: ‘S(uste)r Jenneken coppens bidt eens voor haer.’
De Wapenen Ons Heeren alleen op de voorzijde, omgeven met constellaties van indrukken van vijf verschillende kleinere stempels, waarvan de meest opvallende is een H. Aanschijn in een achthoek. Op de achterzijde staat een paneelstempel die voorstelt Sint-Franciscus, als een beeld staande op een console, tusschen twee heesters met ineengevlochten takken en onder een drielobbigen boog; omschrift: *Ego ēm stigmata dn□i // nr□i ihū cristi // in corpore meo porto.*
Op de onderste zijde van de omlijsting staat een naam, niet als vervolg van dezen tekst (slotzin van Sint-Paulus' brief aan de Galaten), dan ware hij onderste boven te lezen, maar zoo dat hij naar den toeschouwer is gewend; dien naam heeft men blijkbaar uit de matrijs willen wegschuren; hij is onduidelijk geworden, zoodat men met moeite den voornaam ‘henricus’

bevat, van Breviarium Leodiense, niet het zomerstuk, dat in het bezit is geweest van J. Fr. Vande Velde te Beveren-Waas, en van Fr. Vergauwen, te Gent, van de Theux te Luik, maar Pars Hyemalis van dezelfde uitgave, en misschien hoorden beide exemplaren bij elkaar: de banden zijn van denzelfden aard; de bandversiering, kende men die van het in 1831 en 1884 verkochte Pars estivalis, zou het nader uitwijzen.

kan lezen, die begint met een ‘h’ waarvan het been uitloopt in een spoor met een strik onderaan; het wegschuren is iets grondiger gebeurd voor den achternaam, die misschien was ‘horinck’ of ‘gorinck’.
Hetzelfde Sint-Franciscus-paneel versiert voor- en achterzijde van een bandje in wit, vroeger roodgeverfd leder, bewaard in de Premonstratenser abdij van Berne te Heeswijk (N.-Br.) en dat bevat Pectorale dominice passionis, Straatsburg, J. Knoblouch 1509. Voor- en achteraan in het bandje zit drukkerij-afval; Mej. M.E. Kronenberg heeft vastgesteld dat het proefbladen zijn van een niet bekende Novum Testamentum-uitgave, of alleen van een Apocalypsis, in de vertaling van Erasmus, gedrukt door Doen Pietersz. te Amsterdam, c. 1520 (N.K. n^{r} 2429).

En ik meen de beide paneelstempels, Wapenen Ons Heeren en Sint-Franciscus, ook te herkennen uit de eenigszins sobere beschrijving van den band van een J. Geiler von Kaisersberg, Navicula sive Speculum Fatuorum, (Straatsburg), 1510, in een prijscatalogus van banden van Maggs Bros., Londen, 1927, waar het begin van de omschriften wordt overgedrukt - maar ook niet de eigennaam, al waren beide ‘stamps in good state’. Vermoedelijk werkt de binderij, die deze twee paneelstempels gebruikt, in Noord-Brabant, c. 1510-1520.

Overschrift van titelblad en colophon van Breviarium Leodiense, pars hyemalis, Parijs, 1513, 7 October, voor Henrick Eckert alias Butzbach, boekverkooper te Antwerpen, bij de Cammerpoort, in het Schild van Delft, en te Leuven, nabij Sint-Pieterskerk, en verdere beschrijving van het boek, naar het bedoelde exemplaar, bewaard bij de Carmelieten te Boxmeer, leze men in de sedertdien (1939) verschenen Addenda van Nijhoff en Kronenberg's Nederlandsche Bibliographie 1500-1540, nr. 4131.

Aan dat Butzbach heeft de opsteller van den catalogus Vande Velde niet getwijfeld, die van den catalogus Vergauwen wél; hij drukt *buczbach* (de eerste Eckerc, de tweede eckere).

Butzbach is een dorp in de buurt van Homberg in Hessen, ten Z. van Kassel. Wij weten meteen welk Homberg door Henrick Eckert wordt bedoeld als hij zijne herkomst aanduidt in zijn naam zooals hij dien over het algemeen in zijne colophons drukt.[1)] Uit Butzbach zal Eckert gekomen zijn; in vroeger jaren heeft hij een toenaam naar dit plaatsje gebruikt, lang genoeg opdat hij te Antwerpen in de wandeling kortweg Bosbas ging heeten, wat archiefstukken ook hebben opgeteekend; maar hijzelf hield niet van dat 'Bosbas' en trachtte, met onvolkomen succes, het te verdringen door 'van Homberch', dat haast even juist was, meer Nederlandsch klonk en voor hetwelk geen kans op verminking bestond. Toen hij, zoo laat als 1520, in de Sint-Lucasgilde als vrijmeester werd aangenomen, werd hij in den Liggere opgeteekend als Heynric Ecker.

Te bemerken is echter het tot nu toe niet bekende tweede adres van Henrick Eckert alias Butzbach: behalve als poorter en boekverkooper te Antwerpen in het Schild van Delft - zijn

1) In W. Nijhoff's *Art typographique* heet Henrick Eckert van Homberch 'originaire de Homburg (Hesse-Nassau)'.

winkel en werkplaats in de korte Cammerstraat heet doorgaans Het Huys van Delft - leeren wij hem hier kennen als boekverkooper tevens te Leuven, waar hij, onder de bescherming van de Universiteit, in 1513, bij Sint-Pieterskerk een winkel heeft, die met boeken overvloedig is voorzien.

Die omstandigheid legt gemakkelijker uit dat hij een Luiksch brevier laat drukken, bij een van de Parijzer brevier- en getijdenspecialisten: Leuven zelf behoorde tot het bisdom Luik, op de grens van het Kamerijksche, en kliënteel was er te Leuven genoeg voor een liturgisch handboek ten behoeve van een groot deel van Brabant, tot 's-Hertogenbosch toe, en van het land van Loon en van Luik.

Bij Sint-Pieterskerk te Leuven heeft niet alleen de Antwerpsche drukker Eckert een boekwinkel, in 1513, maar ook de Parijzer uitgever Gilles de Gourmont, in 1515; hij verkoopt er de Parijzer uitgave van de verzen van Adrianus Barlandus, hoogleeraar te Leuven (N.K. nr. 2359).

Eckert's Leuvensche boekwinkel bestond misschien nog in Februari 1516, wanneer Dirk Martens te Leuven drukt, zoowel op Eckert's als op eigen kosten, Nic. Everardi's *Topica* (N.K. nr. 911). In 1518 is Eckert's Leuvensche boekhandel opgeheven; want als Michiel Hillen van Hoochstraten, goed gebuur en goed vriend, op beider gezamenlijke kosten drukt, in 1518, Godescalc Rosemond's Confessionale (N.K. nr. 1819) wordt in het colophon aangekondigd dat het boek te koop is niet alleen te Antwerpen, bij hen beiden, maar ook te Leuven, in taberna magistri Thielmanni Bibliopole Universitatis Lovaniensis.

***

De drukker Henrick Eckert is tweemaal gehuwd geweest, namelijk met Paesschyne Spillemans, die reeds overleden was in 1519, en met Margriete Dregge, die hem overleefde.

Van Paesschyne Spillemans had Eckert drie dochters, Kerstine, Mechtelt en Anna. In 1519, wanneer Antwerpsche schepenbrieven (V.K., f. 137v; G.C., f. 24-25) deze drie noemen onder de erfgenamen van wijlen haar moeders ouders, Peter Spillemans en Margriete Bairs, zijn Kerstine en Mechtelt gehuwd, Anna is minderjarig. Ook Henrick Eckairt boeckprintere zelf verschijnt:

van de gezamenlijke erfgenamen neemt hij ‘terve ende in erflycken rechte’ ‘een loove dat twee woninghen zijn metten sesse cameren daer achter’, ‘in de Meer alhier’. Hij is weduwnaar want hij verschijnt alleen; van zijne kinderen wordt trouwens gezegd ‘daer moeder af w a s Paesschyne Spillemans’.

Om dien tijd zal hij hertrouwd zijn, namelijk met Margriete Dregge. Van haar heeft hij twee kinderen, Kathelyne en Joachim. In 1541 is Kathelyne Eckaerts alias Bosbas gehuwd met Salomon Verbeke (een schepenbrief, W.G. III, f. 22v, acteert dat zij renten verkoopt); maar Joachim Eckaerts alias Bosbas Henricxsone wijlen is nog minderjarig den 22^{n} Mei 1542, wanneer zijne momboren een rente verkoopen, die zij drie jaar vroeger kochten te zijnen behoeve. Hij zou dan in Mei 1521 geboren zijn - kort vóór zijns vaders dood.

Eckert's oudste dochters Kerstine en Mechtelt, die reeds gehuwd waren in 1519, werden vermoedelijk geboren vóór 1500; hijzelf zou dan met de Antwerpsche Paesschyne Spillemans gehuwd zijn toen hij nog te Delft woonde. Misschien is dan zijn huwelijk voor hem de aanleiding geweest om zich te komen vestigen te Antwerpen - gezwegen van de voordeelen, die de Antwerpsche jaarmarkten en de bestendige verkoophallen, de ‘panden’, boden aan prent- en boekverkoopers.[1)]

Het ziet er naar uit alsof de drukker een eind in 1521 overleed. ‘Nous ne connaissons pas d'imprimés de lui après 1523 avec date certaine’, zegt W. Nijhoff in *L'Art typographique*, maar Nijhoff-Kronenberg kennen van Eckert's Antwerpsche drukkerij uitgaven tusschen Maart 1500 en 27 April 1521.

Toen Henrick Eckert stierf liet hij zijne tweede vrouw met twee zeer jonge kinderen na. Wat is er van hen geworden, wat van zijne drukkerij - en wat van het Huys van Delft, in de Cammerstrate, binnen de Cammerpoort, waarin hij gevestigd was?

Van Margriete Dregge, weduwe Eckert, zijn geene uitgaven bekend; van Eckert's kinderen en schoonzonen evenmin. Kerstine's man, vernemen we in 1519, heet Wolffaert van

1) Zie Fl. Prims, *Het ontluiken van het Humanisme te Antwerpen,* in *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie,* Mei 1938, bl. 528.

Heynsberch en is lakenbereider; Mechtelt's man heet Balthazar de Wagheneer. Anna's spoor gaat verloren maar van Kathelyne hooren we in 1541 dat zij is gehuwd met Salomon Verbeke en den in 1542 minderjarigen Joachim verliezen we uit het zicht.

Werd Eckert's materieel overgenomen door Michiel Hillen, die in de beide acten uit 1519 optrad, samen met den smid Jan Scheyve en den tingieter Cornelis Spillemans, als ‘vriende ende maghe ende geleverde momboren metten rechte’, ‘met consente van den weesmeesteren deser stede’, voor Anna Eckaerts, Henrick's derde dochter, toen minderjarig? Een onderzoek van de gebruikte typen kon daarover iets leeren.

Na Eckert's dood is zijn huis gebleven in het bezit van Margriete Dregge, ‘weduwe wijlen Henrick Eckaerts van Homborch die men hiet Bosbas cum tutore ende huere kinderen’: den 28^{n} Maart 1526 geeft zij te erve, mits 56 karolus gulden erflyckere renten, aan een dochter uit Eckert's eerste huwelijk, Mechtelde, en haar man Balthazar Wageneer, ‘een huys metter plaetsen fundo et omnibus pertinentiis’ geheeten nu ter tyt thuys van Delft, dwelck den Haen te heeten plach[1)], gestaen ende gelegen in de corte cammerstrate’ - dat zullen wij vernemen uit den schepenbrief die opteekent hoe Margriete Dregge's helft in die erflijke rente later wordt verkocht: zie verder.

Margriet Dregge had het Huys van Delft laten gebruiken als boekwinkel door Peter Kaetz, te Londen gevestigd, die echter hier verkoopt *Die Bibel int duitsche,* voor hem gedrukt te Antwerpen door Hans van Ruremunde in 1525: zie *Bibliotheca Belgica,* B 122; en Nijhoff-Kronenberg, nr. 380.

In 1533-1536 woont in Het Huys van Delft de boekhandelaar Jan Steels, Hillen's schoonzoon.

Een boekwinkel, soms een drukkerij, zal het huis gebleven zijn: Mattheus Crom, wiens adres in 1539 nog is ‘in den Ketel’,

1) ‘Dwelck den Haen te heeten plach’: in 1499, toen Henrick Eckert, komend uit Delft, het kocht, heette het inderdaad Den Haen; zie G. van Havre, *Marques typographiques*.

is in 1541 gevestigd ‘sub intersigno scuti Delfici’. Vermoedelijk zelfs wordt Crom's handel daar voortgezet door Geertruydt sCrommen - deze naam is toch de vrouwelijke vorm van Crom of De Cromme - die 23 Sept. 1546 van den Raad van Brabant octrooi als boekverkoopster krijgt.[1)]

Voor de derde maal verandert het huis van naam als het, in November 1548, ter Vrijdagmarkt wordt verkocht voor de schuldeischers van Anthonis Mannekens en eigendom wordt van de Birckman's, boekverkoopers: het heet voortaan De vette Hinne[2)].

* * *

Over Margriete Dregge, de weduwe van Henrik Bosbas, heeft het *Antwerpsch Archievenblad* twee berichten; een daarvan, datgene uit het Vierschaarboek, werd reeds door de aanteekeningen van de Burbure aangewezen. Dat de weduwe van Henrick Eckert van Homberch bedoeld wordt kan men uit de teksten overgedrukt in het *Archievenblad* echter niet zien.[3)]

Het *Antwerpsch Archievenblad,* dln. VII-XIV, heeft, onder leiding van stadsarchivaris P. Genard, een reeks documenten uitgegeven over personen, die in de 16e eeuw werden vervolgd om geloofszaken.[4)]

Daarin, VII, blz. 392, uit het Vonnisboek:

1) Zie mijne *Drukkersoctrooien* in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* VIII, 1910 bl. 213; al kan ik niet bevestigen dat Geertuid sCrommen haar bedrijf uitoefende te Antwerpen; maar haar octrooi wordt in de rekeningen van het zegelrecht opgeteekend bij die van Antwerpsche drukkers en boekverkoopers, namelijk tusschen dat van Cornelis van den Kerckhoeve en dat van Marie Ancxt.
2) Zie Jan Cools, *Arnold Birckman,* 1529-1542, in *De Gulden Passer,* 1924, bl. 71.
3) Noch uit Fl. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen,* VII, 1e boek, Antwerpen, 1938, waar, blz. 114 en 148, Margriet Dregge wordt vermeld naar *Archievenblad.*
4) Over de Herdoopers te Antwerpen, zie: F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedents van Antwerpen,* IV. Antw., 1848, bl. 47-49. - M.E. Kronenberg, *Engelsch boekje over de Wederdoopers, te Antwerpen gedrukt (1535)* in *Het Boek,* XII, bl. 257-265 (en de aldaar geciteerde Antwerpsche uitgaven van Marten De Keyser en van Jan Grapheus). - Kanunnik Fl. Prims, *Geschiedenis van Antpen.* VII, 1e boek; Antwerpen, 1938; bl. 110-114: ‘De ketterij der Herdoopers of Anabaptisten’. - Henri Pirenne, *Histoire de Belgique,* III, 1907, p, 112-113, met verwijzing naar de edikten van 1534 en 1 Juni 1535 tegen de anabaptisten. - *Geschiedenis van Vlaanderen,* IV, 1939; bl. 266.

> Lunae xxvij[a] Martii anno xxxv stilo Brabantiae ante Pascha (1536). De Schoutet contra viduam Henrici Bosbas, Magriete Dregge; de Heere volcomen van synen vermete aengaende der capitaelder aenspraken by hem ter verweerderssen waerts gedaen. (Op den bladrand:) Executio facta.

In het origineel staat 'Ex^{o} fca' - inderdaad de gewone vermelding bij het uitvoeren van de doodstraf.

Het *Archievenblad* zegt in voetnota: Herdoopte. Het vonnis vermeldt noch reden noch omstandigheid noch onderzoek. Het *Archievenblad* steunt dus op de hierna geciteerde rekening van den Markgraaf.

En in VII, bl. 426, naar 'Rekeningen van den Markgraaf, 1535-'36, Ontvangsten (De volgende post is doorgehaald)':

> Van Margrieten Dregge alias Bosbas, diewelcke herdoopt ende in eenen sack int Schelt verdroncken is geweest, ende heeft achtergelaten, van hueren haeffelycken goeden, v lb x scellingen groten Brabants, ende vanden onruerende goeden ende renten vi lb x scellingen groten erffelycke, makende in gereeden penningen cviij lb die tsamen maken cxiij lb x sc. groten.

Wat de beschuldiging tegen Margriet Dregge inhield komen wij niet te weten. Volgens de rekening van den Markgraaf wàs zij een herdoopte. Dit is blijkbaar genoeg geweest om haar in de Schelde te versmoren.[1)]

Schout Willem van den Werve, op wiens aanklacht en eisch Margriet Dregge als 'herdoopte' ter dood werd veroordeeld, had, toen hij de vrouw in een zak liet stoppen en verdrinken in

1) Mertens en Torfs, t.a.p., bl. 48, waar zij spreken over de executiën van Maart 1535 [1536] en n.l. over de vier vrouwen, die in de Paaschweek werden verdronken: 'Deze waren insgelijks betigt van herdooperij en van beweerd te hebben, dat zy hare naektheid niet behoefden te schamen, evenmin als Adam en Eva in den staet der onschuld; zij werden dan ook in eenen zak gestoken en zoo ten Werve afgestooten.'
Bij Fl. Prims, t.a.p., bl. 114, leest men: 'Want men vernam dat zekere Joos Baten, satynwerker, een van de principalen van de herdoopers, die met andere geloofsgenooten in Amsterdam in betrekking was, alhier verbleef en herdoopte. Joos Baeten werd aangehouden, met den zwaarde geëxecuteerd en voorts verbrand en zijn hooft op een staak gezet. Met hem bestierf het (vonnis van 27 Maart 1536) de herdoopte vrouw Margriete Dregge, die verdronken werd.'

Noch het nudisme dat als beschuldiging zou gediend hebben tegen de veroordeelde herdoopten van 1536, noch een verstandhouding met Joos Baten den herdooper, noch eenig oproerstoken worden echter ingeroepen als reden voor het lakonieke doodvonnis tegen Margriet Dregge.

de Schelde bij het krieken van den dag, op Dinsdag 28 Maart 1536, terwijl hij erbij stond op datzelfde eindje werve waarvan hij den naam droeg, het afschuwelijk werk van zijn ambt niet geheel volbracht.

Lijf en goederen verbeurde Margriet Dregge en de keizer erfde... samen met den schout.[1] Die moest zorgen dat het erfdeel werd binnengehaald was de schout en hij had daarover af te rekenen. Passief: de kosten van den zak en het loon van biechtvader en beul[2]; actief: wat Margriet naliet aan have, renten en onroerend goed en wat de verkoop daarvan kon opbrengen.

Zoo verkoopt de schout, twee jaar later, hare helft van de erflijke rent, 'dairomme Margriete Dregge, weduwe wylen Henrick Eckaerts van Homborch die men hiet Bosbas cum tutore ende hueren kinderen opten 28n dach in Meerte anno 1526 terve gegeven hebben' aan Balthazar Wageneer en zijne vrouw Mechtelde Eckaerts het huis geheeten 'nu tertyt thuys van Delft, dwelck den Haen te heeten plach, gestaen ende gelegen in de corte Cammerstrate alhier'. En in den schepenbrief, de verkoopacte, wordt het eigendomsrecht van den verkooper

1) De ijver van schout Willem van den Werve was een soort plichtsbetrachting gepaard met baatzucht: hij deelde met den keizer de verbeurde goederen van de slachtoffers. In de afrekening getiteld 'iij^{e} ende leste rekeninge heeren Willems van den Werve, marcgrave van Antwerpen, van zekcren geconfisqueerden goeden van den Lutherianen tantwerpen geexecuteert', welke afrekening gaat over 25 Dec. 1540-24 Juni 1550, doch bevat de opbrengst van de verbeurde goederen van den boekdrukker Jacob van Liesvelt en van o.m. de aanhangers van Eloy Pruystinck, allen ter dood gebracht met het zwaard of met den brandstapel, in 1544-'45 (Rijksarchief Brussel, Ch. des Comptes, reg. 19669, waarvan de gansche tekst is overgedrukt bij J. Frederichs, *De Secte der Loïsten of Antwerpsche Libertijnen.* Gent, 1891, Bijlagen, bl. 46-50), heeft hij voor zichzelf aangeteekend:
'Uuytgeven in wedden ende loonen.
Den voorscreven Schoutet ende Marcgrave, den welcken nae vuytwysen van zekere statuyten ende ordinancien van wegen ons heeren des keysers gemaect ende gepubliceert op het corrigeren ende te nyette doene van alle quade secten ende heresien, ende gewilt heeft dat alle officiers van justicien hebben zouden die helft van hueren goeden, Alsoe hier in ontfangen lxxix L. x.s. xj d. xviij m.'
2) Zie Antwerpsch Archievenblad, VII, 368-369, 427-428.

verantwoord met het doodvonnis van de weduwe Eckaert alias Bosbas, wier ‘lyf ende goeden’ aan ‘onsen genedigen heere verbuert’ werden verklaard, ‘mits der misdaet van der selver Margriete Dregge.’

[24 Mei 1538]

De schepenbrief, sub Ryt et Halle, 1538, f. 356 luidt:

> Willem vanden werve Schoutet deser stadt van Antwerpen ende Marcgrave slants van Ryen, ende in dier qualiteyt inden name ons genedichs heeren skeysers als hertoge van brabant, Bekende mits eene zekere somme van penningen die hem tot behoiff ons genedichs heeren voirgen. al ende wel es vergonden ende betaelt, dat hy vercocht heeft wel ende wettelick Janne van halmale Janssone Achtentwintich karolus guldenen erflick metten achterstelle dair af van Natalis lestleden herwaerden verloopen, vanden sessenvyftich karolus guldenen tsiaers erflyckere renten, dairomme Margriete Dregge wed^{e} wijlen henrick eckaerts van homborch diemen hiet bosbas cum tutore ende huere kinderen opten xxviij^{en} dach in meerte anno xv^{c} ende zessentwintich terve gegeven hebben Baltazar wageneer ende mechtelden eckaerts eius uxorj Een huys metter plaetsen fundo et omnibus pertinentiis geheeten nu ter tyt thuys van delft, dwelck den haen te heeten plach, gestaen ende gelegen Inde corte cammerstrate alhier, tusschen thuys geheeten tvosken ex una ende Jan Beeckmans huys ende erve ex altera prout littere, gelijck ende in alle der manieren de voirs. xxviij karolus gulden erflic toebehooren plagen der voirseider wijlen Margrieten Dregge, wyens lyf ende goeden by vonnisse van den wethouderen deser stadt, ter hooger vierscharen ons voirs. genedichs heeren skeysers alhier gegeven, in effecte verclaert zyn geweest aenden selven onsen genedigen heere verbuert ende geconfisqueert te wesene, vuyt dien dat hij comparant, mits der misdaet vander selver Margriete Dregge, geconcludeert hebbende tot verbuerte van hueren live ende goeden opten xxvij^{en} in meerte anno xvc xxxv voer paesschen gewesen is volcomen van zynen vermete, droech op met allen den rechte dat de voirs. onse genedige heere dairane hadde ende houdende was, ende bekende dat de selve gheen recht meer dair ane en behielt Te wairne van allen commere ende calaengien, Ende waert dat den voirs Janne van halmale, oft zynen nacomelingen aenden coop, waernisse ende claernisse voirscreven hier af namaels iet gebrake, dat geloefde de voirs willem vanden werve vuyt zynen privaten name altyt wel ende volcomelic opterechtene ende te voldoene, unde ob(ligav)it se et sua quecumqz.

xxiiij^{en} maij anno (1538).

Na 1542 is Eckert's Antwerpsche toenaam Bosbas ook voor zijne kinderen weggesleten.

PROSPER VERHEYDEN

[Boekbesprekingen]

J.-E. van den Driessche: *Van Ravelingen. Savant et maître typographe. 1539-1597.* (Syndicat des Maîtres-Imprimeurs de Roubaix-Tourcoing, 1939. 31 pp.).

‘Cette plaquette de propagande professionnelle, pour laquelle l'auteur M.J.E. Van den Driessche a aimablement fait abandon de ses droits, a été éditée par le Syndicat des Maîtres-Imprimeurs de Roubaix-Tourcoing, en hommage à la mémoire de celui qui est, incontestablement, le premier en date et en mérite des Imprimeurs du Nord de la France’.

En ces termes les éditeurs justifient la publication de cette brochure.

François van Ravelingen, imprimeur du Nord de la France? Est-ce vraiment aussi ‘incontestable’? Le fait qu'il naquit à Lannoy, petit bourg des environs de Lille, constitue le seul lien qui unit v. R. au Nord de la France. Dès sa prime jeunesse il quitta sa ville natale - l'auteur lui-même fait remarquer que ‘van Ravelingen reçoit son éducation première dans les Pays-Bas flamands, à Gand’ (p. 11) - et n'y retourna que pour y faire quelques brefs séjours. Jamais il n'a exercé la profession de typographe ni à Lannoy, ni en quelque autre lieu du Nord de la France. C'est d'ailleurs amoindrir singulièrement le mérite des imprimeurs de cette belle contrée, où les vieilles traditions flamandes et le génie français se sont pénétrés mutuellement et ont fait naître tant d'oeuvres remarquables, que de prétendre que v. R. est parmi eux ‘le premier en date et en mérite’. A Douai une imprimerie pourvoyait aux besoins de la jeune Université bien avant qu'apparut, pour la première fois, son nom au bas d'un titre. Au surplus, v. R. n'était pas en premier lieu un imprimeur, mais un savant: professeur à Cambridge, plus tard à Leyde, il a consacré durant toute sa vie la meilleure partie de son talent et de son temps à l'étude des textes anciens. Ce n'est, à vrai dire, qu'accidentellement, - en devenant le gendre de Plantin - qu'il s'est intéressé à l'imprimerie. Aussi ne s'est-il jamais efforcé de faire oeuvre d'innovateur en cette matière. Sans doute ses éditions sont fort remarquables; mais elles le

sont surtout par le fond, bien moins par la forme. L'exécution typographique, quoique soignée, n'est en somme qu'une copie fidèle des productions de son illustre beau-père. Ce sont et restent des éditions plantiniennes.

Les éditeurs de la 'plaquette de propagande professionnelle' n'ont manifestement pas demandé à M. Van den Driessche de consacrer une étude détaillée et documentée à celui qu'ils ont choisi comme pionnier de leur art. Aussi l'auteur n'a-t-il pas entrepris de nouvelles recherches, pour lesquelles il lui aurait fallu compulser une correspondance volumineuse et très dispersée, des dizaines de registres d'affaires, d'innombrables publications de contemporains et autant de notices biographiques posthumes - travail laborieux et de longue haleine, mais qui ne manquerait pas de produire des résultats bien intéressants. Il s'est borné à nous tracer une esquisse très générale et superficielle de la vie et des oeuvres de v. R.: elle ne contient même pas tous les renseignements que fournit Max Rooses dans son article de la 'Biographie Nationale', article que l'auteur semble ignorer.

On pourrait néanmoins admettre que cette brève notice réponde au but de la présente publication, si, malheureusement, elle n'était déparée par de nombreuses incorrections et même de graves inexactitudes, qui risquent de dérouter le lecteur non averti.[1)] La liste des ouvrages consultés trahit d'ailleurs la

1) Nous en relevons quelques-unes: p. 12: 'la boutique que Christophe Plantin avait ouverte, dans la Rue du Saint-Esprit, depuis une quinzaine d'années déjà' (l'auteur parle de l'année 1564). Plantin n'a jamais eu de boutique rue du Saint-Esprit, - pas même après 1576, lorsque l'imprimerie fut installée Marché du Vendredi; jusqu'en 1557 il habitait tout près de la Bourse; puis une boutique était ouverte dans la Kammenstraat. - p. 16: 'Le titre exact de cette Bible est: "Biblia sive Hebraïce, Chaldaice et latine..."...' L'auteur a mal lu; le titre de la Bible polyglotte est: 'Biblia Sacra Hebraice, Chaldaice, Graece et Latine...' - p. 18: 'Les ouvriers qui étaient organisés, possédaient un contrat collectif et des délégués ouvriers se mirent plus d'une fois en grève'. L'auteur modernise un peu trop l'organisation professionnelle du XVIe siècle! - p. 18-19: La composition des huit volumes de la Bible polyglotte, telle que la donne l'auteur, est inexacte. - A la page 22 l'auteur mentionne, comme étant un ouvrage d'Arias Montanus, 'Antiquatur Judaïcorum Lebri IX'; nous devinons qu'il s'agit des 'Antiquitatum Judaicarum Libri IX'! Le latin ne semble d'ailleurs pas avoir ses sympathies: ainsi il s'obstine à le 'franciser' en plaçant un accent aigu sur les e: il écrit 'Bibliothéca Belgica', 'Biblia Régia' etc. - p. 23: Marguerite Plantin décéda non en 1597, mais en 1594. - p. 24: 'Van Ravelingen laissait trois fils... L'aîné, François, continua à exploiter le fonds de commerce de son père, créé par Plantin. Plusieurs ouvrages linguistiques sont sortis de ses presses au début du XVIIe siècle, jusqu'à 1619'. L'aîné des fils van Ravelingen ne s'appelait pas François, mais Christophe; c'est celui-ci qui dirigeait l'imprimerie jusqu'en 1600, année de sa mort. Le second fils, François, lui succédait et imprimait non jusqu'en 1619, mais jusqu'en 1621. - p. 25: La liste des écrits de v. R. est incomplète et inexacte. (Voir l'article de Max Rooses dans la 'Biographie Nationale' vol. 18, col. 728-735). Elle fait mention d'une traduction latine de deux textes de 'Gallion'. Un auteur inconnu? Pas du tout: il s'agit tout simplement du célèbre médecin de Pergame, Galien!

façon dont l'auteur s'est documenté: pour se rappeler les faits historiques il a eu recours à un ‘Cours d'histoire nationale (de Belgique)’ publié en 1838! Et le seul ouvrage de Maurice Sabbe, le regretté conservateur du Musée Plantin-Moretus, qu'il connaît, est la petite brochure intitulée ‘Christophe Plantin’ et éditée par Brepols à Turnhout en 1920...

Nous ne doutons pas que le Syndicat des Maîtres-Imprimeurs de Roubaix-Tourcoing n'ait eu l'intention, en publiant cette plaquette, d'en faire une petite oeuvre d'art typographique, digne de celui dont elle doit célébrer la mémoire. Hélas, les temps difficiles que nous vivons ont, semble-t-il, fait échouer ce beau projet. Cette brochure, qui ne présente aucun caractère artistique[2)], est d'une exécution typographique fort médiocre.[3)]

H.F. BOUCHERY.

2) Voyez, par exemple, le titre.

3) L'impression est parfois peu nette et par endroits même empâtée; dans la seule première ligne de la page 28 il y a quatre caractères brisés.

Maarten Schneider: *De Voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'* ('s Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, [1939]. XVI + 229 pp.)

Dit 'proefschrift ter verkrijging van den graad van doctor in de Letteren en Wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Leiden' behandelt de geschiedenis van de verschillende drukkerijen - tot 1795 waren het private ondernemingen - die, werkend voor de provinciale en nationale openbare besturen in Nederland, de voorloopers zijn van het huidige 'Staatsbedrijf der Algemeene Landsdrukkerij', dat in 1814 werd ingesteld.

Het is een voortreffelijk gedocumenteerde studie: S. heeft niet nagelaten de bronnen te raadplegen en heeft o.m. te Antwerpen, in het Stadsarchief en in het Museum Plantin-Moretus, uitgebreide opzoekingen gedaan.

Vooral op het eerste hoofdstuk, gewijd aan W. Silvius en Chr. Plantin, wenschen wij de aandacht van de Vlaamsche historici en bibliophielen te vestigen.

W. Silvius werd op 8 Juni 1577 aangesteld tot eersten officieelen drukker der Staten van Holland en der Universiteit te Leiden. S. behandelt tamelijk uitvoerig zijn leven en zijn activiteit. Hij herinnert er aan dat Silvius in den Winter 1559/60 naar Antwerpen kwam, in 1561 in het Sint Lucasgilde werd opgenomen en reeds het volgend jaar tot koninklijken drukker werd aangesteld. In de troebele periode die ons land toen doormaakte werden de verdenkingen ten opzichte van zijn orthodoxie steeds sterker. Hij werd betrokken bij den Beeldenstorm en gevangen genomen, maar later vrijgesproken. 'Ook ik ben van mening, dat Silvius onschuldig is geweest aan de beeldenstorm; hij staat mijns inziens te hoog, dan dat hij zich tot dergelijke wandaden zou verlagen'. Ook 'heeft de behandeling, die hij ondervonden had van de kant der Spaanse overheid, Silvius beïnvloed bij het aanvaarden van het hem door de Staten van Holland aangeboden ambt in 1577' (p. 10). Hiertoe hebben ook wel religieuze motieven en de geldelijke moeilijkheden, die hij onder-

vond na de Spaansche Furie, waaraan ook hij niet was ontsnapt, bijgedragen.

'... hoewel Silvius in Juni 1577 tot drukker der Leidse academie en der Staten van Holland benoemd was, vestigde hij zich voorlopig nog niet in Leiden... Persoonlijk ben ik... de mening toegedaan... dat Silvius, handelsman als hij in de allereerste plaats was, de mogelijkheid heeft overwogen twee drukkerijen te exploiteren, één in Antwerpen, waaraan hij ondanks alles gehecht was, en één te Leiden, waarheen hem orangistische sympathieën getrokken hadden. Eerst toen hij inzag, dat hem dit niet zou gelukken - Plantijn zal dit later wel gelukken - heeft Silvius Antwerpen verlaten en zich gevestigd in Leiden' (p. 11 sq.).

S. wijst er op dat de geleerde Vulcanius Bonaventura als corrector in dienst van Silvius was. 'Hieruit blijkt, dat ook Silvius, juist als Plantijn, van wien het evenwel algemeen bekend is, geleerde mannen aan zich wist te binden' (p. 13).

S. legt den nadruk op de groote verdienste van dezen drukker, die volgens hem ten onrechte verdwijnt in de schaduw van zijn wereldberoemden collega. 'Tot op dit ogenblik is er niet veel bekend van onzen eerste academie- en landsdrukker, hoewel hij gerekend moest worden tot de meest vermaarde drukkers der zestiende eeuw. Hij beantwoordde volkomen aan de door Holland gestelde eisen "welgeleerd, vermaard ende wederervaren"; zeer zeker zijn Silvius' typographische prestaties niet minder dan die van Plantijn' (p. 4), en in een voetnota voegt hij daaraan toe: 'Van deskundige zijde, nl. door Dr. J. Denucé, werd mij de verzekering gegeven, dat Silvius' uitgaven een vergelijking met de Plantijnse glansrijk kunnen doorstaan. De enkele onvolledige en soms met elkaar in strijd zijnde publicaties over Silvius staan in een wanverhouding tot zijn typographisch kunnen en de ontzagwekkende hoeveelheid beschouwingen, die aan Plantijn gewijd zijn... Hoewel het hierna volgende voor een gedeelte eigenlijk valt buiten het voor deze studie opgemaakte bestek, meen ik, dat de te vermelden biographische bizonderheden omtrent Silvius de volle aandacht verdienen; een en ander moet slechts beschouwd worden als een basis, waarop een uitgebreide Silvius' studie opgetrokken kan worden. Het

wordt tijd, dat de genoemde wanverhouding enigermate gecorrigeerd wordt'.

Chr. Plantin werd op 17 Mei 1578 benoemd - nadat hij reeds eerder voor dit lichaam had gewerkt - tot eersten officieelen drukker der Staten Generaal. Hij volgde tevens Carel Silvius, Willem's zoon, op als drukker der Leidsche Academie: 'de eigenlijke benoeming had eerst 14 Mei 1584 plaats; evenwel was die van terugwerkende kracht, zodat Plantijn geacht werd 1 Mei 1583 dit ambt aanvaard te hebben' (p. 21). Vroeger reeds had Plantin W. Silvius opgevolgd als Stadsdrukker van Antwerpen (17 Januari 1579) (cf. p. 15).

De bladzijden die Dr Schneider aan Plantin wijdt zijn zeer lezenswaard. Niet alleen preciseert hij op verschillende plaatsen gebeurtenissen en data uit Plantin's leven en geeft hij een voortreffelijk overzicht van dezes activiteit gedurende de periode waaraan hij speciaal zijn aandacht heeft gewijd, maar hij velt over 's drukkers karakter ook een persoonlijk oordeel, dat ongetwijfeld menig lezer zal treffen.

Handelend over Plantin's werkzaamheden als drukker van de nationale partij, wordt S. er toe gebracht zijn houding op politiek gebied te bespreken. Men kan niet zeggen dat hij tot een voor Plantin vleiend oordeel is gekomen. 'De drukkerij was hem - met een variant op Plantijn's reeds eerder aangehaalde verba ipsissima - een ware kolk of afgrond, in wiens muil Plantijn onder veel, taai en ononderbroken zwoegen, alles moest werpen, alles, ja zelfs zijn eigen overtuiging. En heeft het monster - de drukkerij - den meester niet verslonden, dan heeft het toch wel zijn standvastigheid verslonden, in die zin, dat hij op de stormachtige politieke zee van zijn tijd liever schipperde en laveerde om niet ten onder te gaan, dan resoluut de éénmaal aangenomen koers te houden. Zijn devies "labore et constantia" geldt den d r u k k e r Plantijn, dien wij dank weten voor zijn cultuurhistorische betekenis, maar geldt niet den m e n s Plantijn' (p. 30). Dr Schneider heeft natuurlijk niet de gelegenheid gehad, binnen het bestek van de onderhavige verhandeling, dit werkelijk ingewikkeld en omstreden probleem - dat in nauw verband staat met Plantin's godsdienstige opvattingen - van alle zijden te belichten.

Maar zijn beschouwingen kunnen het uitgangspunt vormen van een nieuw onderzoek. Wij nemen ons voor over korten tijd, in een afzonderlijk opstel, dit belangwekkende vraagstuk opnieuw te behandelen.

H.F. BOUCHERY

L'écriture et l'imprimerie. Dialogue IX. 't Ghescrift ende de druckerye. De IX tsamensprekinge. (Brussel, N.V. Etabliss. Plantin. 1939) 35 pp.

Door de Lettergieterij ‘Amsterdam’ werd, in 1925, het fragment van Plantin's *Dialogues Francois pour les jeunes enfans* (1567), dat over het drukkersbedrijf handelt, in een keurig boekje afzonderlijk uitgegeven.

Van dit voor de geschiedenis der typographie belangrijke tractaatje heeft de Lettergieterij ‘Plantin’ te Brussel thans, ter gelegenheid van de 350^{e} verjaring van Plantin's overlijden, opnieuw een bijzonder geslaagde uitgave bezorgd. ‘Dit boekwerkje, dat niet in den handel is, verscheen in de herfst van MCMXXXIX, *onder het licht van Plantin* (schoonheid der lettervormen). Voor de letter werd gebruikt de *Libra,* gegoten door de N.V. Etabliss. Plantin, Brussel’. Deze leuze getrouw, hebben de uitgevers de grootste zorg besteed aan de technische uitvoering - in soberen twee-kleuren druk - van dit merkwaardige werkje, waarvan Plantin zelf zeer waarschijnlijk de auteur is.

Boekbesprekingen - analyses

Nijhoff-Kronenberg. *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540.* Tweede deel door M.E. Kronenberg. Afl. 1, Afl. 2, Afl. 3. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1936, 3 livr. in-8°, p. 1-192, n°s 2222 (Abecedarium)-2589 (Cannifius). - La livraison: 3 florins.

Le vol. I de cette précieuse bibliographie (1919-1923, XL - 1002 p.) a été suivi de quelques listes provisoires sommaires dont nous avons pendant longtemps dû nous contenter. Voici que reprend la publication définitive, et qu'il nous est donné à nouveau de savourer une à une les livraisons à l'aspect bien connu.

Dans le volume II, les notices sont rangées en une nouvelle série alphabétique; le numérotage continue celui du vol. I.

L'auteur nous offre ici le produit de recherches tenaces dans les dépôts déjà explorés précédemment, et d'enquêtes poussées dans une foule de petites bibliothèques perdues dans les endroits les plus divers. On est frappé du grand nombre d'exemplaires défectueux, fragmentaires; mais c'est précisément cet état qui avait déjoué le dépistage de tant de pièces, si difficiles à identifier. Le classement alphabétique des titres - souvent fort complexes - et l'établissement des vedettes peut donner lieu à quelques observations de détail. Le titre abrégé de la notice catalographique est en principe emprunté à l'ouvrage même, avec ses graphies; il y a cependant des exceptions dont on ne voit pas la raison: - e final latin tantôt gardé, tantôt remplacé par - *ae*; *heren* reproduit, ou écrit *heeren; devoote* et *devote* uniformisés en *devote*, alors que *meditacie* et *meditatie* restent différenciés. Si la forme de la vedette n'est pas la graphie du livre, celle-ci est parfois ajoutée entre parenthèses, ce qui est contraire à la destination d'une vedette: *Almanach* (Almanack); *Articulen* (Artikelen); *Caecilia* (Cecilia). Au reste l'uniformisation ne se fait pas toujours: *Boecxken* et *Boexken* sont conservés, et rangés du reste en une seule série, avec sous-classement alphabétique.

Dans les titres des notices catalographiques, tantôt les suppressions sont indiquées, tantôt elles ne le sont pas. Parfois le dernier mot (*carmen* p. ex.) est remplacé par *etc.* D'autre part, beaucoup de titres pouvaient avantageusement subir une plus forte simplification. L'emploi des parenthèses pour marquer les mots introduits dans la notice n'est pas uniforme. L'éditeur, commentateur, etc. (Erasme, Luther, Torrentinus) est généralement indiqué, mais pas toujours.

Mais ces quelques remarques ne concernent que la mise en oeuvre. Disons d'autre part que le classement alphabétique des titres est basé, d'une manière fort pratique, sur les substantifs.

Les descriptions elles-mêmes sont parfaitement claires et précises comme toujours. L'histoire des exemplaires décrits est retracée chaque fois qu'il y a moyen de le faire. De précieux renseignements sont donnés sur les variantes, les tirages, les éditions. L'expérience aiguisée de Mlle Kronenberg lui permet de rectifier nombre d'attributions, de préciser une foule de détails. Beaucoup de dates notamment sont établies à peu d'années près grâce à l'état des bois, comparé à celui d'éditions datées. Il y a là tout un travail minutieux que l'on ne saurait assez apprécier.

On a le plaisir de rencontrer à tout moment des ouvrages inconnus à Reichling, Van Iseghem, Zech. Ajoutons au point de vue belge que sur les 368 numéros décrits dans les livraisons 1-3, 257 sont imprimés ou édités dans notre pays.

Une feuille volante, qui va grossissant de fascicule en fascicule, donne la liste des nouvelles abréviations bibliographiques employées, liste qui forme un supplément à la bibliographie du tome I (p. XXI-XXV).

Tous ceux qui s'intéressent à l'histoire du livre se réjouiront de la publication de ce nouveau volume du NK (sigle devenu classique).

AUG. VINCENT.

L'analyse des fascicules 1 à 3 avait déjà été composée pour paraître dans la 4e livraison du ‘Compas d'Or’ de 1937, lorsque le manque de place nous fit décider d'en reporter l'impression au 1er fascicule de l'année suivante, 1938.

Mais la publication de notre revue a été considérablement retardée, et entretemps nous reçûmes les fascicules 4 à 17 de la ‘Bibliographie’. Pour présenter l'analyse du volume entier en un seul article, il eut fallu remanier à fond le premier article, se rapportant aux fascicules 1 à 3, et détruire la presque totalité de la composition déjà existante. Nous avons jugé qu'il était préférable de demander à notre collaborateur M.A. Vincent de faire une analyse séparée des fascicules 4 à 17. Il se fait

ainsi que son travail se présente sous la forme de deux articles séparés, ce qui ne diminue d'ailleurs en rien l'intérêt de cette analyse.
Nos lecteurs voudront bien nous excuser d'avoir adopté cette solution, prise sous l'empire de circonstances indépendantes de notre volonté.
La Rédaction.

Nijhoff-Kronenberg. *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540.* Tweede deel, door m.e. kronenberg, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, in-8°. Afl. 4-16/17, 1936 [=1937-39]-1940, =p. 193-1083. n°s 2590-4178, tables.

Voici terminée la deuxième partie de cette riche bibliographie. Le premier volume va jusqu'à la livr. 9 (n° 3472, Luther), le second va de la livr. 10/11 (n° 3473, Macropedius), à la livr. 14, p. 895 (n° 4106, Zovitius), puis comprend des *Addenda* (n° 4107 - n° 4178), et les tables.

Les présentes livraisons sont le résultat d'un effort que nous ne pouvons qu'admirer. Le champ est certes immense, et souvent difficile à explorer. Mlle K. s'est livrée à une sorte de dragage perfectionné, et habilement dirigé dans les sens les plus divers. Comme nous voilà loin des feuilles provisoires du début de l'entreprise! Ici sont répertoriés même des fragments menus (2764, 2816, 3002, etc.). Quand on passe en revue les bibliothèques mises à contribution, on est fier de voir une pareille diffusion de nos vieilles éditions des Pays-Bas; à côté des bibliothèques publiques de Belgique et de Hollande, sont cités beaucoup de couvents, d'églises, de particuliers, spécialement du second pays (à Utrecht est même repérée une reproduction photographique (2591). On remarque ensuite les pays suivants: Allemagne, Angleterre, Autriche, Danemark, Espagne, Etats-Unis, France, Italie, Lettonie, Pologne, Russie, Suisse, Tchéco-Slovaquie, Vatican. Un certain nombre de numéros proviennent encore des premières recherches (p. ex. Bibliothèque de l'Université de Louvain avant sa destruction en 1914). Rien d'étonnant à ce que le NK continue à fournir de nombreuses additions et corrections aux bibliographies telles que Bohatta, Campbell, Hain-Copinger, de Theux, Van der Haeghen, Van Iseghem, Zech.

Chaque fascicule est, relon l'usage, pourvu d'une liste, sur feuille volante, des abréviations non citées au début de la Bibliographie. On remarquera les Index qui précèdent les n^os^ consacrés à Erasme et à Murmellius.

Les datations sont, comme toujours, établies par la comparaison de l'état des gravures avec des éditions datées. Pour les 2642, 3312, 3436, notamment, l'auteur signale la présence de 'blinddruk' (empreinte de supports). On pourrait, je pense, faire la même remarque pour un très grand nombre d'autres impressions décrites.

Sur les 1587 n^{os} contenus dans les livr. 4-16, 341 sont en néerlandais, 77 en français 3 impressions hollandaises seulement), et 46 en anglais; la vente des livres (surtout anversois | en Angleterre devait être remunératrice; on note spécialement une quinzaine de livres liturgiques, Heures, Missels, etc., à l'usage de Salisbury (Sarum). On rencontre quelques ouvrages bilingues ou multilingues et une édition espagnole (Oras).

Les livr. 15 et 16-17 contiennent les tables: I. N^{os} et titres sommaires de la Bibliographie, classés par pays, villes et imprimeurs. A. Pays-Bas, p. 939-1010. B. Etranger, p. 1011-1017. II. Tables des imprimeurs et éditeurs de la table I. A. Ordre alphabétique des noms de personnes, p. 1021-1031. B. Ordre alphabétique des noms de localités, p. 1032-1036. III. A. Liste des adresses employées sans nom de personne, p. 1039. B. Liste des pseudonymes et adresses fictives des imprimeurs et éditeurs, p. 1040-1041. IV. Table systématique, p. 1044-1082. (1. Théologie. 2. Droit. 3. Sciences mathématiques et naturelles. Technique. 4. Botanique, Zoologie. Médecine. 5. Histoire et géographie. 6. Langues et littérature. 7. Feuilles volantes avec gravures sur bois. 8. Livres à gravures sur bois. 9. Livres avec musique).

Félicitons Mlle Kronenberg de la riche moisson due à ses efforts, et de la manière dont elle la met en valeur. Les *Addenda* sont faits pour piquer notre curiosité et aiguiser notre espoir; puissent de nouvelles sources contribuer à les allonger pendant longtemps!

AUGUSTE VINCENT.

Joannes Baptista en niet Hieronymus Verdussen

In het artikel dat P. Lucianus Ceijssens hier liet verschijnen omtrent een werkje van Emmanuel Schelstrate,[1] zijn enkele misgrepen geslopen. Telkens de naam der Verdussen's daarin voorkomt met een voornaam is deze *Hieronymus* (zie blz. 79, 80, 82). Dat dit verkeerd is en dat daar *Joannes-Baptista* moet staan (Joannes Baptista I voor het druksel en Joannes-Baptista III voor het ex-libris en de nota door J.F. Van de Velde aan Hieronymus toegeschreven), bewijzen wij in twee regels. Het eerste punt blijkt klaar uit het adres zelf van Schelstrate's brief, gedagteekend uit Rome, 15 Aug. 1682: *Al signore Sre Ioan. Baptista verdussen librario in Anversa* (ibid., blz. 85).[2] Wat het ex-libris der twee ooievaren (niet 'zwanen') en de nota betreft, die behooren aan den kleinzoon van den vorigen, den zeer bekenden bibliofiel en lid der Brusselsche Academie.[3]

L. Le Clercq.

1) *Gulden Passer,* 1937, 76-85.
2) Drukker van 1653 tot 1689; zie G.P. 1932, 140; 243-245.
3) Was alleen boekverkooper van 1759 tot 1773; zijn merkwaardige bibliotheek werd openbaar verkocht in 1776; zie G.P. ibid., 155-176.

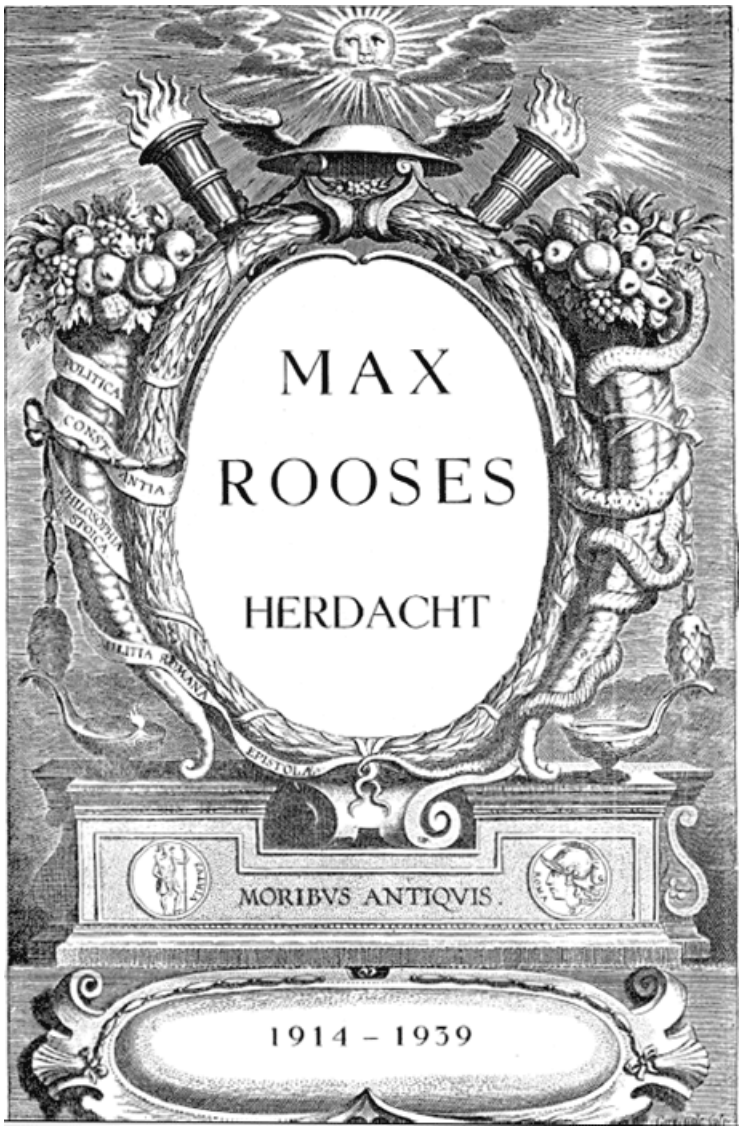

De op de keerzijde afgebeelde omlijsting werd door P.P. Rubens geteekend en door Corn. Galle I gegraveerd voor Justus Lipsius' uitgave van Seneca, verschenen bij de weduwe en zonen van Jan Moretus in 1615. In den oorspronkelijken vorm bevat het medaillon het portret van Lipsius.

[Nummer 2]

Inhoud

Voorbericht	5
Max Rooses-herdenking in het Museum Plantin-Moretus	7
Inleidend woord door Dr. H.F. Bouchery	9
Max Rooses als Conservator door Dr. J. Denucé	13
Max Rooses als Kunsthistoricus door Prof. Dr. A.H. Cornette	21
Het leven van Max Rooses door Emm. de Bom	33
Max Rooses-herdenking in het Stedelijk Prentenkabinet	49
Toespraak door A.J.J. Delen	51
Redevoeringen gehouden bij de ter aarde bestelling van Max Rooses (17 Juli 1914)	57
Rede van Prof. Dr. Paul Fredericq	59
Rede van Pol de Mont	63
Rede van Dr. Lodewijk de Raet	69
Enkele bladzijden uit de geschiedenis van het Museum Plantin-Moretus: het kladboek van Conservator Max Rooses' briefwisseling door H.F. Bouchery	73

[Voorbericht]

L.S.,

Op 15 Juli 1939 werd de vijf en twintigste verjaring van het overlijden van Dr Max Rooses, den eersten Conservator van het Museum Plantin-Moretus, plechtig herdacht.

De Redactie van 'De Gulden Passer' maakt van deze gelegenheid dankbaar gebruik om zich aan te sluiten bij de hulde die gebracht werd aan de nagedachtenis van dezen grooten geleerde, die in 1877, samen met P. Génard, de Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen stichtte, en van 1908 tot 1912 het secretariaat, en van 1912 tot 1914 het voorzitterschap van deze vereeniging waarnam. Zijn uitgebreide kennis en zijn onverdroten werkkracht heeft hij steeds met de meeste bereidwilligheid ten dienste gesteld der vereeniging, die onder zijn leiding een periode van even intense als vruchtbare activiteit heeft gekend. En niet alleen wijdde hij zich met voorbeeldige toewijding aan deze taak, maar hij liet ook, naast enkele bijdragen in het Bulletijn der Antwerpsche Bibliophilen[1)], verscheidene boekdeelen verschijnen in de reeks der Uitgaven van de Vereeniging[2)].

Daarom stelt de Redactie van 'De Gulden Passer' er prijs op het tweede boekdeel van den jaargang 1938/1939 geheel aan Dr Max Rooses te wijden.

Dit volume bevat vooreerst den volledigen tekst der toespraken,

1) Het '*Bulletijn van de Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen*' omvat slechts twee boekdeelen. Het eerste, dat 283 blz. telt, loopt over de jaren 1877 t.e.m. 1881, terwijl de uitgave van het tweede (1882-1886) na de vijfde aflevering werd gestaakt (202 blz., zonder titelblad noch inhoudstafel). Van de hand van Max Rooses verschenen daarin de volgende bijdragen:
Eene bladzijde uit de geschiedenis van den boekhandel over driehonderd jaar (I, 72-81); *Eene bladzijde uit het verloren handschrift van: Admiranda hujus Saeculi* (I, 92-97); *Les frères Wiericx à l'imprimerie plantinienne* (I, 225-248); *Plantin prototypographe* (II, 101-110); *Plantijns geboortejaar en plaats* (II, 191-202).
2) *Boek gehouden door Jan Moretus II, als deken der St. Lucasgilde (1616-1617),* uitg. door Max Rooses. 1878; *Kilianus' Latijnsche gedichten.* Uitg. en met een levensschets voorzien door Max Rooses. 1880; *Correspondance de Christophe Plantin I-III* (1883, 1885, 1911; de voortzetting, dln. IV-IX, werd bezorgd door Dr J. Denucé); *I. Sambucus: Icones veterum aliquot, ac recentium medicorum, philosophorumque elogiolis suis editae.* Nadruk in fac-simile. 1901.

tijdens de Plechtige Academische Zitting in het Museum Plantin-Moretus, op Zaterdag 15 Juli 1939, gehouden door de Heeren Dr. J. Denucé, Prof. Dr A.H. Cornette en Emm. de Bom, alsmede de korte inleiding uitgesproken door Dr H.F. Bouchery.

Vervolgens komt de tekst van de rede, ter gelegenheid van de opening der tentoonstelling 'Max Rooses-Herdenking' in het Stedelijk Prentenkabinet, eveneens op 15 Juli 1939, uitgesproken door den Heer A.J.J. Delen, Conservator van voornoemde instelling.

Dan volgen drie redevoeringen, bij de ter aarde bestelling van Max Rooses, op 17 Juli 1914, uitgesproken door Prof. Dr Paul Fredericq, Pol de Mont en Dr Lodewijk de Raet[3]. Wegens het uitbreken van den oorlog konden deze teksten toen niet worden gepubliceerd. De Redactie is er van overtuigd dat deze getuigenissen van drie vrienden van Max Rooses op gelukkige wijze dezen bundel aanvullen en dankt den Heer Dr J. Denucé voor de bereidwilligheid waarmee hij haar de handschriften, die in zijn bezit waren, in bruikleen heeft afgestaan.

Ten slotte, in het opstel over Max Rooses' correspondentie, wordt, als het ware, het woord aan den herdachte zelf gelaten: de aangehaalde brieven leggen getuigenis af van Rooses' opvatting over zijn taak als Conservator van het Museum Plantin-Moretus.

3) Het woord werd toen ook gevoerd door den Burgemeester van Antwerpen, door de Heeren G.D. Minnaert, namens het Algemeen Bestuur van het Willems-Fonds, Van den Cruyssen, namens de Antwerpsche Afdeeling van dezelfde vereeniging, Em. De Puydt, namens den Liberalen Vlaamschen Bond, K. Pirée en Juliaan De Vriendt.

Toespraken gehouden op de plechtige academische zitting ingericht ter gelegenheid van de 25e verjaring van het overlijden van Dr Max Rooses op Zaterdag 15 Juli 1939 in het museum Plantin-Moretus

Inleidend woord
door Dr H.F. Bouchery
Conservator van het museum Plantin-Moretus

Dames en Heeren,

Toen, op 12 Februari j.l., in ditzelfde huis, hulde werd gebracht aan de nagedachtenis van den betreurden Dr. Maurits Sabbe, was zoopas een andere merkwaardige datum verstreken: op 10 Februari was het juist een eeuw geleden dat Dr Max Rooses geboren werd. En heden, 15 Juli, zijn dag op dag 25 jaren heengegaan sedert de eerste conservator van het Museum Plantin-Moretus overleed.

Wat de omstandigheden op 10 Februari verhinderden, willen wij vandaag niet verzuimen.

Bij dergelijke ontroerende gedenkdagen voelt men zich gedrongen den geest een wijle af te wenden van den dagelijkschen arbeid om aan het verleden te denken, om het rijke leven van de afgestorvenen te overschouwen en de vruchten van hun arbeid dankbaar in het licht te stellen.

Voor een groote figuur als Max Rooses past het, dat die herdenking in breederen kring gebeure, dat openbaar gezegd worde wat de gemeenschap aan hem heeft te danken.

Welk een man van veelzijdige en uitzonderlijke verdienste Max Rooses is geweest, zal U dadelijk met gezag door de woordvoerders dezer plechtige vergadering worden aangetoond. Het past dat ik mij onthoude dit gebied te betreden. Het weze mij nochtans toegelaten er aan te herinneren, dat het huis waarin U thans vertoeft, het wereldberoemde Museum Plantin-Moretus, zijn werk is. Aan zijn zorgen werden de van Edouard Moretus dankbaar aanvaarde schatten toevertrouwd, hij heeft ze voor het eerst geschift en geordend, gerangschikt en beschreven, beschut en veilig geborgen; hij heeft het huis heringericht en

onder zijn leiding werden de getuigenissen van vroeger kunst en wetenschap in logische orde ten toon gesteld, tot grooter nut en leering van zijn medemenschen; hij heeft ten slotte zelf, door lange jaren studie het beeld van den roemrijken stichter van dit huis, de geschiedenis van zijn bedrijf en van zijn tijd, doen herleven in monumentale werken, die wel aangevuld, maar niet vervangen werden.

Door zijn talrijke geschriften zal Max Rooses' naam onafscheidbaar verbonden blijven met dien van de twee meest beroemde burgers van zijn geboortestad Antwerpen: Rubens en Plantin. De titelprent van het programma, dat wij U zoopas mochten aanbieden, mag in zekeren zin symbolisch heeten: Rubens heeft ze geteekend voor een uitgave der Plantijnsche drukkerij, en zij werd vervaardigd voor een werk van J. Lipsius, den vader van ons XVIIe eeuwsch Humanisme, met wien M. Rooses al vast deze merkwaardige gaven gemeen had: wetenschappelijke methode en onvermoeibare werkkracht.

Wat Max Rooses gedaan heeft voor het Museum, voor de Kunstwetenschap, voor de cultureele belangen van het Vlaamsche volk, kunnen wij niet vergeten, en het is elementaire plicht er toe bij te dragen dezen grooten geleerde en edelen Vlaming beter te doen kennen en hoogschatten.

Om aan deze hulde het peil te verzekeren dat zij bereiken moet, diende beroep gedaan op drie personaliteiten die Max Rooses en zijn werk grondig kennen, en het is mij een aangename plicht hun mijn oprechten dank te betuigen voor de bereidwilligheid waarmee zij er hebben in toegestemd op deze vergadering het woord te voeren. De Heer Emm. de Bom heeft, als letterkundige en als bibliothecaris, gedurende bijna een kwart eeuw in nauwe betrekking tot Max Rooses gestaan, en is in de gelegenheid geweest herhaaldelijk - ik denk bv. aan de tentoonstelling van het Moderne Boek in 1904 - met hem samen te werken. Dr. Jan Denucé is gedurende enkele jaren, onder de leiding van Max Rooses zelf, in het Museum werkzaam geweest, hij heeft uit zijn handen het bestuur ervan overgenomen, en heeft ook zijn wetenschappelijken arbeid voortgezet: zoo bv. de uitgave van Plantin's omvangrijke correspondentie. Om over Rooses als kunsthistoricus en vooral als Rubenskenner

te handelen kon geen meer bevoegd redenaar gevonden worden dan Prof. Dr. Arthur Cornette, die, als Conservator van het Koninklijk Museum van Schoone Kunsten, zich dagelijks in de studie onzer Vlaamsche Schilderschool verdiept.

Ik betuig mijn erkentelijkheid aan het Gemeentebestuur, dat zijn steun aan de inrichting van deze herdenking heeft willen schenken, en ik dank in het bijzonder den Heer Schepen A. Molter, die ons de eer bewijst het voorzitterschap van deze plechtigheid te willen waarnemen.

Ik dank tevens U allen, Dames en Heeren, die door Uwe tegenwoordigheid blijk geeft van belangstelling en waardeering.

Het is mij echter een bijzonder genoegen hier de aanwezigheid te mogen begroeten van de dochter van Max Rooses, Mevrouw De Gottal die, samen met den Heer Dr. De Gottal, er heeft in toegestemd deze zitting met haar tegenwoordigheid te vereeren. Ik dank haar voor dit blijk van sympathie. En ik verzoek haar bij Mevrouw Rooses de tolk van onze bewondering en erkentelijkheid te willen zijn. Mevrouw Rooses is niet in de gelegenheid aan deze vergadering deel te nemen, maar zij heeft met de meeste belangstelling de inrichting ervan gevolgd en getoond met welke liefde zij is bezield voor dit Plantijnsche huis, waaraan haar man zijn beste krachten heeft gewijd. Ik breng eerbiedig hulde aan haar die, zóó lange jaren, door haar trouwe zorgen en haar toewijding, haar echtgenoot in zijn werk heeft ter zijde gestaan.

Verschillende personaliteiten kunnen, tot hun spijt, deze herdenking niet bijwonen. Laten zich verontschuldigen: de Heeren Burgemeester C. Huysmans en Schepen Wilms, die in het buitenland vertoeven; de Heer A. Vanderpoorten, Minister van Openbare Werken en Werkverschaffing, door ambtsbezigheden weerhouden; de Heeren Gouverneur der Provincie Antwerpen; Schepen P. Segers; A.J. Hendrix, voorzitter van de Kon. Vl. Academie voor Geneeskunde; C. Jussiant; Prof. Dr. E. Blancquaert; Prof. Dr. L. Lebeer; Prof. Dr. F. Vervauteren; S. Hartveld; F. Van Soens; Dr. M. Peremans; Carlo Gevaert; L. Baekelmans, Pol Anri.

Dames en Heeren,

Ik ben ervan overtuigd dat, dank zij de ontvangen medewerking, deze hulde, waarvan de inrichting werd ingegeven door oprechte gevoelens van dankbare piëteit en bewondering, onzen eersten Conservator Max Rooses waardig zijn zal.

Max Rooses als conservator
door Dr. J. Denuce
Hoofdarchivaris der stad Antwerpen lid der kon. Vlaamsche academie voor wetenschappen, letteren en schoone kunsten van Belgie

De nagedachtenis van Max Rooses verdient inderdaad in de eerste plaats gehuldigd te worden als oprichter en conservator van dit Museum. 38 jaar lang heeft Max Rooses in dit éénig huis te Antwerpen geleefd en gewerkt, en allen die hem gekend hebben, zien zijn schim, zijn gestalte, zijn geest hier nog duidelijk rondwaren. Ik heb de 4 laatste jaren van zijn leven met hem hier gesleten. Max Rooses was toen de 70 al voorbij, maar zijn werklust was dezelfde gebleven. Ik zie hem nog zitten aan zijn lessenaar, lezend, vooral schrijvend met die ongelooflijke zekerheid, blad na blad met zijn fijn geschrift vullend, zonder één enkele doorhaling, van den eersten regel boven aan 't blad tot den ondersten. Het is niet te verwonderen dat die man, steeds in hetzelfde kalme tempo, boeken en verhandelingen voortbracht die ver over de honderd beloopen en waarvan we alléén die in 't kort bespreken die op het Plantijnsche huis betrekking hebben.

Jaren vóór dat hij tot Conservator benoemd werd, hield Max Rooses zich met de geschiedenis van Christoffel Plantijn bezig. Als leeraar aan het Atheneum te Gent, sedert 1866, werkte hij aan de Bibliotheek der Gentsche Hoogeschool, de voormalige abdij van Baudeloo die we als Gentsche student zoo goed gekend hebben, aan zijn eerste wetenschappelijke studie, onder leiding, zouden we durven zeggen, van den geleerden bibliothecaris Ferdinand Van der Haeghen, die de eerste geweest was om de aandacht van de buitenwereld te vestigen op de boeken schatten van het Plantijnsche huis. Max Rooses' werk: *Plantijn en de Plantijnsche drukkerij* kon verschijnen het jaar na zijn aanstelling als conservator, die gebeurde op 8 Juli 1876.

Zooals ge weet waren sedert 1874 tusschen de Stad Antwerpen en de familie Moretus onderhandelingen aangeknoopt tot aankoop van de Plantijnsche drukkerij. Op 20 April 1876 werd de verkoopakte onderteekend en in 1877 bij gelegenheid van de Rubensfeesten, werd het Museum voor het publiek opengesteld.

Voor Max Rooses begon een nieuw leven. Hij was toen 37 jaar oud. Met hem was benoemd geworden, als administrateur of bestuurder, de 20 jaar oudere Emmanuel Rosseels, letterkundige en tooneelschrijver. Rosseels gaf in 1882 een Catalogus uit van het Museum en later, in 1886, een niet onaardig geillustreerde verhandeling over *Het huis van Christoffel Plantijn.* Wij meenen niet dat Rooses en Rosseels malkaar niet verstonden, zooals beweerd wordt. In de voorrede van laatstgenoemd werk, haalt Rosseels het pas verschenen werk van Rooses aan met de woorden: 'Wij schreven voor het volk, en alwie aan ons boek niet genoeg heeft, verwijzen wij naar uitvoeriger werken. Onder deze mag het groote en keurige boek dat onder den titel van *"Christophe Plantin, imprimeur anversois"* door onzen collega en vriend, Dr. Max Rooses geschreven werd wel als het meest geachte aanbevolen worden. Dit werk is eigenlijk een *vade mecum* voor hen die de geschiedenis van den Antwerpschen aartsdrukker grondig willen kennen.'

Op verrassend korten tijd had Max Rooses dit zijn eerste standaardwerk over Christoffel Plantijn geschreven, namelijk in 1882. Alhoewel hij leeraar in de Nederlandsche taal tot 1876 geweest was, ontpopte Max Rooses zich als een geschiedschrijver die er de strengst wetenschappelijke methode op nahield. Met één slag had hij een kultuur-historisch werk over de Antwerpsche gulden eeuw, de 16e, geschreven, zooals er op verre na geen bestond. Max Rooses heeft zich niet alleen ingewerkt in de techniek van het oude drukkerijwezen en met al wat daarmede samenhangt: boekbinden, graveerkunst, lettergieten, maar tevens een beeld geschapen van het intellectueele leven in de Nederlanden (waarvan Antwerpen de zedelijke en economische en esthetische hoofdstad was), waarin de moeilijkste en delicaatste vraagstukken grondig bestudeerd worden: problema's zooals die van het Calvinisme en de geheime godsdienstige sekten, zooals het overhellen van Plantijn en zoovele hoogstaande

Max Rooses te midden van het personeel van het Museum Plantin-Moretus
(midden-groep, van links naar rechts: M. Rooses, conservator, G. Gilbert, adjunct-conservator, Emm. Rosseels, administrateur)

mannen van zijn tijd naar de Hervormde leer, zijn vriendschappelijke, dubbelzinnige betrekkingen met vreemde troonpretendenten, vijanden van de regeering, - diep menschelijke zwakheden die in de geschiedenis steeds en immer weerkeeren en die alleen door taktvolle historici verdienen behandeld te worden.

Voor Max Rooses moet het een groote voldoening geweest zijn, zich in de innigste uitingen van dit grootsche veelzijdige Antwerpsch leven van de 16e eeuw te bewegen. De Archieven van het Plantijnsche huis boden hem hierover een eenige gelegenheid aan die hij te Gent in zijn studietijd nooit vermoed had.

Door Rooses' groot werk werd de aandacht van de heele wereld op het Museum voor goed gevestigd als centrum van het heftigst universeel leven dat West-Europa in de 16e eeuw gekend had. Zoo werd het Museum Plantin-Moretus een doel voor tallooze pelgrims en geleerden die zich met de cultuurgeschiedenis van een der interessantste perioden der menschelijke ontwikkeling bezig houden.

Gepaard met dit in-foliowerk over Christoffel Plantijn, verschenen van Max Rooses hand een menigte kleinere aanvullende studiën. Het tweede jaar van zijn conservatorschap kwam de Fransche vertaling van zijn eerste studie over Plantijn en de Plantijnsche drukkerij van de pers; dan een geillustreerde beschrijving van het Museum, ook in 't Fransch, en, als eerste uitgave van de Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen: het *Boek gehouden door Jan Moretus II als deken der St. Lucasgilde* (1616-17.)

Erg in beslag genomen door het uitgeven van zijn *Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool* en zijn eerste Rubensstudiën, verschijnen nochtans de eene na de andere, talrijke uitgaven van zijn *Catalogus van het Museum Plantin-Moretus,* en detailstudiën als: *Plantijn's koninklijke bijbel* (1880); *Hoe de woordenboeken van Plantijn en Kiliaen tot stand kwamen* (1880); *Le plus ancien fac-similé d'un manuscrit* (1881); *Ortelius et Plantin,* en een reeks artikelen in het Bulletijn van de Maatschappij der Antwerpsche Bibliophielen (1882).

Rond dien tijd begon Max Rooses zijn tweede omvangrijk werk over Plantijn, en waarvan hij de voltooiing niet zou

beleven, het uitgeven van de beroemde *Correspondance de Christophe Plantin.* De twee eerste deelen ervan verschenen in de jaren 1882 en 1885. Van een zuiver wetenschappelijk standpunt beschouwd, is dit wellicht het hoogtepunt in Rooses' werk. Zijn rustelooze en veelvuldige bezigheden lieten hem niet toe dit werk na 1885 voort te zetten. En het was een der redenen die Rooses noopten mij, in 1910 uit te noodigen om dit reuzenwerk verder te volvoeren. Het derde deel van de *Correspondance* verscheen in 1911, 26 jaar na het 2e deel. De overige zes deelen zouden uitsluitend door mij bezorgd worden, het laatste in 1921, in afwachting dat het 10e in voorbereiding, moge verschijnen.

Ononderbroken vloeiden uit Rooses' pen kleinere artikelen die steeds op vinnige wijze de tallooze vraagstukken behandelden die met Plantijn's leven samenhangen, o.a. over *Plantijn's geboortejaar en plaats* (1886), *de Plaatsnijders der Evangelicae Historiae Imagines* (1888), *Twee drukkersmerken van Christoffel Plantijn* (1890). Ter gelegenheid van de Internationale conferentie van het Boek, waarvan hij de algemeene secretaris was, gaf Rooses in 1890 dit onverwachte bundeltje uit dat Christoffel Plantijn in een heel nieuw licht stelde: *Les Rimes de Christophe Plantin,* d.i. een verzameling dichtstukken die aan den aartsdrukker worden toegeschreven, o.a. het veelbesproken *Bonheur de ce monde.* In 1893 leverde hij den tekst bij een bundel sterkwaterplaten van M.B. Krieger, *Le Musée Plantin-Moretus à Anvers.*

Het Plantijnsch archief, die eenige bron voor de sociale geschiedenis van ons land van de 16e tot de 18e eeuw, heeft Max Rooses uitgediept voor zijn studiën ook over Rubens. Ook de duizenden origineele houten blokken en koperclichés die gediend hadden voor de Plantijn- en Moretus-uitgaven. Zoo moest bij Rooses het idee ontstaan een zoo volledig mogelijke verzameling afdrukken en Antwerpsche prenten aan te leggen. Max Rooses heeft inderdaad het Prentenkabinet opgericht, met dezelfde methode als voor het inventariseeren van de Plantijnsche bibliotheek. Een vierdubbele catalogus van de prenten, werd ontworpen: een op de namen van de teekenaars van de prenten, een volgens de graveurs, een volgens het onderwerp van de prent en een volgens de uitgevers. Trouw werd hij in

dit werk bijgestaan door den gemoedelijken heer Gilbert, onder-conservator gedurende vele jaren, even oud als Max Rooses, onverdroten werker eveneens en aan wien de materieele inrichting van het Museum, de bibliotheek en het Prentenkabinet veel te danken hebben. Bij Rooses' dood was de prentenverzameling de rijkst gekende voor wat het gegraveerde werk van Rubens betreft. Van sommige reeksen oorspronkelijke koperen platen en houtsneden bracht Max Rooses nieuwe uitgaven in den handel, in zeer smaakvolle bandjes, zooals die van het *Getijdenboek,* gegraveerd door Crispijn van de Passe; van het *Brevier* in 8° door Jan Wiericx; zooals de *Emblamata* van Hadrianus Junius, enz. enz.

Hiermede verwant is de fac-similé uitgave van de *Icones* of portretten van geleerden en doctoren, door Sambucus in 1574 bij Plantijn uitgegeven en die Max Rooses met een inleiding opnieuw deed verschijnen in de Maatschappij der Antwerpsche bibliophilen, in 1901. Hetzelfde jaar kwam van de pers de bundel *Titels en portretten naar P.P. Rubens gesneden voor de Plantijnsche drukkerij,* met een bijschrift van Max Rooses.

Een werk dat door alle studeerenden van het oude drukkerijwezen ten zeerste geschat wordt, is de *Index Characterum Architypographiae Plantinianae. De letters der Plantijnsche Drukkerij. Les caractères de la typographie Plantinienne.* In dit werk, in 1905 verschenen, bestudeerde Max Rooses de verschillende lettersoorten door de Plantijnsche drukkerij gebruikt en reproduceerde hij een groot getal specimens van de beroemdste tot de eenvoudigste letters die de aartsdrukkerij in den loop der eeuwen gebezigd had. Rooses had voor die uitgaven het advies van technici in het vak ingewonnen, zooals hij steeds deed wanneer moeilijkheden oprezen in de studie van het ontzaglijke materiaal dat aan zijn zorgen was toevertrouwd. Voor wat de geschiedenis van het boek en de boekbanden betrof, wendde hij zich in vertrouwen tot Prosper Verheyden, dien nederigen maar uitnemenden kenner van oude Vlaamsche banden.

Zoo komen we tot de laatste levensjaren van Max Rooses. Nog was zijn hoofd helder en het lichaam veerkrachtig, maar... op 70 jarigen ouderdom komt het emeritaat voor de geleerden; Max Rooses was zich daarvan bewust. Zijn plannen, grootsche

plannen, koesterde hij tot den allerlaatsten dag; de uitvoering eischte echter te veel bijstudiën. Hij liet me in 1910 uit Parijs komen, uit mijn bureel aan de Avenue des Champs Elysées, waar ik als collega Henri Barbusse had en Gabriele d'Annunzio een trouwe bezoeker des huizes was. Ik schrok wel wat toen ik tusschen de 4 muren van het Plantijnsch kamertje zat, achter het bureel van Max Rooses. Maar welke atmosfeer in tegenstelling met die van Parijs! In intiemen, gedurigen omgang met een man als Rooses, onderging ik heel spoedig den invloed, den bezadigden, klaren en toch zwaren invloed van den man dien heel het Vlaamsche land aanzag als zijn leider op geestelijk gebied. Hij ging met me rond in alle zalen van het venerabele huis, in de bibliotheek, in het archief en vertelde me de verre geschiedenis van iedere plaats. Hij bekende dat er nog zooveel te doen was - en dat hij op mij rekende om hem te helpen. 's Anderdaags na mijn komst zette hij me aan de studie van de Plantijnsche Correspondentie, drong hij aan op het maken van den Catalogus der beroemde handschriftenverzameling, op het uitgeven van een definitieven inventaris van het Archief. *Die* werken moest ik uitvoeren volgens de methoden van mijne meesters Pirenne en Frédericq, mijn geestelijken vader.

Maar bovenal hield hij eraan dat ik hem bijstond in het afwerken van zijn laatstbegonnen monumentaal werk: *Le Musée Plantin-Moretus,* bij Zazzarini (ofte gebroeders Franck) uitgegeven, dat inderdaad zijn zwanengang zou zijn. Dit was het ook. Het reusachtig werk, groot in folio, de luxe-uitgaaf vol gekleurde platen, is de bekroning geweest van Rooses' bedrijvigheid als Conservator van het Plantin-Moretus Museum. Gedrukt door de firma Buschmann, heeft men het een standaardwerk mogen heeten, waardig van Christoffel Plantijn. Tal van origineele oude letterproeven werden er voor gebruikt met de schoonste koperdrukken en houtsneden uit het Museum; de beschrijving van de gebouwen werd opgeluisterd door prachtige etsen van Walter Vaes. Het kostbare werk was nauwelijks ten einde toen de oorlog losbrak. De stock van de uitgave werd gedeeltelijk verbrand in het huis Zazzarini op de Schoenmarkt, en ik moest de laatste kapitelen opnieuw schrijven.

Max Rooses heeft de catastroof van den wereldoorlog niet

beleefd. Een geluk voor hem! Hij is niet gemengd geweest in den vreeselijken storm die volgde en die voor zoovele Vlamingen noodlottig is geweest. In de vier oorlogsjaren, toen ook vernieling het Plantijnsche Museum bedreigde, en dat we dag en nacht bewaakten, ging geen dag voorbij zonder dat we aan den grooten heengeganen leider dachten wiens noest werken ons voor altijd een les en een voorbeeld zouden blijven.

Na 25 jaar staat Rooses' werk in de Plantijnsche literatuur nog onaangetast - en zal het steeds blijven een monument van de beschaving en voor de geschiedenis van onze gulden- maar meest beroerde eeuw uit de geschiedenis.

Max Rooses als kunsthistoricus door prof. Dr. A.H. Cornette Hoofdconservator van het kon. museum van schoone kunsten te Antwerpen Bestuurder van de kon. Vlaamsche academie - voor taal en letterkunde

Geachte Toehoorders,

Max Rooses was een dier zeldzame geesten wier beteekenis van het lokale tot het universeele is uitgegroeid. Antwerpen bezat in hem niet slechts den geleerden ambtenaar die onverstoorbaar het oude Huis Plantijn bestuurde, maar tevens een burger wien niets van het geestelijk leven vreemd bleef, die in de rumoerige kunstwereld raadsman was in hoogste instantie. Voor de Vlaamsche gemeenschap blijft hij een der voormannen die de vervlaamsching der Gentsche Hoogeschool hebben voorbereid, een schrijver van degelijk proza, een essayist van beteekenis in de dagen van het letterkundig réveil. Doch het is slechts door de kunstgeschiedenis dat zijn naam vèr in het buitenland bekend is geraakt: zijn werken over Plantijn, Jordaens, vooral over P.P. Rubens, hebben de waarde van monumenten en leeren den vreemdeling dat de Vlaamsche grootmeesters der Renaissance ook door de Vlaamsche wetenschap werden gehuldigd.

Wij achten het een voorrecht op deze 25ste verjaring van zijn overlijden - tevens de 100ste van zijn geboortejaar - de kunsthistorische werkzaamheid van Max Rooses te mogen afteekenen.

Wie Max Rooses' activiteit als kunstgeleerde onderzoekt, staat allereerst vóór de vraag, hoe hij tot de studie van Rubens werd gedreven? Hij was immers van huis uit een taalkundige? Hij doceerde aan het Kon. Atheneum te Gent; hij zond rond

de jaren 1865 een *Vlaamsche Spraakleer* ten behoeve van de Walen in het licht; hij schreef verhandelingen over de geschiedenis der letterkunde... Hoe komt het dat Rubens hem zou aantrekken, zóó krachtig, dat hij zich als het ware met hem zou vereenzelvigen? Dat hij hem met zoo innige toewijding, begrip en geestdrift zou doorgronden? Dat hij bij machte zou zijn Rubens' werken te beschrijven in een compendium dat nog steeds de standaard is van de Rubens-kennis, en zijn leven heeft kenbaar gemaakt in een boek dat niet overtroffen is?

Uiterlijke en innerlijke omstandigheden hebben hem tot deze studie bewogen, en het is voor den biograaf een dankbare opgave de drijfveeren op te sporen van die werkzaamheid die gansch zijn geestelijk leven heeft bezield.

Na enkele jaren verblijf te Gent als Atheneum-leeraar, vestigde Max Rooses zich in 1876 definitief in zijn geboortestad, die hem de bewaring van het Huis Plantijn had toevertrouwd. Wel had hij nooit het contact met Antwerpen verloren, doch thans zou hij beter den polsslag van het leven in de Scheldestad gaan voelen en een gewichtige rol in haar kunstleven vervullen. De snelle vooruitgang van den wereldhandel, de groei van den welstand, de nog betrekkelijke doch reeds merkbare verruiming van het intellectueel verkeer, de langzame, doch voelbare ontworsteling uit de banden van benepen provincialisme, moeten indruk gemaakt hebben op den nog jongen geleerde, vooral wanneer men daarbij bedenkt dat hij in een midden kwam van artisten, schrijvers, schilders en componisten, waaronder Peter Benoit, wiens aanstekelijke geestdrift een factor van belang geweest is in de heropbeuring van het Vlaamsch kunstleven. Men voege bij de algemeene geestelijke gesteldheid van die dagen, het toeval van een heugelijke verjaring dat de Vlamingen dichter zou brengen bij het begrip der Renaissance. Antwerpen is een Renaissancestad; haar grootheid in de kunstgeschiedenis is zij verschuldigd aan de herleving van het classicisme, veel meer dan aan de Gothiek, waarvan zelfs onze Cathedraal feitelijk de beteekenis heeft van een late getuigenis. Niets is natuurlijker dan dat men, in de dagen van overmoedige expansie, na den oorlog van 1870, met hernieuwde levendigheid, is gaan terugdenken aan de XVIIe eeuw, wanneer kort te voren Hendrik

Leys de meer gebalde XVIe eeuw in zijn frescos had doen herleven. De nieuwe voorspoed van Antwerpen deed denken aan dagen van luister en praal en de naam van Rubens moest op aller lippen komen. Max Rooses' natuurlijke disposities, zijn kunstzin, zijn evenwichtigheid, zijn bewondering voor decoratieve schoonheid, zijn gezond optimisme, openbaarden hem iets als een keurverwantschap met de kunst der Vlaamsche gulden eeuw, vooral met die van Rubens. Het geschiedde toen dat het jaar zelf van zijn terugkeer naar Antwerpen, op het initiatief van Jan van Beers, en met het oog op de a.s. viering van de 300ste verjaring van Rubens' geboorte, de Stad Antwerpen een prijsvraag uitschreef over de *Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool.* Men weet hoe twee Antwerpenaren werden bekroond. Afgezien van alle persoonlijke gevoelens die daaruit ontstonden, heeft Antwerpen alvast het voordeel gehad in eens met *twee* geschiedenissen van haar Schilderschool te worden begiftigd: de Adjunct-Stadsarchivaris F.J. Van den Branden, die met de waakzaamheid van een Cerberus het Stadsarchief beschermde, en daardoor een niet te onderschatten voordeel had op zijn mededinger, beschreef de evolutie der Antwerpsche School in een boek dat zijn onmiskenbaar gezag behouden heeft; niet minder gunstig werd Max Rooses beoordeeld om zijn werk, waar hij misschien over minder bronnen had beschikt, doch waar hij, met zijn ontwikkelden literairen smaak, het anecdotische wist te vermijden, en zijn gedachten over onze kunst voor het eerst in goed Vlaamsch zou stellen.

In meer dan één opzicht is de *Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool* leerrijk. Buiten het wetenschappelijk belang blijkt daaruit dat Rooses bij zijn debuut in de kunstgeschiedenis zijn stof in haren grooten omvang meesterlijk wist te beheerschen. Het onderwerp was door de opgave wèl omschreven; zoo hoefde hij niet uit te wijden over de Vlaamsche meesters der XVe eeuw, en kon hij zich vrij bewegen in de Renaissance waartoe hij meer dan tot de Gothiek door zijn temperament, door den geest van zijn tijd, en door het Antwerpsch milieu was aangetrokken. Daarbij kwam dat hij door de fortuin begunstigd was, en zijn oog had kunnen oefenen op zijn lange zwerftochten door Europa, in gezelschap van zijn Gentsche vriend, Willem

Rogghé, wien het werk is opgedragen. Welken frisschen kijk hij op de dingen had, blijkt overvloedig uit de met Théophile Gautier verwante opstellen die hij later gebundeld heeft in zijn reisboeken *Over de Alpen* en *Op reis naar heinde en ver.* Onbevangen heeft hij het geobserveerde steeds weten te beschrijven, en veel bladzijden behooren nog tot het meest objectieve en betrouwbare dat over de meesters van Antwerpen werd gezegd. Wel hebben wij rekening te houden met den oud-leeraar; hij slaat soms den didactischen toon aan, doch was te smaakvol om ooit in pedanterie te vervallen. Wie Max Rooses gekend heeft, weet dat hij wel heel zakelijk kon zijn, doch vóór schilderijen kon hij in vervoering komen, en zijn geestdrift meedeelen met een lyrische kracht die men niet altijd verwacht van den bezadigden geleerde. Getuigt elke bladzijde van de vastheid in zijn artistieke overtuiging, dan gebeurt het soms dat zijn zedelijke begrippen in het gedrang komen: de levensopvatting van den schrijver, de tijdgeest, de bedenkelijk-materialistische begrippen der late XIXe eeuw, mogen wij niet vergeten wanneer hij soms het ‘afzichtelijke’, het ‘afstootende’, het ‘wanstaltige’ weigert te dulden. Maar die critische houding neemt niets weg van de waarde van zijn werk, evenmin als het feit dat hij te veel nadruk heeft gelegd op het systematisch scheiden van de tijden van bloei en verval. Want in het streng afbakenen der tijdvakken blijkt Max Rooses een discipel te zijn van Taine. Het eerste hoofdstuk van de *Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool* is duidelijk doortrokken van de theorie der climaterische gesteldheid die de kunstactiviteit bepaalt. Dit verklaart waarom Rooses uit die opvatting voordeel weet te halen voor de Vlaamsche schilderschool tegenover de Italiaansche Barok die soms met een tikje onderschatting wordt behandeld. Mag de leer dat het historisch begrip der kunst te zoeken is in de studie van het physiek en psychisch milieu thans voor een goed deel overwonnen zijn, dan moeten wij bedenken dat de invloed van den Franschen kunsthistoricus op het einde der vorige eeuw heilzaam geweest is; voor de Vlamingen was het alvast een winst dat zij de theorieën van Taine huldigden in een tijd toen zij nog maar hun eerste schreden deden in de kunstgeschiedenis.

Max Rooses was nauwelijks één jaar te Antwerpen of daar zou de 300ste verjaring van Rubens' geboorte worden gevierd. Het openbaar besef van ons groot artistiek verleden zou zich meteen nog verstevigen en alles stond weer eensklaps in het teeken van Rubens! De pronkzucht der Sinjoren en hun behoefte om de 'zonen van Antwerpen' met luister te vieren, had zich van oudsher overvloedig gemanifesteerd in stoeten en kartels, in praalboog en allegories. Doch hoe stond het nu eigenlijk met de vereering van den meester? In den loop der XIXe eeuw was men op den ouden roem blijven teren. Jan Frans Willems had mogen zingen:

> 'Antwerp, ja in uwe wallen
> Blijft de kunst des meesters brallen
> Door geen vreemde kunst verdoofd';

onze beste dichters hadden zich op Rubens geïnspireerd, o.a. Prudens van Duyse, in 1840, in een sonnet; Theodoor van Rijswijck had in zijn *Bediedenis van den Antwerpschen Ommegang,* vooral gewag gemaakt van Rubens' wagen getrokken door 'vier paar schimmels rijk beslagen, in het fonkelend gareel', doch de afstandige, en eigenlijk onwetende, bewondering bleef toch maar bij de oppervlakte van Rubens' kunst. Rubens' feesten zouden bestaan uit academische toespraken, een historischen 'nachtstoet', een menigte volksvermakelijkheden, maar op het einde der jaren '70 werd er nog niet gedacht aan een tentoonstelling, waar Rubens beter zou kunnen benaderd worden dan met woorden en praal. Gelukkig was er Peter Benoit's *Rubenscantate,* die de herdenking van Rubens' geboorte op een hooger artistiek plan bracht. Het toeval wilde dat de feesten werden ingeluid door Max Rooses met een volksvoordracht in de Mertensvereeniging.

Opvallend is het dat in onzen lande de geestdrift voor Rubens zich nog niet anders had uitgedrukt dan in holle verzen, en dat niemand het gewaagd had de kunst van Rubens grondig te bestudeeren. Het lijdt geen twijfel of dat verschijnsel moet toegeschreven worden aan het gebrek aan artistieke en wetenschappelijke nieuwsgierigheid, en het is daarbij voor ons leerrijk, ofschoon weinig stichtend, hoe het stond met onze toenmalige cultuur. Kunsthistorie werd bij ons bescchouwd als een onschul-

dige liefhebberij, zooals vóór enkele jaren het geval was met de studie van de folklore. Deze toestand is des te minder goed te praten, wanneer men rekening houdt met wat de Duitsche wetenschap op algemeen kunsthistorisch gebied en ten aanzien van de Vlaamsche kunst had gepresteerd. En de toestand was des te vreemder, wanneer men bedenkt dat er op literair, taalkundig en muzikaal gebied een drukke uitwisseling bestond tusschen Vlamingen en Duitschers, waarbij onze gedachten gaan naar de werken van Hoffmann von Fallersleben, om slechts dezen naam te noemen, en naar de ontginning van onze middeleeuwsche literatuur en van het Vlaamsche lied. Doch er is meer: ook Duitsche kunstgeleerden hadden ons land bereisd en hun bewondering vóór, en kennis vàn de Vlaamsche meesters vastgelegd. Het klinkt haast ongelooflijk dat *honderd* jaar vóór de Rubensfeesten, in 1777, de dichter J.J. Heinse in zijne *Briefe aus der Düsseldorfer Gemäldegalerie* heel persoonlijke bladzijden heeft geschreven over Rubens, in een dichterlijk werk, dat bepaald werd door het wezen van de poëzie van dien tijd, nl. door een elementair, onbeperkt levensbesef, en beschouwingen gegeven heeft o.m. over den *Slag der Amazonen,* over de *Ontvoering der Dochters van Leucippus* die nog niets van hun frischheid hebben ingeschoten. Een Duitsch kunstgeleerde heeft zelfs gezegd dat de overwegingen van Heinse over Rubens' *Zelfportret* slechts éénmaal geëvenaard werden, door Robert Vischer in zijn klein Rubensboekje van 1904.

Na Heinse hadden andere Duitsche werken de beteekenis van mijlpalen: reeds in 1834 verschenen Schnaase's *Niederländische Briefe,* in 1842 de *Geschichte der deutschen und niederländischen Malerei* van Hotho; hetzelfde jaar verscheen van Jacob Burckhardt *Die Kunstwerke der belgischen Städte;* in 1855 *Die Malerschule Hubert van Eyck's* insgelijks van Hotho, en in 1862 het *Handbuch der deutschen und niederländischen Malerschule* van Waagen. Blijkbaar hebben al deze degelijke geschriften bitter weinig indruk op onze landgenooten gemaakt, want men zoekt tevergeefs naar sporen van hun invloed. Wel kunnen wij op enkele pogingen wijzen die hier werden gedaan om Rubens beter te leeren kennen, ofschoon de prestaties niet van aard zijn om ons tot fierheid te stemmen. Wij moeten

nochtans vermelden dat J.F. Michel in 1771 een *Histoire de la vie de Pierre Paul Rubens, cavalier et seigneur de Steen* uitgaf. Dan volgt een ontstellende lijst van eerste stamelingen. In plaats van naar zijn schilderijen te kijken, bekommeren onze historiografen zich vooral om het vraagstuk van Rubens' geboorteplaats. Bijna een eeuw nadien verschijnt een opuscuul van Dr. Cooremans, *Rubens est né à Cologne.* In 1861 wordt de literatuur verrijkt met een geschrift van du Mortier, *Recherches sur le lieu de naissance de Pierre Paul Rubens,* en daarna krijgen wij nog in het Jubeljaar 1877 een *Pierre Paul Rubens,* door J.B. Van Mol, een *Rubens et l'école d'Anvers,* door A. Michiels, en een documentair werk. - eindelijk in het Vlaamsch, - van onzen Stadsarchivaris Génard: *Peter Paulus Rubens, aanteekeningen over den grooten meester en zijn bloedverwanten.* De degelijke opstellen van Henri Hymans, en zijn *Histoire de la Gravure dans l'oeuvre de Rubens* hoeven wij niet te citeeren want die behooren niet meer tot de premissen.

Men vergeve ons de bibliographie: zij heeft haar nut om de beteekenis van Max Rooses in het licht te stellen. Nu waren de omstandigheden voor hem heel gunstig. Vooreerst moeten wij ons voorstellen welk een hooge voldoening het moet geweest zijn, in het rustig kader van het Huis Plantijn te arbeiden, waar het aan inspireerende atmosfeer niet ontbrak, in het milieu dat Rubens zelf gekend had, waar hij omgang had met Plantijn's kleinzoon, Balthazar Moretus. De kostbare bibliotheek stond voor hem open, die het leven van Rubens zou toelichten, hij trof er o.m. de boeken van Plantijn's gasten die Rubens' werken hadden gegraveerd. Het zou nochtans meer dan een kwart eeuw duren voor hij zijn standaardboek over Rubens zou schrijven, doch dat zou dan de resultante zijn en de samenvatting van geduldige voorbereidende studies en van de beide groote uitgaven, *Correspondance de Rubens,* en *OEuvre de Rubens* waar hij zich gedurende decenniën met den persoon van Rubens heeft vertrouwd.

Men weet dat de *Correspondance de Rubens* begonnen werd door Charles Ruelens, Conservator van de Handschriften bij de Kon. Bibliotheek te Brussel, die het eerste deel in 1887 in het licht gaf. Na het vroegtijdig overlijden van dezen geleerde werd

de taak van Ruelens door de Commissie van Rubensdocumenten overgedragen op Max Rooses. Niemand bleek voor die taak beter te zijn aangewezen. De volgende deelen van de omvangrijke briefwisseling vàn en mèt Rubens zouden nog elf jaar in beslag nemen, van 1898 tot 1909. De merkwaardige briefwisseling deed Rooses het leven van Rubens en zijn omgeving meeleven, de gestalten van dien tijd, kunstenaars, humanisten, vorsten en diplomaten, traden te voorschijn en bevolkten de verbeelding van den geleerde die dag aan dag in zijn stemmig cabinet al het materiaal verzamelde voor zijn toekomstig Rubens-boek. Intusschen, van 1886 af, verscheen *OEuvre de Rubens,* de meest imposante summa die ooit over een kunstschilder verscheen. Leent het werk zich niet tot doorloopende lectuur, wat ook geenszins zijn bestemming is, dan is het een onvergelijkelijke bron van Rubenswetenschap waar elk tot dan bekend werk van den meester met Benedictijnengeduld is beschreven.

Zijn Rubensstudies heeft Max Rooses dus bekroond met *Rubens' Leven en Werken,* dat in 1904 verscheen. Van den Duitschen kunsthistoricus Karl Justi wordt gezegd dat één enkel schilderij, het portret van Innocentius X, in het Palazzo Doria, hem zijn roeping om Velasquez' leven te bestudeeren zou hebben geopenbaard. Wij hebben nooit vernomen dat Max Rooses van één Rubensschilderij die genade zou hebben ontvangen. Langzaam en zeker, naar de eischen van zijn eigen wezen, is de figuur van Rubens in hem gegroeid en in zijn definitief boek zou ze uitbloeien tot een onvergetelijk beeld. Wie den geleerde gekend heeft, begrijpt wat hem in Rubens moet hebben begoocheld: stellige smaak, standvastigheid in de schepping, zelfbeheersching, evenwichtigheid, aristocratische voornaamheid, waren hoedanigheden die ook Max Rooses eigen waren en die hij in hoogere macht, in den vorm van een overweldigend oeuvre, bij Rubens terugvond. Rubens heeft zijn levensopvatting en zijn ideaal versterkt. In Rubens' leven en werken heeft hij naar hartelust kunnen zwelgen. Hij volgt den meester op den voet, beschrijft zijn huiselijk leven met een gave van suggestie die bewonderenswaardig is wanneer men bedenkt dat in dat opzicht de mededeelingen in Rubens' brieven heel zuinig zijn, stelt zijn vrienden voor, bestudeert de aanleiding en de schepping van elk werk,

verklaart zijn inzichten, verduidelijkt de opvatting van den kunstenaar, onderlijnt de schoonheden, en herschept ten slotte de atmosfeer van het XVIIe eeuwsche Antwerpen bevolkt met de discipels die geschaard zijn om den meester.

Niet alleen voor de Rubenskennis, maar ook voor de opvatting van Rooses' kunstkritiek, is de biographie van grondige beteekenis. Het werk weerspiegelt Rubens, maar ook Max Rooses. De algemeene indruk die er van uitgaat - zooals voorheen die van Rooses' persoon - is er een van zekerheid, zelfvertrouwen, duidelijkheid. *Rubens' Leven en Werken* draagt al de kenmerken van het historisme der XIXe eeuw dat de verschijnselen der geschiedenis voorstelt als begrijpelijk en klaar. Men is later beter gaan beseffen dat het verloop der kunstgeschiedenis zich niet zoo eenvoudig laat aanzien. Rubens, ‘de meester van het gulden licht’, heeft hem gesterkt in de overtuiging dat geluk en macht meer tot bewondering stemmen dan smart; het is die behoefte aan licht, aan permanente gelukzaligheid, aan bovenmenschelijke verheffing, die hem tot een geestelijk verwante stelde van Rubens, en hem het zelfvertrouwen schonk om zijn levenstaak te realiseeren. Die geestelijke gesteldheid van Max Rooses verklaart oordeelen die wij niet zouden onderschrijven, - men kan soms den indruk niet weren dat de menschelijke natuur, haar zwakheden, aarzeling, twijfel, smart vooral, en het labeur der inspanning met meer diepte hadden kunnen begrepen worden. Had hij naar zijn deftig geweten geluisterd, hij zou het misschien gewaagd hebben, sommige kunstenaars, een Bosch, een Brouwer, om hun onbetamelijke uitgelatenheid te berispen, - en zelfs aan Jordaens heeft hij zijn gebrek aan ‘adel’ en aan ‘eerbied’ verweten.

Max Rooses was van huis uit begaafd met het begrip der geschiedenis, had veel kunsthistorische kennissen opgedaan, en verder betrouwde hij hoofdzakelijk de ervaring van zijn oog. Met de speculatieve theories der Duitschers heeft hij zich nooit ingelaten, en om bibliographie maakte hij zich niet druk. Zoo komt het dat wij slechts bij hooge uitzondering de naam van een erkende autoriteit in zijn werk over Rubens vermeld zien, - zijn voorkeur zal wel gegaan zijn tot Fromentin, wiens empirie hij moest waardeeren. Het is een opvatting die den stempel

draagt van zijn fierheid en die wij dienen te eerbiedigen, - elkeen zal daarbij begrijpen dat een kunsthistoricus van zijn beteekenis wel heel sterk zal beseft hebben dat hij de grondlegger was van de Vlaamsche kunstwetenschap. Zijn grenzen zijn dan ook door zijn evenwichtige zakelijkheid te verklaren. Wel schreef hij de *Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool* en later, met een iever die ondanks de jaren onverzwakt bleef, een *Schilderkunst van 1400 tot 1800,* en het handboek *Flandria* in de serie 'Ars Una', doch deze werken hadden veeleer het karakter van vulgariseerende ondernemingen, hij heeft zich daar niet gegeven zooals in zijn *Rubens.* Neen, zijn gebied was de biographie, maar dan ook de biographie die hij wist te doen uitgroeien tot een grootsch historisch geheel, waar, rond een centrale figuur, een menigte menschen betrokken waren, kunstenaars, wijsgeeren, taalgeleerden, diplomaten, verzamelaars, allen die meegewerkt hebben aan den luister der XVIIe eeuw en een gansch door hem uitverkoren tijdvak werd aldus bezield. *Rubens' Leven en Werken,* - en wij kunnen daarbij ook zijn groot standaard-werk over *Jordaens* van 1906, citeeren, waaruit dezelfde hoedanigheden overvloedig blijken, - zou dan ook een reusachtig fresco worden dat imponeert door zijn omvang, en boeit door de secure uitwerking der bijzonderheden. Max Rooses moet gewaardeerd worden niet alleen om zijn wetenschap, die altijd met vlijt en geduld kan verkregen worden, maar ook om zijn dichterlijkheid die een natuurlijke begaafdheid was en die hij aangekweekt heeft in zijn hoogst verdienstelijke *Schetsenboeken.* Was het voor latere vorschers weggelegd sommige punten van Rubens' leven en werken nauwkeuriger toe te lichten, waarbij wij denken aan de geschriften van Oldenbourg, G. Glück en L. Burchard, en heeft men met betrekkelijk geluk gepoogd (wat hij verzuimd heeft) het waas te verdrijven dat de jaren vóór 1600 omnevelt, dan blijft het toch Rooses' hoogste verdienste ons het standaard-werk over Rubens te hebben geschonken dat, èn door forsche synthese, èn door subtiele analyse, ongeëvenaard bleef tot op dezen dag. Vergeten wij daarbij niet dat onze Vlaamsche geleerde de Rubensstudie met een slag ontrukt heeft aan de liefhebberij-literatuur van onze landgenooten en zelfs de Duitsche werken in de schaduw heeft gesteld.

Max Rooses behoorde reeds tot een generatie die zich in de kunsthistoriographie wel door het verstand liet leiden, doch die ook luisterde naar de stem van het gemoed en van de verbeelding. Hij wist twee uitersten te vermijden: zijn heldere geest heeft hem gered van de overdrijving der heroïsche voorstellingen, zijn dichterlijke begaafdheid heeft hem behoed voor lustelooze, verdrietige objectiviteit. Hij had den moed om bescheiden, doch flink, zijn meening te zeggen, dat zouden wij door menig voorbeeld kunnen bewijzen: wij herinneren slechts aan zijn woorden over het groot *Laatste Oordeel* te München, waarvan hij boudweg zegt dat een 'kunstenaar van gewone verbeelding het beter zou hebben gedaan'. Gaat hij echter éénmaal in geestdrift op, dan weet hij zijn begeestering gulhartig te doen deelen, dan kon hij bladzijden schrijven die veilig mogen vergeleken worden met het schoonste van Fromentin en van Jacob Burckhardt. Het doet er niet toe of wij al zijn oordeelen zouden aanvaarden: de inzichten veranderen immers met den tijd en met den beschouwer. Hoever persoonlijke schoonheidsbegrippen kunnen uiteenloopen bewijst zijn waardeering van het Christushoofd in den *Lanssteek,* waarvan hij de 'bovenmenschelijke schoonheid' roemt, terwijl Fromentin dezelfde figuur 'onbeduidend' vindt. Het spreekt vanzelf dat dergelijke appreciatie niets wegneemt van de deugdelijkheid van zijn werk, evenmin als dat hij het landschap van Rubens niet hoog genoeg heeft geschat, omdat Rubens zelf er misschien minder beteekenis zou hebben aan gehecht dan aan zijn groote figurencomposities.

Overwegen wij nog eens de deugden van *Rubens' Leven en Werken,* opperste uitdrukking van zijn kunsthistorische activiteit, en houden wij daarbij rekening met den erbarmelijken toestand der Rubenskennis in 's meesters eigen land, dan beseffen wij dat er niet slechts kennis en volharding, doch vooral liefde, toewijding, trouwhartig overtuigde bewondering toe hoorde om voor het eerst in eigen taal een werk te scheppen dat nog niets van zijn frischheid en van zijn grondige degelijkheid verloren heeft, en waarvan het gezag in de Rubensliteratuur onaangetast is gebleven.

Laat ons met dankbare piëteit herdenken dat hij niet alleen over de Vlaamsche cultuur heeft gesproken, maar ze ook practisch heeft gediend met de grondveste te leggen van de Vlaamsche kunstwetenschap.

10 Juli 1939.

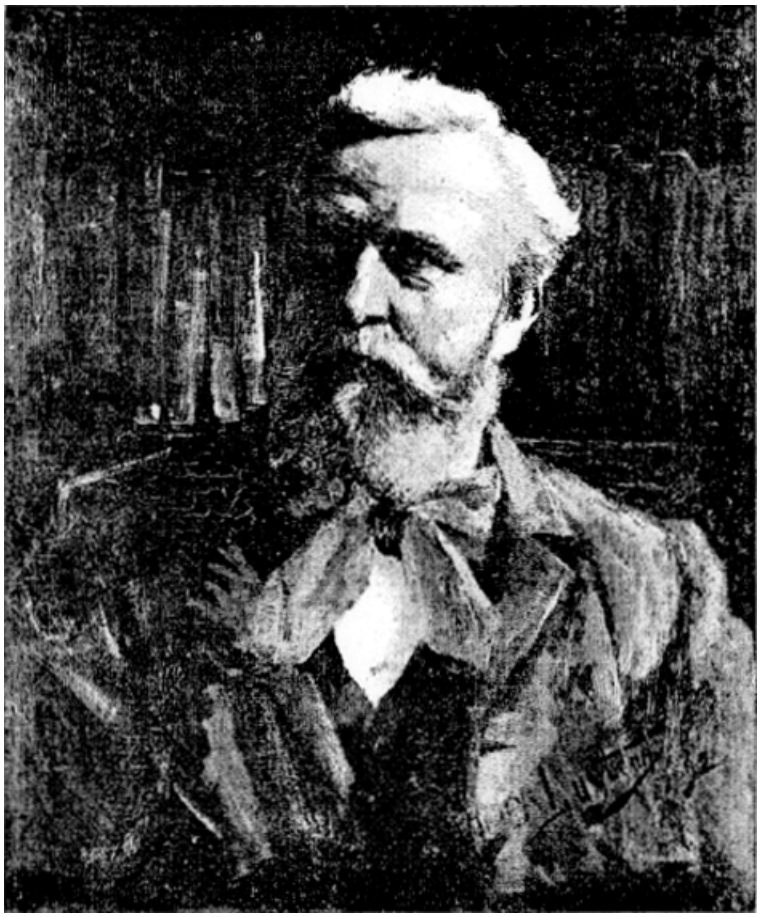

Max Rooses in 1892. Schilderij door Hendrik Luyten
(in het bezit van Mevrouw M. Rooses, Antwerpen)

Het leven van Max Rooses
door Emmanuel de Bom
Eere-hoofdbibliothecaris der stad Antwerpen
Lid van de koninklijke Vlaamsche academie voor taal- en letterkunde

Tot een van zijn naaste verwanten sprak Max Rooses, kort vóór zijn sterven, dit sereene woord:

'Had ik te herbeginnen, ik zou geen ander leven kunnen of willen wenschen'.

Hij heeft inderdaad een gelukkig leven gehad - en dankte dit voor een groot deel aan eigen verdienste.

I

Overblikt men dit leven, dan staat men in de eerste plaats getroffen door *de logische lijn,* die zijn sterke wil er doorheen getrokken heeft. Rooses was geknipt voor het werk dat hij te doen had. En het grootste deel van wat hij heeft verricht is geworden dàt wat hij er zelf van verhoopt had. Rooses had ook geluk - hij heeft, bij zijn afscheid, aan den Antwerpschen magistraat nadrukkelijk betoond wat hij aan zijn geboortestad en haar voorzienige edilen te danken had, maar... met dat 'geluk' alleen, zou hij niet het omvangrijke en beduidende werk tot stand hebben gebracht, dat hij in een tijdsspanne van een viertal decennia heeft gepresteerd.

Eén der meest kenmerkende trekken van Max Rooses is ongetwijfeld zijn *veelzijdigheid.*

Hij heeft uitgemunt op eenige wèl-omschreven gebieden, waar hij baanbrekend en fundamenteel werk in heeft verricht: ik doel op zijn kunsthistorischen arbeid, waar wij o.a. zijn standaard-

boeken over Rubens aan danken[1]; op den arbeid van den geleerde, die Plantijn's leven en werken tot in de meest verdoken bijzonderheden heeft nagegaan en beschreven, en die ervan gemaakt heeft een monument ter eere van den vermaarden aartsdrukker en humanist.

Rooses was alsnog de conservator, meteen organisator, bezieler van geleerde studie en bevorderaar van het boekwezen: in elk van die drie voorname richtingen leverde Rooses eerste-rangs-werk, dat hem trouwens een wetenschappelijke faam heeft verzekerd de geheele geleerde wereld door.

Maar, behalve aan die drie hoofdthema's van zijn geestelijke bedrijvigheid, had Rooses nog andere uitwegen voor zijn rijke verstandelijke begaafdheden.

Men moet den literator-in-hem, den klaar-zienden burgerlijk-gezonden, het eerlijk-meenenden criticus, den stijl-keurigen essayist en den ernstig-onderlegden Neerlandicus, die zijn ruime kennis en inzicht bij voorkeur aan een breeder publiek dienstbaar maakte, naar waarde weten te schatten.[2].

Toch bezat deze geleerde navorscher, die volkomen tehuis was in soms weerbarstig archief-materiaal, in volumineuze en belangrijke correspondenties, en ja tot zelfs in de boekhouding en rekeningen van zijn gebiografeerden, met een accuratesse, die de waarde van ieder detail kende, de geestes-lenigheid om, buiten al die kamer-studie, buiten al zijn reizen en onderzoeken in musea, bibliotheken en archieven, nog de kracht en de lust in zich om zijn aandacht te wijden, en zich te geven, aan de publieke zaak van stad en land.

Rooses was een intellectueel politicus van erkende beteekenis, van wien, van uit zijn sobere werkplaats, in bepaalde omstandigheden ernstige invloed uitging: de bezonken, geschoolde en

(1) *L'OEuvre de P.P. Rubens*. I-V. Anvers. J. Maes, 1886-1892. 4°. - *Rubens' Leven en Werken.* Amsterdam, Uitg. Mij. Elsevier. Antwerpen, Gent, de Ned. Boekhandel, 1903.
Codex diplomaticus Rubenianus, Correspondance de Rubens, I-V (I door Ch. Ruelens). Antwerpen, Wwe de Backer, Jos Maes. 1887-1909.
Rubens-bulletijn. I-V. Antwerpen, 1882-1910 (Met Gachard e.a.)

(2) Men zie verder de *Bibliographie van Max Rooses,* door Emm. de Bom (en Hendrik Pottmeyer), in: *het Boek,* 2e reeks van het Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen. IV, 1915, blz. 1, 97, 194. Alsmede mijn opstel: *Max Rooses, in memoriam,* in *het Boek,* IV, 1915, blz. 185-193.

onderlegde Rooses was van het hout waar desnoods ministers of zeker vooraanstaande parlementsleden uit te snijden waren geweest. Ondertusschen heeft hij verkozen zijn vruchtbaar en blijvend oeuvre te voltooien in zijn conservators-werkkabinet of in zijn studeerkamer thuis.

Iemand als hij, met zulk een uitgebreid interesse voor het gemeenebest en in de eerste plaats hartstochtelijk verbonden aan den herwordingsstrijd van zijn geliefde Vlaamsche volk, moest wel, vanwege de hem eigen Renaissance-geäardheid, en door de veelzijdige talenten waar hij van huis uit mee begaafd was, zich genoopt voelen om in 't openbaar leven, en zelfs in de politiek, een ernstig woord mede te spreken. Hij deed dat met een opmerkelijk gezag, steunend op zijn grondige kennis en ervaring. Hij was al vroeg een der ernstige kopstukken, gaandeweg en in latere jaren de voornaamste en merkwaardigste leidsman in de Vlaamsche Beweging: zeker de meest gezaghebbende voorman van den vrijzinnigen vleugel ervan.

Reeds van 1866 af schreef hij bestendig in week- en dagbladen, als in het Gentsche Volksbelang (met Heremans, De Vigne, Vuylsteke, Paul Fredericq en W. Rogghé). Van 1869 tot 1870 liet hij Vlaamsche brieven verschijnen in de Haagsche courant *het Vaderland.* En van 1870 tot 1904 was hij in de *Nieuwe Rotterdamsche courant* de correspondent uit Vlaanderen, die in Nederland ook zoozeer gewaardeerd was: hij berichtte er over het staatkundig leven in België en vestigde er de aandacht op alle Vlaamsche literair, cultureel, op alle publiek leven. Ook op dat gebied heeft Rooses (men weet het niet genoeg) een veelvoudig werk verricht[1]. Laat ik niet vergeten er bij te voegen, dat Rooses, meer dan een 10-tal jaren, van '80 tot '90, als een der redacteurs heeft gefungeerd in de pittige en dappere *Kleine Gazet,* geleid door zijn boezemvriend, den lateren burgemeester der Scheldestad, Jan van Rijswijck.

Hij leverde ook tallooze bijdragen in de toenmaals voornaamste tijdschriften in Noord en Zuid. Ik noem in de eerste plaats *de Gids,* waar van Hall de secretaris van was; het door dezen

(1) In de Stadsbibliotheek te Antwerpen berusten drie folio-deelen bevattende de uitgeknipte bijdragen in *Het Vaderland* en in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant.*

geredigeerde tijdschrift, dat Rooses hielp oprichten, *het Nederlandsch tooneel,* verder *Eigen Haard, Elseviers Maandschrift,* enz. in Holland. En bij ons het *Nederduitsch Tijdschrift,* waar de literaire recensent in debuteerde als Petrus Comestor, het *Nederlandsch Museum,* geredigeerd door Prof. Heremans (Rooses was ongetwijfeld een zijner beste en voornaamste medewerkers), *de Nederlandsche Dicht- en Kunsthalle,* uitmuntend voor zijn tijd, onder redactie van Coopman en Dela Montagne, *de Vlaamsche School,* door hem en Paul Buschmann Sr. bestuurd, zeer opgemerkte bijdragen over het Vlaamsch in de lagere school in *de Toekomst,* en eindelijk *de Vlaamsche Gids,* in 1905 door hem zelf opgericht en tot zijn dood geredigeerd.

Alleen deze laatste bedrijvigheid in tijdschriften ware voldoende om er een normaal menschenleven mee te vullen.

Rooses, ondanks zijn onmiskenbare redenaars-talenten, een doorgaans woordkarig en volhardend werker, speelde dit klaar; hij wist te woekeren met zijn tijd. En men mag zich afvragen: behooren die weergalooze methodisch aangewende wils- en werkkracht en zijn doorzettingsvermogen om ondernomen taken naar den eisch te volvoeren niet tot zijn meest domineerende trekken en zijn hoogste verdiensten? Te meer daar die groote productiviteit geenszins degelijkheid uitsloot. Hij bezat een evenwichtigen geest en een soberen aard die, in tegenstelling tot de lyrisch-uitbundige geaardheid van de meeste onder zijn stamgenooten, gestaag zijn werkzaamheid beheerschten. Met vlijt en ernst vergaarde kunde en kennis wist hij door volhardend uitbaten productief te maken. In dit opzicht is zijn voorbeeld een ernstige les voor zijn Vlaamsche en ook voor andere nakomelingen. Niemand erkende beter de beteekenis van de leuze die zijn patroon Christoffel Plantijn in zijn drukkersmerk boekstaafde: *Labore et Constantia.* Voorbeeldig volgde Rooses hem daarin na: 'Régler tous ses dessins sur un juste modèle' had Plantijn in zijn fraai sonnet 'le Bonheur de ce monde' gedicht.

Hoe levendig staat hij me nog vóór den geest, bij menig bezoek in zijn werkkamer in Plantin: telkens vond ik hem daar, kalm en bedaard gezeten, getroost dóór-schrijvend aan zijn bureau. Vóór zich heeft hij een register in-4° oblong, waar hij zijn

bijna vrouwelijk-fijn, pittig en net schrift over zaait, van pagina 1 tot de laatste bladzijde. Er liggen kleine notitieboekjes vóór hem opengeslagen. Aan den wand kijken u toe de stroef-bedenkelijke of gemoedelijke koppen van geleerden, verwant aan den stoïcijn Seneca of aan Erasmus. Hij schrijft maar door, zonder opwinding, rustig en vast. Alles aan hem is orde, methode, degelijkheid. Ik bid u, houd hem niet te lang op, en zorg dat uw volzinnen kort en zakelijk wezen. Verba volent - en scripta manent: meende ik aan den schoorsteenmantel achter hem te lezen...

Die handdruk van Max Rooses, als gij hem in zijn werk aantroft!... Hij beteekende vriendelijk: ‘welkom hier’, maar tevens beleefd: ‘wanneer vertrekt ge?’ Zijn welkomgroet was tevens een afscheidsgroet. Hij wenschte geen kwartier van zijn leven te verliezen, en had een hekel aan praten onder zijn werkuren.

Ja, Max Rooses was gierig op zijn tijd: vóór hem strekte zich immers een wijd veld van belangrijke bezigheden uit?

II

Over het Plantijnsche werk, en dat daarmede verwant is, noch over de kunsthistorische productie: - denk aan zijn uitgebreide Rubens-literatuur, maar ook aan zijn werken over de Antwerpsche Schilderschool, over Van Dijck, Jordaens, enz., enz. - heb ik hier niet uit te weiden.

Zij vormen de ruggegraat van zijn oeuvre. Het is werk van gedegen studie, van ernstig begrijpen en ook van een voorname geestelijke dracht. Door naar alle kanten uit te diepen en te beschrijven de levens van de groote figuren die Rooses' eigen geestesleven hebben vervuld heeft hij meer gegeven dan een reeks solide boekdeelen. Hij is volledig gedrongen in hun levenssfeer, heeft den tijd aangevoeld waar zij in gegroeid waren. 't Zijn geworden memoraliën, gedenkstukken van stevige waarde.

Hij schreef daardoor een stuk cultuurhistorie, en hij maakte er niet alleen onze kennis, maar ook ons besef van de beteekenis dier geesteshelden rijker door.

Wat de groote Peter Paulus bovendien is geweest voor *den Antwerpenaar* Max Rooses, dit laat zich allicht begrijpen, voor wie den cultus kent, dien de dankbare Sinjoren, behalve dan aan hunnen idealen Lieve-vrouwe-toren, wijden aan dien anderen zegevierenden toren, den grooten 't leven-verheerlijkenden schilder. De opzoekingen, voorbereidende studies en het schrijven van tal van monographieën hebben 32 jaar van zijn leven in beslag genomen. Hij voelde zijn taak als eeri epische Vlaamsche onderneming, waar hij de figuur van den grooten man in opbouwde, en meteen zijn volk en de stad van Rubens in eerde.

De Antwerpenaar in Rooses...

Misschien wordt het tijd, dat men den Antwerpenaar minder uitsluitend en eenzijdig-lyrisch gaat verheffen tot een symbool van het eeuwige optimisme... De gulle stad, de animeerende Brabantsche stad, heeft ook meer verdiepte, minder aan de oppervlakte blijkende, wezenstrekken. Er is het verborgen leven van de eenzelvigen, de dichters, de met den geest levenden, er is ook een ànder Antwerpen dan het vlotte, het decoratieve, het uitbundige... Gelukkig maar, en een jongere tijdgenoot heeft er het rondwarende spook van teruggevonden in het Museum Plantin...[(1)] Moge ook díe geest verder gezond opbloeien in een sfeer van begrijpen en medevoelen...

Rooses' liefde tot zijn stad uitte zich in den vorm van een stille passie. Die liefde was bij hem ruim, niet één-zijdig, geenszins provinciaal te noemen of eng-geestig. Hij wenschte - zeker door de beroemde mannen die hij beschreef daartoe gedreven? - die stad groot in de toekomst, zooals ze het in vroeger eeuw was geweest. ‘En als echt Vlaming, zag hij die grootheid niet dan verbonden aan die van 't geheele geliefde Vlaanderen, dat hij kende en beminde als weinigen’.[(2)].

En hoe zagen de Antwerpenaars nu Max Rooses? Wel, in zekeren zin was deze man voor zijn naaste medeburgers een soort ‘stadsgeheim’. Allen meenden hem te kennen, feitelijk ignoreerden de meesten onder hen hem zoo goed als geheel. Wel lazen ze in de krant van en over hem; den politicus, den

(1) Zie: *Vlaanderen, o welig huis:* Maurice Gilliams, Antwerpen, ik en mijn stad, p. 99.
(2) Zie ook mijn opstel in *het Levende Vlaanderen,* o.a. blz. 49.

Flamingant, den man van 't Landjuweel en van Oud-Antwerpen; ze zagen hem ongetwijfeld in levenden lijve. Maar dat dubbele leven van hem, ook dat van den waakzamen geleerden schrijver, die met zijn denken haast voortdurend buiten en boven de dagelijksche sfeer van zijn medeburgers verwijlde, de Europeesch-geörienteerde boekenschrijver, naar wiens advies tot in de Vereenigde Staten geïnformeerd werd in kunsthistorische zaken - den stillen en stevigen werker op geestelijk gebied, den humanist Rooses, dien vermoedden slechts zeer weinigen.

Max Rooses heeft steeds op een wijsgeerig-sereene en diskreetstille wijze zijn werk verricht, zonder te verlangen dat er veel beslag rond gemaakt werd; het was hem niet te doen om gevierd of bejubeld te worden; zijn verlangen was voldaan als hij een ondernomen taak tot een goed einde had weten te brengen.

Die gezonde zakelijke geest, dat vrij-zijn van iedere bekommering om succes of uiterlijke betuigingen van waardeering, heb ik vaak bij Rooses bewonderd, en nooit bleek me die zóó welsprekend als in zijn brief aan den Magistraat der stad Antwerpen op 1 Februari 1910. Hij geeft daar rekenschap over de 32 jaren, die hij aan zijn uitgebreide Rubens-werk heeft besteed, en hij eindigt met een ernstige hulde en warme dankbetuiging aan het bestuur van zijn moederstad ‘voor de onverpoosde en onverzwakte ondersteuning, die het verleende aan allen, die het hunne bijdroegen tot vereering van Rubens' naam en tot opheldering van zijn leven’.

Zóó was de man: ‘wat hij aanpakt, dat volvoert hij, zonder gerucht, zonder vertoon; en, als 't werk gedaan is, een kleine buiging - hij gaat tot andere “oefeningen” over’.

III

Een levensbeeld te schetsen, met eenige kans om Rooses' persoonlijkheid recht te laten wedervaren - dit is ondoenbaar in een beperkt bestek als van dit vluchtig levensoverzicht.

Men kan nu hoogstens een ietwat forschen greep doen in dat leven en in de schier ontstellende bedrijvigheid van dezen door onverpoosden werklust gedreven man.

Ik wil dan nog trachten een indruk te geven van Rooses' beteekenis als literator en als Vlaming, als Vlaamsch strijder en als cultureel voorman. En dan moeten nog eenige trekken toegevoegd worden aan de beeltenis van den buitengewonen mensch, die Rooses is geweest, den mensch dien ik de eer en 't geluk heb gehad gedurende een kwart eeuw te mogen kennen en vaak te ontmoeten, ofschoon het sympathieke en intieme verkeer met hem een poos beschaduwd is geweest door een gebeuren, dat in onze literaire historie bekend staat als: het oprichten Van Nu en Straks.

Als ik den literator in Rooses naar den eisch wil waardeeren en kenschetsen, dan moet ik dit in alle oprechtheid doen, en zonder te vergeten, dat de generatie, die in de literaire en cultureele beweging van ‘Van Nu en Straks’ een wezenlijk deel heeft gehad, zeker niet in persoonlijke onmin, maar ongetwijfeld in ernstig meeningsverschil en in meestal stilzwijgende oppositie heeft gestaan tot hen, dien toenmaals ‘het hooge literaire gezag’ vertegenwoordigden.

Ik heb Rooses' critische essays - zijn drie *Schetsenboeken* en zijn *Letterkundige Studiën* - reeds gelezen, er vaak van genoten, toen ik nog een jonge man was. Het bracht ons het oordeel van iemand, die veel wist, veel gelezen en ervaren had, en zich geroepen voelde om zich rekenschap te geven over de beteekenis van de Vlaamsche literatuur sedert de romantische opleving rond de jaren '40 en de literatuur tot omtrent de jaren 1890 toe - want nà dien tijd heeft Rooses zijn critisch dagof maandwerk gestaakt en zich, zoo goed als uitsluitend, tot kunsthistorische studie en werk bepaald. Ik heb over Rooses' algemeene waarde als criticus reeds eenmaal dit geschreven: ‘Een ruimer onderlegde geest dan de zijne had voorzeker over onze literatuur tot dan toe niet gericht gehouden’.

De Vlaamsche letterkunde heeft Max Rooses om zoo te zeggen als getuige medegeleefd. De romantiek van Conscience stond nog in bloei, toen hij in 1865 met *Een drijtal verhandelingen over de geschiedenis der letterkunde* debuteerde en verder in tijdschriften critische opstellen begon te publicceeren, die in 1877 in zijn (Eerste) Schetsenboek, en naderhand in nog drie prozabundels, werden verzameld. De criticus Rooses heeft zich vaak

verdiept in 't werk van voorname, vooral Fransche esayisten en critici, als zijn superieur voorbeeld Hippolyte Taine, als Sainte-Beuve, als de artistieke Theophile Gautier, misschien als Paul de St. Victor, maar zeker naderhand als Brunetière, Jules Lemaître, Faguet en waarschijnlijk de burgerlijke Francisque Sarcey, de man van 't 'gezond verstand', (De meeste hunner werken heb ik onlangs niet zonder eenige verrassing, in komplete rijen, in strijdbare slagorde, op de rekken van Rooses' eigen bibliotheek zien staan prijken...) Deze buitenlandsche voorbeelden zullen den Vlaming, die trouwens in Busken Huet een fraai exempel in de Nederlandsche taal waardeerde, aangezet hebben om in eigen omgeving op zijn beurt 'het critische geweten' te worden. Ik betwijfel of een Baudelaire door hem op prijs werd gesteld, en vrees, dat de titel alleen van zijn beroemde *Fleurs du mal* hem allicht zal afgestooten hebben...

Max Rooses, die een logische kop was, ook geen 'gezond verstand' ontbeerde, - in Frankrijk zou hij tot de 'Normaliens' behoord hebben - had een 'bezadigd' oordeel. Deze twee eigenschappen zijn deugden, die de burgers van het liberale tijdvak van toen vóóral op prijs stelden. Velen onder hen bezaten doorgaans alleen het gezond verstand van Joseph Prudhomme en de bezadigdheid van Monsieur La Palice. Maar gelukkig waren Rooses' criteria niet steeds alleen prud-hommesque. Opgevoed als student in de posivistische leer van Auguste Comte, had hij veel opgestoken in het misschien wat dogmatische, maar niettemin groote werk van Taine. Een essay als dat van hem over Balzac is toch een monument te noemen. Rooses had een felle bewondering voor den historicus der Fransche letterkunde Villemain. Later noemt hij Emile Zola 'een groot dichter'. Sloeg hij den bal zoover mis?

De groote deugd van Max Rooses was, dat hij 't eerst zijn Europeesch-geschoold oordeel op de literaire critiek van zijn eigen volk heeft toegepast.

In een rede op 't Letterkundig Congres te Gent in 1891 sprak Rooses, in een andere orde van gedachten, typeerend voor zijn algemeene opvatting, deze woorden: 'Houd middelmaat is een gulden spreuk... men moet in geen zin overdrijven'[(1)].

(1) Handelingen Congres Gent 1891, p. 303.

Op kunst toegepast - en deed Rooses dit niet, uit den drang van zijn bezadigd en bezonnen wezen? - is de leuze eerder van aard om deze laag bij den grond te houden.

Kunst is in wezen aan alle middelmaat vijandig, tegenstrijdig eraan en afkeerig ervan. ‘Kunst is passie’ werd geschreven. In ieder geval: onzijdigheid en temperamentlooze middelmaat staan beslist buiten alle kunst.

Rooses bestudeert dus de literaire voorgangers en tijdgenooten. Hij karakteriseert ze, situeert ze in de evolutie der Vlaamsche letteren. Hij let meer op de deugden dan op de gebreken, maar ziet niemand naar de oogen. Hij schrijft een proza, dat, misschien voor 't eerst in Vlaanderen, getuigt van ruim inzicht en vooral gekenmerkt is door ponderatie. Hij ziet verder dan het boek, ontwaart en voelt erachter den tijd, de strooming, het volk. En zijn stijl is prettig, luchtig en vlot, toch geenszins ijl en inhoudloos, alleen soms wat gemoedelijk-burgerlijk. Hij neemt een eigen standpunt in, weet te onderscheiden, te wikken, te wegen. Er wordt naar hem geluisterd, als naar ‘den kunstrechter’.

Reimond Stijns, de novellist, die toen nog goeddeels vastzat in een geëxalteerde romantiek, maar in wiens werk reeds iets van de bloedwarme-menschelijke passie van den epicus Cyriel Buysse begon te ontkiemen, huldigde Rooses (ca. 1892) in een brief overvloeiend van lof. Hij prijst hem, die met ‘onbetwistbaar talent en onverdroten ijver aan de Vlaamsche letterkundigen den weg wijst die tot volmaaktheid leidt’. ‘Vrank en vrij’, zegt hij, ‘komt Rooses met zijn meening vooruit, en is hij soms min (sic) zacht, hij herinnert (aan) de spreuk: ‘Die zijn kind bemint, kastijdt het’. Hij komt op tegen de middelmatigheid-aankweekende bewierooking van ‘elk voortbrengsel op kunstgebied’ enz.[1].

En Prosper van Langendonck schrijft aan Max Rooses, bij diens viering in 1892, een brief met volgende hulde:

‘Alhoewel in zoovele opzichten - zoo in kunst- als in levensbeschouwing - mijne overtuiging met de uwe niet overeenstemt, laten, en de gemeenschappelijke liefde voor het Vlaamsche ras,

(1) Zie *Jef van de Venne, Max Rooses* (in: Mannen van beteekenis XXIV, 1894, p. 268.

en mijn waardeering uwer verdiensten en uwer oprechtheid mij toe, u de uitdrukking aan te bieden mijner persoonlijke sympathie'.

En wie beide mannen heeft mogen kennen, weet, dat deze woorden echt gevoeld zijn en vereerend voor beiden.(1)

Rooses schreef meestal in een vlotten causerie-toon, behagelijk, met glansjes van een beeldspraak die niets revolutionairs had, want hij hield van lieve beelden, als waar hij gaarne een stijl vergelijkt bij 'het beekje kabbelend en klaterend over kiezel en kei'. Zijn woord was malsch en klonk op een aangename wijs. Hij had een bijna sensualistisch genoegen bij 't formuleeren van zijn meening: het woord 'genietbaar' leek vaak de grootste lof. Het doet denken aan den gullen voorproever, die 'het zich laat smaken'. Zoo ongeveer voelde Max Rooses het meerendeel der Vlaamsche literaire kunst aan, en het verklaart zijn waardeering voor de gemoedelijk-huiselijke vaderlandsche poëzie van toen. Geestdriftig, met heel zijn hart, waardeerde hij de gedichten van zijn ouden vriend Jan van Beers en diens epigonen, terwijl hij vreemd en afzijdig stond tegenover de tragische lyriek van Guido Gezelle, die nochtans reeds lang het geniale 'Dien avond en die roze' had gedicht. De zin voor het mystische lag den nuchteren rationalist niet. Bovendien had hij een vooroordeel tegen het zgn. particularisme van de 'Westvlaamsche school' - waarbij te memoreeren valt, dat later Willem Kloos schreef over Gezelle's taal, dat die was 'zuiver Hollandsch, alleen maar wat leniger, wat frisscher, wat jeugdiger dan het burgerlijk-nette en afgepast-schoolsche van de meeste Noordelingen in zijn tijd'.(2). Maar ook die vergissing moge Rooses niet te zwaar aangerekend worden. De volgeling van Comte en van Taine kon moeilijk ademen in de subtiel-christelijke sfeer van den Fransciscaanschen dichter - in later tijd zal hij ongetwijfeld de grootheid van Gezelle hebben ingezien. Ondertusschen voelde hij meer voor een prozaïsche dichteres als Hilda Ram dan voor de zooveel fijnere en diepere Hélène Swarth. Vrij laat, nadat een tiental bundels van haar verschenen waren en

(1) T.a.p., p. 268.
(2) Zie mijn bijdrage *Willem Kloos over de Vlaamsche letteren* in Versl. en meded. v.d. Kon. Vlaamsche Academie, 1935, p. 479.

zij reeds lang door Kloos was geroemd als ‘het zingende hart van Holland’ wijdde ook Max Rooses haar een Gids-opstel, - iets, waar Prosper van Langendonck eerder ontstemd over was...[1].

De criticus Rooses was ongetwijfeld, naar smaak en gedachtengang, wel zeer aan zijn tijd gebonden. De literaire productie volgde hij als belangstellend toeschouwer, die aan de breede gemeente daarover relaas uitbracht.

Toen in de Zuidnederlandsche poëzie van de jaren '85 à '90 de zgn. Parnassiaansche richting, voornamelijk door den Pol de Mont van de *Fladderende Vlinders* geïncarneerd, door hem als de ‘nieuwe richting’ werd gekarakteriseerd, kon de ernstige Max Rooses het geval niet langer met gemoedelijke gelatenheid aanzien. Al die pantoens, sonnetten, rondeelkens, pastoreelkens, vilanellen en aquarellen deden hem aan als onnutte beuzelarij. Hij zag in zeker opzicht niet verkeerd, maar zijn argumenten om er tegen te keer te gaan waren niet beter. Hij eischte van de dichters, dat ze meer gevoel, meer gedachten zouden verwerken in hun verzen. Met da Costa hield hij zeker van een poëzie, die gevoel, verbeelding en heldenmoed tot onmisbare elementen had. Pol de Mont stelde zich vlijtig te weer en deed een arsenaal van literaire speren en lansen kletteren. Totdat de ernstige en subtiele Prosper van Langendonck, met een rijp en inslaand betoog, zich met zijn Vlaamschen Parnassus in de arena waagde en schitterend het pleit beslechtte. De poëzie zou alleen van gevoel leven? Integendeel, ze sterft ervan, weerlegde hij. Men moet ook van de dichters niet eischen, dat zij zich begeven tot het schrijven van utilitaire traktaatjes, op rijm en tot nut van 't algemeen. De dichter weze allereerst een diepvoelend en met heel zijn geest levend mensch. Dat menschelijke omvat alles, ook vele dingen die Max Rooses wat grif voor beuzelarij aanzag. Waarom zou een zonnestraal glijdend door 't loover of een vogel fluitend op een tak minder schoon en belangrijk zijn voor den dichter dan... bv. de beschrijving van den slag der Gulden Sporen? Voor den Flamingantischen strijd lansen breken gebeurt toch best in 't proza van dag-, week- en

(1) Zie *Werk van Prosper van Langendonck,* p. 178.

maandbladen, en de vaderlandsliefde - als vak - heeft immers toch niet het monopolium der poëzie?

Rooses was vroeger veel gelukkiger geweest in zijn literairhistorische essays, als bv. in dat kleurig-malsche, suggestieve, een heelen tijd oproepende opstel over Willem Ogier; in dat opstel over de Geuzenliederen, en in zijn warm-doorgloeide levensbeschrijving van den merkwaardigen man, die Rooses in zekeren zin tot voorbeeld is geweest: Jan-Frans Willems. En dan nog dat smakelijk opstel over Jan van Rijswijck, waar het woelige Antwerpen van den eersten Meeting-tijd zoo kostelijk in herleeft?

Max Rooses koesterde een groote liefde voor Vlaanderen's zorgenkind, dat arme weeskind, het Vlaamsch tooneel. In de eerste plaats zag hij zeker in het tooneel een reuzenmiddel tot opwekking van hooger Vlaamsch leven. Misschien heeft onze Vlaamsche cultuur nog niet het gewenschte stadium bereikt om een hoogstaand dramaturg voort te brengen. Rooses vergenoegde zich dan voorloopig met den verdienstelijken en sympathieken Frans Gittens tot een meester in de school van Shakespeare te promoveeren. Ook deze uitspraak zal wel niet een definitieve mogen heeten.

Ter eere van Max Rooses moet ik echter een niet onbelangrijk feit onderlijnen: hij heeft op een zeker oogenblik een zeer bijzondere aandacht gewijd aan Albrecht Rodenbach, die *Gudrun* dichtte. Dank zij vader Arthur Cornette, die te elfder ure Rodenbach's dramatisch poëem redde uit den stapel der afgewezen mededingende kopij, werd *Gudrun* door de jury er nog eens ernstig op nagekeken; met het gevolg, dat de groote Albrecht door den Antwerpschen keurraad op uitzonderlijke wijze werd vereerd met een speciale bekroning.

En Max Rooses vroeg al spoedig aan den jongen Rodenbach, met wien hij te Antwerpen een dag had doorgebracht, om zijn stuk in het *Nederlandsch Museum* te mogen laten afdrukken; een voorstel, dat deze echter niet kon aanvaarden.

Men moet in *Van Nu en Straks*[1] dien prachtigen brief lezen, dien Rooses mij welwillend op mijn verzoek toevertrouwde ter publicatie: daar flakkert de jeugdige genialiteit van Roden-

(1) Nieuwe reeks, II, p. 175-178.

bach uit op. Hij noemt zichzelf ‘een man der jonge reactie, der volstrekte vrijzinnigheid, tegen het dogmatism in zake kunde en kunste’ en hij bekent, dat ‘rechtzinnig katholiik en, goddank, met nog een wenig geloove’, hij ‘zijn geest voelt overstroomen van liberalism’. Hij brengt hulde aan Max Rooses' groote oprechtheid.

Een schooner dokument om den ruimen geest ook van Max Rooses aan te toonen dan dit getuigenis van den onsterfelijken jongeling ken ik niet.

IV

Het materiaal om Rooses te teekenen als strijdend Vlaming, als een der voornaamste steunpilaren van ons Vlaamsche cultureele huis, is overvloedig voorhanden. Hij is de voorname Vlaamsche leider, die de wet van 1883 op 't Nederlandsch in 't middelbaar onderwijs eischte, ze voorbereidde, en hielp doordrijven door anderen in 't Parlement. Een wet, waar ik niet aarzel, voor een ernstig deel, den opbloei van het literaire geslacht van 1890 en volgende jaren aan toe te schrijven.

De onversaagde polemiek, die Rooses heeft gevoerd, jaren aan een stuk, in 1890 en vlg. om het Pransch te weren uit het programma van het lager onderwijs, waar dit gebeurt ten koste van het algemeen onderricht, zou aanleiding kunnen geven tot het citeeren van merkwaardige uitspraken, die zijn groot en ruim begrip van den strijd der Vlamingen prachtig onderlijnen. Krachtiger betoog voor het recht van onze taal en voor onze volksontwikkeling ken ik niet[1].

Max Rooses' hoogste verdienste als Vlaming zal wel liggen, in het verheven aandeel dat hij heeft genomen in den strijd tot het bekomen van een Vlaamsche hoogeschool. In de eindspurt die tot de zege moest voeren, had hij de leidende rol op zich genomen. Hij vereenigde alle verstrooide strijdkrachten, ontzenuwde alle geschillen. Men voelde toen reeds, dat de slag gewonnen was... Toen kwam de Oorlog... Wat zou er over dit onderwerp - dat, in den oorlog, en daarna - de oorzaak is

(1) Zie Nederlandsch Museum, 1892, p. 325.

geweest van vreeselijke verwarring, misverstanden en zelfs van misdaden! - uit te weiden zijn! Ik vergenoeg me, er op te wijzen, als op een der edelste en schoonste daden uit dit rijke leven.

Lodewijk de Raet, die, eenige maanden na hem, ook nog in 1914, stierf, getuigde van Max Rooses, aan zijn graf, den 17 Juli 1914, dat men hem éénmaal zou huldigen ‘als den voornaamsten grondlegger van de Vlaamsche hoogeschool’. En dit is waarheid. Wanneer zal dan in de aula van de Gentsche alma mater zijn borstbeeld eens komen te prijken? Het had reeds lang moeten gebeuren!

En nu gedenk ik nog even den mensch Rooses, zooals ik hem reeds als jongeling gekend heb, toen ik fungeerde als secretaris in het Antwerpsche Taalverbond, dat hij presideerde. Hoe ik hem in 1904, met zijn vereerende instemming, kon opvolgen als correspondent van de Nieuwe Rotterdamsche Courant, waar hij op schitterende wijze aan mede gewerkt had van 1870 tot 1904. Hoe ik als zijn secretaris mede mocht inrichten de belangrijke Tentoonstelling van het Moderne Boek in ditzelfde Museum Plantijn, waar het werk van William Morris voor 't eerst in ons land doeltreffend werd door bekend gemaakt. Er is ook nog de Rooses, die een groot reiziger was doorheen Europa, en die daar gezellig over schreef[1]. Ik had hem nog moeten teekenen als spreker in openbare en in politieke vergaderingen, als gewiekst debater in de Nederlandsche taal- en letterkundige congressen; als de inrichter en de ziel van den onvergetelijken *Boekwezendag* te Antwerpen in 1890, waar bibliophielen en bibliothecarissen uit heel Europa voor naar Antwerpen kwamen; als heropwekker van een schitterend verleden, die het Landjuweel der rederijkers van 1561 in 1892 liet herhalen, en in 1894 in de Antwerpsche wereldtentoonstelling met zijn vriend Frans van Kuyck *Oud Antwerpen* heroptooverde; als mijn loyale tegenstander in den ‘heroïschen’ pennestrijd betreffende de ontmanteling van O.L. Vrouwekerk, waar hij en de zijnen hun gulden sporen moesten laten; als machtig en alom erkend bevorderaar van alle belangrijk cultureel Vlaamsch

(1) *Over de Alpen; Op reis naar heinde en ver...*

werk, de ziel van Taalverbond, van Willemsfonds, van Tooneelverbond; als ijverig en trouw medestander van Peter Benoit en van Jan van Rijswijck; als beschermer van ons tooneel, van de Vlaamsche Opera, in één woord, als *de ware leider en hoofdman van het cultureele Vlaanderen.*

Hij is een onvergelijkbaar werkzaam man geweest. Hij diende uit diepe overtuiging de zaak van zijn volk. August Vermeylen getuigde van hem in 1912: ‘Wij weten, dat er in uw geslacht wellicht geen mensch is, die meer dan Gij, met uw diepe oprechtheid, met uw rustig-klaar verstand, zoo breed van opvatting, met uw blik die het geheele veld des geestes overziet, gedaan hebt voor de verruiming van onzen verstandelijken gezichtskring.

‘Wij weten, dat niemand wellicht vóór U, zoo volkomen in zichzelf het beeld heeft verwezenlijkt van die hooge kultuur die wij voor het Vlaamsche volk wenschen’.

Wat is daar aan toe te voegen? Deze woorden zijn ook thans na een kwart-eeuws nog volkomen waar: ze aan te halen is ook ‘een daad van eenvoudige rechtvaardigheid’.

Wij hebben, het geslacht van '90 - ik durf het te bevestigen - den grooten voorganger, ondanks wat ons scheiden kon, nooit onze groote waardeering en onze diepe bewondering voor zijn karakter en zijn werk onthouden, zoomin als onze hartelijke genegenheid voor zijn persoon.

Het is een gelukkig uur voor me, dat ik hier, in een vogelvluchtig overzicht van dit rijke leven, Max Rooses een poos voor u heb mogen oproepen, in heel zijn wijd-strekkende beteekenis - en zooals hij door heel zijn volk verdient te worden gezien.

4 Juli 1939.

Opening van de tentoonstelling ‘Max Rooses - herdenking’ op 15 Juli 1939 in het stedelijk prentenkabinet te Antwerpen.

Toespraak
door A.J.J. Delen
Conservator van het stedelijk prentenkabinet

Deze tentoonstelling is een daad van piëteit en dankbaarheid.

Het is vandaag, 15 Juli, juist 25 jaar geleden dat Max Rooses (die toen pas sinds eenige maanden op rust was gegaan) overleed.

Ik zal niet spoedig die schitterende Julidagen van 1914 vergeten, dien ochtend dat ik op het Stadhuis dit onherstelbaar verlies vernam en dan dien namiddag dat Rooses, te midden van een glorieuze zonneweelde, door zijn vrienden en vereerders, in een langen optocht, naar het graf werd gedragen. Ik zie nog Pol de Mont en ik hoor zijn klaroenende stem die, in naam van de toen nog vereenigde flaminganten, het laatst vaarwel uitsprak bij den open grafkelder...

Eenige dagen nadien brak de oorlog uit... Onze wereld veranderde plots van uitzicht... 25 jaar... Rooses zou ook dit jaar, op 8 Februari, 100 jaar zijn geworden. Nog steeds is de herinnering aan dien grooten voorman der Vlaamsche kultuurbeweging, levendig gebleven. In zijn werk leeft hij voor ons voort.

Het is daarom dat wij hem heden dankbaar gedenken.

Ik meende dat het Stedelijk Prentenkabinet bij deze herdenking niet afzijdig mocht blijven.

Ik heb het reeds vroeger herhaaldelijk verklaard dat Rooses de eigenlijke stichter is van het Prentenkabinet. Hij zal er wellicht nooit aan gedacht hebben dit Prentenkabinet, als een nieuwe instelling, te scheiden van het Plantijn-Museum. Maar gedurende al de jaren dat hij als conservator van dit Museum werkzaam was, heeft hij nooit opgehouden de grafische verzamelingen, teekeningen en prenten, bij iedere gelegenheid aanzienlijk te verrijken. Niet alleen kocht hij, overal waar hij ze

aantrof, de prenten onzer oude Antwerpsche plaatsnijders, liep hij veilingen en kunsthandels af, niet alleen stichtte hij de Vereeniging der Antwerpsche Etsers, en kocht hij ieder jaar van levende Antwerpsche kunstenaars een gedeelte van hun grafisch werk. Maar daarenboven schonk hij aan de Stad, voor het Prentenkabinet, de prachtige verzameling teekeningen van oude en moderne Antwerpsche meesters, verzameling welke hij zelf, in den loop der jaren, voor zijn eigen genoegen, had aangelegd. Het is die verzameling welke de kern van ons Prentenkabinet uitmaakt en welke wij heden in deze twee zalen tentoonstellen.

Wanneer wij onze blikken laten gaan over deze reeks werken van allereerste gehalte, dan kunnen wij ons rekenschap geven van den smaak en de kennis welke Rooses bij het samenstellen van zijn verzameling geleid hebben. Deze verzameling is als een samenvatting van de geheele Antwerpsche kunstgeschiedenis: zij gaat inderdaad van de meesters der 16e eeuw als Hans Bol, Joris Hoefnagels en Marten de Vos, langs Jan Breughel, naar de 17e eeuw met Rubens, Van Dijck, Jordaens (waarvan hij een vijftal van de schoonste teekeningen bezat), de kleinere meesters der 17e eeuw, langs de minder belangrijke 18e eeuwers, naar de Belgische school der 19e eeuw, van af Balthasar Ommeganck en Ferdinand de Braekeleer, naar de groote figuren van Leys en Hendrik de Braekeleer (die, dank aan Rooses, op een prachtige en overvloedige wijze in het Prentenkabinet vertegenwoordigd is), tot Willem Linnig en Hendrik Schaefels, de tijdgenooten van Rooses zelf. In 't geheel meer dan 150 bladen, allen meer of minder interessant, maar waartusschen talrijke heusche meesterstukken.

De verzameling kwam in 't bezit van de stad in Juni 1905. Nooit werd er over gepraat noch geschreven. Rooses bracht zijn teekeningen met pakjes naar het Plantijn-Museum. Gilbert, zijn helper, schreef ze in het register, legde de bladen in de kast, eenige stukken werden tentoongesteld. Maar verder niets. Geen officieele overdracht, geen stukjes in de kranten, geen tromgeroffel en dan ook geen dankbetuigingen. Om er iets van te weten moesten wij in het bestuurlijk archief van dien tijd gaan zoeken...

Neen, zonder Rooses, zou het Prentenkabinet er niet gekomen zijn.

Portret van Max Rooses. Ets door J.B. Michiels

Ik heb ook gemeend dat wij een passende hulde aan zijn nagedachtenis konden brengen door hier tentoon te stellen wat hij op het gebied der kunsthistorische wetenschap gepresteerd heeft.

Rooses is werkzaam geweest op velerlei gebied. Hij deed aan literaire kritiek. Hij begon zelfs als dichter en slechts een paar weken geleden kon ik de hand leggen op het handschrift zijner eerste letterproeven, dichtstukken in erg romantischen stijl. En iedere Vlaming weet, (of moet althans weten) wat Rooses heeft gedaan voor de Vlaamsche Beweging, voor de vervlaamsching van het onderwijs van de lagere school tot de hoogeschool, voor de Vlaamsche Congressen. Hij heeft een groote rol gespeeld in de Antwerpsche politiek. En er was een tijd dat men - wellicht met een tikje overdrijving, - zegde dat Jan van Rijswijck burgemeester was bij naam, maar dat zijn vriend en mentor Max Rooses burgemeester was in feite.

Rooses was conservator van het Plantijn-Museum. Het werk dat hij daar heeft geleverd, is op zich zelf reeds ontzaglijk. Maar Rooses was ook, en wel in de eerste plaats, *kunsthistoricus.* Op dit gebied heeft hij zijn besten arbeid geleverd. Hij heeft om zoo te zeggen zijn heele leven gewijd aan de studie van Rubens' werk. Hij had het geluk te leven in dien gulden tijd dat het Gemeentebestuur van Antwerpen zijn museumconservators aanzienlijke subsidies kon verleenen om op reis te gaan en opzoekingen te gaan doen in het buitenland. (Die tijd is lang voorbij...) Het is hem alzoo mogelijk geweest het geheele werk van Rubens (althans hetgeen er in die jaren van gekend was) te bestudeeren en te beschrijven, in samenwerking met Charles Ruelens de geheele correspondentie van Rubens op te sporen, te commenteeren en uit te geven. Hij schreef zijn standaardwerk over Rubens. En nu weet ik wel dat dit alles door de wetenschap achterhaald werd, dat veel van hetgeen Rooses in die werken neerschreef, later herzien werd en terecht gewezen. Maar zoo gaat het immers met ieder historisch werk. En niemand mag loochenen dat Rooses in ieder geval de vaste basis heeft gelegd voor al de latere Rubensstudies. Zijn werken hebben al hun waarde behouden. En dit is niet alken het geval met zijn studies over Rubens, maar ook met die over Jordaens en Van

Dijck, met zijn *Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool,* met zijn *Geschiedenis der Vlaamsche Kunst* (welke alleen verscheen in de Fransche vertaling van Georges Eekhoud) met tal van andere studies verschenen in tijdschriften als *De Vlaamsche School, Onze Kunst,* en in vele buitenlandsche publicaties.

Een ander doel dat Rooses heeft nagestreefd, met al de taaie hardnekkigheid die hem eigen was, dat was de herstelling van het Rubenshuis en de stichting van een Rubens-Museum. Ik zal hier deze lange lijdensgeschiedenis niet herhalen. Maar het moet toch gezegd worden dat Rooses de promotor was van dit initiatief, dat hij er tot aan zijn dood met woord en pen rusteloos voor geijverd heeft en dat het *zijn* plan is dat wij heden uitwerken, *zijn* gedachten die wij heden verwezenlijken. En wanneer wij het volgend jaar Rubens' herstelde woning zullen openen, dan mogen wij daarbij den naam van Max Rooses niet vergeten.

Dit alles hebben wij door deze tentoonstelling willen herdenken. De bijna volledige verzameling van Rooses' kunsthistorische werken ligt hier uitgestald: zijn eigen werkexemplaren met nota's, verbeteringen en aanvullingen van zijn eigen hand, zeldzaam geworden overdrukjes en brochures. Maar ook de meeste zijner handschriften: het manuscript zijner *Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool,* dit van zijn *OEuvre de Rubens,* dit van den *Codex Diplomaticus Rubenianus,* de twee handschriften van zijn boek over Jordaens (want na een eerste gansch voltooide redactie, herschreef hij het boek van de eerste bladzijde tot de laatste), en vele andere handschriften, notaboeken en werkmateriaal.

Dit alles was tot nu toe opgeborgen op de zolders van het Plantijn-Museum, maar moet te zijner tijd zijn plaats krijgen in het archief van het Rubenshuis - het toekomstige Rubenaeum. Door deze relieken hier voor het eerst onder de oogen van 't publiek te brengen, hoop ik een idee te hebben gegeven van Rooses' ontzaglijke werkkracht op dit eene gebied zijner veelzijdige activiteit, de Vlaamsche kunstgeschiedenis.

Nu weet ik wel dat, naast de schitterende uitstalling der kostbare teekeningen, de eentonige opeenvolging van deze pakjes bekribbelde zijdjes papier geen spectaculair karakter heeft. Maar bij nader inzicht geven zij den bezoeker in 't algemeen een tref-

fend beeld van Rooses' werkmethode. En voor hen die hem gekend hebben en die hem aan 't werk hebben gezien, zal deze tentoonstelling herinneringen opwekken.

De herinnering vooreerst aan een man die een karaktervol figuur was. Want dat was Rooses ongetwijfeld: een figuur. Rooses was een werkman, een arbeider, en ik gebruik deze woorden in hunnen strikt letterlijken zin. Deze geleerde met zijn aristokratisch voorkomen volbracht zijn dagtaak als een gewoon handarbeider. Iederen ochtend stipt om 9 uur betrad hij zijn donker werkkabinet op de verdieping van het Plantijn-Museum, zette zich aan zijn schrijftafel en systematisch, kalm en zeker, zonder overhaasting, vulde zijn pen deze blaadjes met een fijn, dun, mikroskopisch, maar klaar en gelijkmatig geschrift. De papiertjes stapelden zich op tot het uur van 12 sloeg. Dan kwam Mevrouw Claes, de vlijtige, gedienstige portiersvrouw, aankloppen met een pakje verkenskop van bij Raes, en een fleschje Leuvensch bier. En na dit sober, burgerlijk twaalfuurtje te hebben verorberd, zette Rooses zich weer voor zijn papieren en schreef verder tot 4 uur en ook wel eens tot later. Toen bracht de tram van de Melkmarkt hem terug naar het deftige huis in de Provinciestraat, waar tot laat in den nacht nog licht brandde en waar Rooses nog vele uren in zijn bibliotheek met lezen en schrijven doorbracht. Alzoo, dag aan dag, tot het werk, voltooid, naar de zetterij ging en een ander op 't getouw werd gezet. Het resultaat daarvan ziet gij hier, het levenswerk van een man die zichzelf een schoone taak had gekozen en die taak met koppigen wil doorzette, tot het laatste uur gekomen was.

Oh! ik weet het, en ik herinner het me nog zeer goed dat de jongere generaties op Max Rooses wel eens met een zekeren spot probeerden neer te zien. Deze steeds ernstige en deftige mijnheer, met zijn strengen blik, deze koele, statige grijsaard die langzaam en afgemeten sprak op een wat hooghartigen toon, die niet in staat scheen noch om te schaterlachen noch om in woede of verontwaardiging los te barsten, en die daar in zijn olympische ongenaakbaarheid troonde in het stille Plantijn-Museum, hij kon moeilijk de volle sympathie van iedereen genieten. Hij kon overigens wel eens onaangenaam stug zijn en voor vreemden was hij nogal terughoudend en gesloten.

Maar degenen die er in geslaagd waren het ijs te breken, konden onvoorwaardelijk op hem rekenen. Ik ken er die, jonge menschen nog, door hem met vaderlijken raad werden gesteund en die hij hielp hun weg te vinden. Die zijn hem dankbaar en zij gedenken hem met ontroering.

Ik weet ook dat de jongere generaties zijn boeken als onleesbaar terzij schoven. Die kurkdroge stijl, statig en stug, als de man zelf, koel en onbewogen, zonder ups and downs, zonder klank en zonder kleur, las men niet voor zijn plezier. Maar het was Rooses niet zoozeer om den vorm te doen dan wel om den inhoud. Hij was een man van wetenschap en zeer weinig artist en zijn degelijke kennis op het gebied der kunstgeschiedenis dischte hij niet op omkransd met de bloemen der belletrie. Maar zijn smaak was onfeilbaar, al droeg hij den stempel van den tijd, en op het gebied van oude Vlaamsche schilderkunst zou men hem geen appelen voor citroenen hebben opgesolferd. En het blijft dan toch maar vaststaan dat zijn boeken nog steeds geraadpleegd worden door degenen die zich bewegen willen op het gebied der Vlaamsche kunsthistorie.

Wat Max Rooses ons als geschiedschrijver der 17^{e} eeuwsche schilderkunst heeft nagelaten behoort tot het beste uit ons geestelijk bezit. Als zoodanig staat hij vooraan in de rij dergenen die de namen Vlaanderen en Antwerpen, tot in de vier hoeken der wereld een schoonen klank hebben bijgezet.

Daarom moest deze tentoonstelling een daad zijn van dankbare piëteit, en het is in dezen geest dat ik den heer Schepen uitnoodig ze voor het publiek open te verklaren.

Redevoeringen gehouden bij de ter aarde bestelling van Max Rooses (17 Juli 1914)

Rede van prof. dr Paul Fredericq

Mijne Heeren,

Namens zijne talrijke Gentsche vrienden en vereerders kom ik hier getuigen hoe diep het plotseling heengaan van Max Rooses ons grieft.

Te Gent, in ons midden, heeft hij tien gelukkige jaren van zijn leven doorgebracht, wellicht de tien beslissende jaren van zijn rijkgevuld leven, de jaren zijner wetenschappelijke en letterkundige vorming, van 1866 tot 1877.

Toen hij in de Arteveldestad aankwam als een nog onbekende, was hij maar 27 jaar oud. Te Gent won hij zijn eerste sporen als schitterend lettercriticus, als koene Vlaamsche strijder in de pas door hem gestichte afdeeling van 't Willems-fonds, de allereerste, die onder zijne knappe leiding als secretaris het goede voorbeeld gaf aan al de latere vertakkingen dier heilzame volksinstelling; - als inrichter van het IX^{de} Nederlandsch Congres van 1867, een der beste Congressen, grootendeels dank aan hem; - eindelijk als geleerd en geesdriftig lofredenaar van Plantijn en van Rubens; want het was te Gent in de bibliotheek der Hoogeschool, dat hij zijn eerste werk over de Plantijnsche drukkerij schreef, dat door de Koninklijke Academie van Brussel bekroond werd, en dat hij de stof verzamelde en reeds grootendeels verwerkte van zijne heerlijke *Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool,* die door de Stad Antwerpen bekroond werd in 1867.

Die twee boeken waren het uitgangspunt van zijne gansche levensstudie.

Zij deden hem naar zijne geboortestad triomfantelijk terugroepen en aan 't hoofd stellen van het Museum Plantin-Moretus, dat onder zijn beheer de perel uwer stad is geworden.

Maar te Gent had hij niet alleen gestreden voor de volkszaak, voor de volkstaal, voor de vrijzinnige beginselen; niet alleen geschreven, gestudeerd, gezwoegd als eene onvermoeibare bij, die den honig der wetenschap en der kunst vlijtig verzamelt. Hij had er ook aller harten veroverd en aller achting gewonnen.

En toen hij naar Antwerpen vertrok, gevoelden wij allen te Gent maar al te wel wat wij aan hem verloren.

Doch den vriend verloren wij niet.

Wij volgden hem uit de verte met welbehagen in zijne zoo nuttige en zoo glansrijke loopbaan. Wij zagen hem met trillend hart eenen Europeeschen naam verwerven. Maar voor ons bleef hij dezelfde, de gulle vriend uit de Gentsche jaren, de trouwe Max van vroeger.

En nu staan wij hier met neergeslagen blikken, diep gebogen hoofden en benepen harten vóór zijne lijkbaar geschaard in deze ruime gastvrije woning, waar wij zoo dikwijls zijn hartelijk onthaal mochten genieten.

Hoe fleurig en opgeruimd was dan onze Max, als hij de Vlaamsche vrienden ontving in dien tempel der vriendschap, door hemzelven gebouwd, en opgesmukt met heerlijke schilderijen der oude vaderlandsche meesters, die hij zoo goed kende en zoo hartstochtelijk bewonderde: Rubens, Van Dijck, Jordaens; - en waar ook de jongeren naast die reuzen prijkten met hunne doeken en beeldhouwwerk, in die puike kamers door zijnen Gentschen boezemvriend den grooten landschapschilder Gustaaf Den Duyts zoo zwierig versierd.

Al die stomme getuigen der onvergetelijke uren hier met Rooses in den huiselijken kring gesleten, roepen ons aan den voet zijner lijkbaar met eene onweerstaanbare macht zijn fijn en beminnelijk beeld vóór den geest: met den glans der gulhartigheid over zijn rozig gelaat, met de schittering der oprechtheid en der kordaatheid in zijne fluweelen blikken, met den vloed der zingende kleurrijke woorden over zijne minzame lippen.

Niemand overtrof hem als gastheer, nergens smaakte men beter dan onder zijn dak al het zoete, al het innige, al het hooge der echte Vlaamsche gastvrijheid.

En naast zijn beeld, dat vóór onzen geest hier oprijst, zien wij altijd aan zijne zijde een ander wezen: de eenvoud zelf, de bescheidenheid zelve, stil, kalm, zacht, staande steeds naast hem, heel dicht bij hem, en toch schier onzichtbaar, onafscheidbaar van hem, doch als 't ware zich schuil houdend in de milde koele schaduw van zijnen zonneschijn: zijne vrouw.

Wij allen, die tot Rooses' vriendenkring mochten behooren,

Max Rooses' werkkamer in zijn woning te Antwerpen

weten wat die voorbeeldige levensgezellin hem in lief en leed heeft geschonken aan gemoedsrust, aan geluk en aan zedelijke kracht.

Wij zijn niet wreed als de dood.

Wij scheiden Rooses niet van zijne aangebedene vrouw. Ook aan haar gaat onze eerbiedige innige hulde op dit plechtig uur.

En nu wij U nog ten lesten male in ons midden bezitten, hier, heel dicht bij ons, o goede oude trouwe vriend Max, o flinke dappere leidsman in den strijd, wij brengen U onzen laatsten groet toe met een bloedend, maar met een dankbaar hart.

Uit den grond onzer Vlaamsche ziel zeggen wij U: *Vaarwel!* Misschien: *Tot weerziens!*

Ja, ja, tot weerziens! Want wij kunnen voor altoos niet scheiden van U.

Rede van Pol de Mont

Hoort gij mij, Max?

Kunt gij mij nog hooren?

Is uw astraal lichaam, gescheiden nu sedert pas twee dagreizen van het stoffelijk hulsel, waarmee het volle vijf en zeventig jaren verbonden bleef, niet reeds zoo ver verdwaald in de geheimzinnige nevelen, die daar dalen en stijgen tusschen deze aarde en het Land-van-ginder-ver, waaruit nog geen terugkeerde, opdat uw hart nog kunne vernemen en herkennen mijn stem?

Hoort gij mij, Max?

Ik had u, ik heb u nog zoo veel te zeggen, Max!

Zoo, ondanks al het te verwachtene tóch onverwachts, zoo, ondanks uw reeds hoogen leeftijd tóch veel te vroeg, sloopt gij weg uit onze scharen, neen, rukte u weg, met woesten klauw, de domme, woeste kracht, die in het blinde maait zooals zij in het blinde zaait! En nu uw polsen niet meer kloppen, uw longen de lucht teruggaven, die hen vulde, nu moet ik u zeggen, - hoort gij mij, Max? - wat ik u zoo innig gaarne nogmaals herhaald had bij leven en gezondheid...

Van 1880 tot dezen dag, lange vier en dertig jaar, kennen wij elkaar, Max, en van die vier en dertig jaar waren wij er volle zes en twintig zoo heerlijk verbonden door de banden van de echtste en hechtste, de eerlijkste en rechtschapenste vriendschap.

Neen, *niet* van den dag onzer allereerste ontmoeting was dit zoo. Nagenoeg acht jaren lang hebben wij geleefd, welbewust geleefd in luidop bekende, nobele veete, en in die spanne tijds hebben wij als ridderlijke ‘kempen’ tegenover elkaar gestaan in zoo menig loyaal steekspel.

Ik was toen de jonge, hartstochtelijke kunstenaar, *die noode draaft in voorgeschreven perken* en afwijkt, omdat hij afwijken wil, van een reeds onder te vele zoo smalle als breede voetsporen onvast en onveilig geworden baan...

Gij waart de rijpe, bezadigde op orde, maat en overlevering gezette wijze meester en wegwijzer, schrikkend en bevend, dat daar een enkel Vlaamsch talent had kunnen inslaan een weg, wel

nieuw, maar die doorloopt, zou kunnen doodloopen, in netels en distels, in braam en doren.

Wat zaten wij, als paladijnen fier, paladijnen, *gij* van de zijnde, *ik* van de wordende Vlaamsche letteren, bout en stout in het zadel op onze slagpaarden, - stokpaardjes misschien wel een beetje, Max -, en wat braken wij menige lans op elkanders harnas, en wat lieten wij, maar steeds met zwierigen zwaai, onze strijdzwaarden neerkletteren op het brons van onzen wederzijdschen beukelaar, - ons principenschild -, dat het zoo zinderde en gonsde.

Weet gij het óók nog, Max?

Dat waren schoone, onvergetelijke dagen, dagen van eerlijke, wederkeerige krachtmeting, zoo als er, ook voor mij, Max, wel geen meer komen zullen...

Maar het schoonste en heerlijkste van alles was toch dit: uit veete en gevecht kwamen wij weder als de beste vrienden.

Max, na Conscience, den onvergetene en onvergetelijke, na Jan van Beers, den te veel vergetene, waart gij volle zes en twintig jaar mijn beste, eerlijkste, trouwste en vertrouwbaarste vriend!

Met open vizier, schrap op eigen best weten en willen, doch van harte steeds gereed om eigen dwaling in te zien, zóó leerde die strijd met u mij strijden.

Ik zeg er u dank voor, Max, zoo als ik u dank zeg voor zoo menigen dienst, dien gij mij, sinds wij den laatsten zwaardslag wisselden, bewezen hebt.

* * *

Max, met de zelfde stem en op dezelfde toon, als toen ik u, levende den levende, toesprak, heb ik u dit gezegd...

Nu echter, dat ik niet langer zal spreken in eigen naam; nu dat ik u op verlangen van den heer Hippoliet Meert, die hier niet verschijnen kon, een laatste maal zal huldigen uit naam van *Het Algemeen Nederlandsch Verbond*, waarvan gij een der trouwste aanklevers en een der mildste beschermers waart; nu zou ik willen, dat er brons zat in mijn keel, opdat mijn woorden lang zouden weergalmen in het bewustzijn van allen, die ze hooren.

Max Rooses, wat waart gij voor het Vlaamsche volk, dat volk, dat u dierbaar was als uw eigen bloedmaagschap zelve, -

wat waart gij voor ons als schrijver, als geleerde, als leider!

Neen, niet waart gij de kunstenaar, die herschept en verwezenlijkt in klank en maat van woorden de beelden van zijn rijk bevolkte fantazie, de indrukken van zijn zinnen, de rimpelingen van zijn gevoel. Maar gij waart, na en naast Nolet de Brauwere, - en hoeveel onpartijdiger, vriendelijker, breeder van gedachte en veelzijdiger dan hij -, de schrandere kunstrechter, die de groote gemeente, hoe stomp en weerzinnig zij zich ook toonde, poogde te verzoenen met het Schoone, en die tevens, dichters en prozaschrijvers herinnerde aan hun plichten tegenover volk en land.

Dit, immers, Max Rooses, was levenslang uw hoogste droom! En het was ook de mijne, al wilde ik hem wellicht niet verwezenlijken met juist de middelen, door u aanbevolen.

Uw *Schetsenboeken*, zoo vloeiend van taal, zoo glashelder van stijl, en, in die *Schetsenboeken*, uw voortreffelijke studies over *Taine*, wiens voetspoor gij op onzen bodem als kriticus druktet, over *Conscience*, over *Jan van Beers*, vooral over *Willem Ogier* en *Pater Poirters*, in lengte van jaren zullen zij voor ons een kostelijke gave blijven.

En hoeveel, hoe oneindig grooter is de verdienste, die gij u verwierft, waar gij nu eens in 't Fransch, - ja, in 't Fransch, uit noodzakelijkheid des gebods en omdat het in dien tijd niet anders kon -, maar hoeveel liever, hoeveel natuurlijker en welsprekender in uwe en onze eigen moedertaal, bestudeerdet en kenschetstet, beoordeeldet en verheerlijktet onder alle kunsten van Vlaanderen die kunst, welke ons volk stempelde voor alle tijden tot een der edelste kultuurvolkeren, de kunst onzer groote Vlaamsche, en vooral, ja vooral, onzer groote Antwerpsche schilders.

Uw afgod, Rubens, richttet gij op het schoonste, hoogste, hechtste, duurzaamste gedenkteeken in een reeks boekwerken, die er zelf uitzien als monumenten, en die, ondanks al wat de nieuwste stijlkritiek en een jongere esthetiek daarin ooit als min of meer verouderd mogen aanwijzen, zijn zullen, nog vele, vele tientallen jaren, *aere perennius*, duurzamer, steviger dan het brons van Rubens' standbeeld zelf.

Rooses, haddet gij ons niets anders nagelaten dan uw in

't Nederlandsch gestelde standaardboek, *Rubens' Leven en Werken*, dan nog zoudt gij een onvervreemdbaar recht hebben verworven op de erkentelijkheid van geheel uw volk.

Hoe voorbeeldig waart gij als strijder en leider in den Vlaamschen kamp!

Als strijder! Vlaamsch van binnen als van buiten, Vlaamsch binnen in uw rijk en gastvrij huis met al de uwen, maar Vlaamsch ook, wààr en met wie gij u bevondt!

Als leider! Wie van allen, die reeds gingen, liet er een grootere leemte dan die, welke gaapt nu op de plaats, waar gij stondt.

Anderen herdachten reeds, hier of in het sterfhuis, welk overgroot aandeel gij naamt aan den jarenlangen strijd tot vervlaamsching van ons middelbaar en zelfs van ons lager onderwijs.

Het Algemeen Nederlandsch Verbond, uit het midden waarvan als het ware de tweede en grootere *Commissie tot Vervlaamsching van de Gentsche Hoogeschool* ontstond, weet, - en zal het nimmer vergeten -, hoe gij de ziel van deze *Commissie* waart.

Het verachterd volk van Vlaanderen, - verachterd, wij weten door wiens schuld! -, eindelijk en beter laat dan nooit doen geven den eenigen faktor, die het weder zal doen gedijen tot een kultuurvolk, zich zelf waard en zijn overheerlijk verleden, - dat, Max Rooses, was het laatste ideaal, dat u voorzweefde.

Bij de plechtige ontvangst, welke Antwerpens Magistraat, omringd van het puik van Antwerpens kunstenaars en kunstminnaars, u in 1912 ten Stadhuize voorbereidde, steeg als van zelf, toen gij in een zeer korte rede danktet, de verzuchting uit uw mond:

'De Vervlaamsching van de Gentsche Hoogeschool, die zou ik vóór het eind van mijn leven nog willen verwezenlijkt zien'.

Eilaas! Het heeft niet mogen zijn!

Maar wij, die hier staan, wij beloven en zweren het in dit niet minder plechtig oogenblik, waarop wij afscheid nemen van u...

Wij zullen niet versagen in den strijd voor dat ideaal; wij zullen rusten noch verpoozen tot de Vlaamsche Universiteit,

evenals het Vlaamsch Conservatorium, er zijn zal.

Als Antwerpsch en vrijzinnig Vlaming kan ik niet nalaten hier ten minste met een enkel woord te herdenken een anderen dienst, door u aan onze Zaak bewezen. Gij waart het, Max Rooses, die, gerugsteund door een kleine schaar even overtuigde als durvende vrienden, den zoon van den volkstribuun Jan, den neef van den volksbard Door van Rijswijck, ‘onzen Jan’, tot burgemeester van de Scheldestad maaktet...

Jan van Rijswijck, die, meer dan wie ook in onze gewesten, aan de aanhangers der vrijzinnige gedachte getoond heeft, dat de eenige weg, welke leidt en leiden kàn tot de verwezenlijking van hun toekomstdroomen, loopt dwars en diep door een land... waarvan het volk Dietsch is als de oude aarde zelf.

‘Het liberalisme zal in Vlaanderen Vlaamsch zijn, of het zal niet zijn!’

Hoe vaak hoorden wij 't uit zijn mond, hoe vaak vernamen wij 't uit den uwen!...

Als een krijgsheld in het volle gedrang van den kamp, als een ouden, doch nog schoonen boom, schoon nog na vele, vele Herfsten, zóó velde u de Dood, Max Rooses, als een ouden schoonen boom, als een rijken, milden vruchtboom in den wijdstrekkenden boomgaard van Vlaanderen...

Want, zulk een vruchtboom wààrt gij, Max Rooses!

Niet meer zoudt gij uit uw breede paruik van takken en bladeren neergeschud hebben, als eens, aldoor nieuwe oogsten van volsappige, van rijpheid kervende appels...

De tijd van het vruchtenschudden was voor u voorbij.

Maar de stam leek nog even kloek en stevig als de kruin zelf, en de takken gaven nog schaduw ruim en rijk, en in die schaduw ruim en rijk hadden wij zoo vaak nog mogen toeven en rusten, eerbiedvol zwijgend, liefderijk aanleunend tegen u...

Vlaamsche mannen, ik zie u ontroerd, zooals ik het mij zelf gevoel... Nooit was uw droefheid meer gewettigd dan om dezen doode...

Doch, *niet* belaste onze borsten al te lang het gewicht van deze zware smart; *niet* make zij ons onbekwaam voor de taak, die ons wacht.

Vlamingen, *sursum corda!*

Den stoeren, onvermoeibaren kamper, dien wij hier het laatst vaarwel zeggen, kunnen wij slechts waardig eeren op één wijze..., deze...:

eensgezinder, hardnekkiger dan ooit zullen wij voortstrijden den strijd voor de algeheele vervlaamsching der Gentsche Hoogeschool!

Vaarwel, Max Rooses, vaarwel.

Wij, zelfbewuste Vlamingen, zullen de wapenen niet neerleggen, tot wij zullen hebben verwezenlijkt uw laatste, uw hoogste en zegenrijkste ideaal!

Rede van dr Lodewijk de Raet

Namens de Vlaamsche Hoogeschool-Commissie wensch ik een woord van afscheid te spreken aan onzen onvergetelijken voorzitter en eere-voorzitter, wiens geest gansch de beweging tot het bekomen eener Vlaamsche Hoogeschool bezielde en doordrong.

Zijn geschriften, zijn gezaghebbend woord, zijn veertigjarig streven maakten van hem de heldenfiguur der hedendaagsche Vlaamsche beweging.

En wij allen begroetten hem als een der heroën die zou plaats nemen in de geschiedenis der beweging nevens Willems en Snellaert, Conscience en Vuylsteke. Door zijn rechtschapenheid, zijn vastheid van karakter, door zijn bezorgdheid voor de verstandelijke vraagstukken van zijn volk, was hij als leider van de Hoogeschool-beweging aangewezen.

Toen in 1896, op het Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres in deze stad gehouden, een Commissie werd gevormd ‘om de wenschelijkheid van een Nederlandsch Hooger onderwijs voor Vlaamsch-België te onderzoeken’, werd hij door de gezaghebbende mannen dier Commissie, waaronder Burgemeester Jan Van Rijswijck, tot voorzitter gekozen.

Toen in 1907, een grondig onderzoek van het hoogeschoolvraagstuk zich opnieuw opdrong en door zijn optreden een nieuwe Commissie werd samengesteld, werd hij door de vijftig leden, waaronder de knapste geleerden van Vlaanderen, nogmaals als voorzitter aan het hoofd gesteld.

Indien deze Commissie, waarin alle meeningen en politieke schakeeringen vertegenwoordigd waren, snel en gelukkig tot practische besluiten kwam, dan is het aan de voortreffelijke leiding, het onbetwist gezag, de voorbeeldige toewijding, de krachtdadigheid gepaard met onverstoorbare vriendelijkheid van Max Rooses te danken. En daardoor heeft hij evenals op zoo menig ander gebied aan het Vlaamsche Volk onschatbare diensten bewezen.

En later als de volksbeweging ten gunste der oplossing van de Hoogeschool-Commissie, het wetsvoorstel Franck-Van Cauwe-

laert, werd ingezet, dan was het nogmaals onder zijn gezag en den luister van zijnen naam, dat de breede scharen van het volk, eerst hier te Antwerpen, dan in de andere steden van het Vlaamsche land, de Vlaamsche Hoogeschool als de eerste eisch van ons volksbestaan, erkenden en toejuichten.

Reeds lijdend en ziekelijk, alhoewel hakend naar rust, de welverdiende rust van zulk een bedrijvig leven, bleef hij trouw op zijnen post ten laatste toe en vóór een maand hadden wij het onuitsprekelijk genoegen hem als voorzitter en leider in ons midden te zien.

En thans, verkild, dit brein dat zooveel schoons en verhevens schiep, verstijfd, die hand met de pen steeds bereid ter verdediging van taal en volk, stil, dit hart dat zoo hartstochtelijk voor Vlaanderen klopte!

Hooggeachte vriend Rooses, de woorden ‘roem van Vlaanderen, grootheid van Vlaanderen, verlossing van Vlaanderen’, die zoo dikwijls uit uw mond weerklonken of onder uwe pen kwamen, waren bij u geen ijdele klanken of woorden, maar de vertolking van diepe liefde voor uw volk, het plechtig klankvol motief dat gansch uw ziel vervulde, dat inhoud en rijkdom aan uw werkzaam bestaan schonk.

Was uw leven niet gansch aan de verheerlijking van land en volk gewijd? Uwe standaardwerken over kunstgeschiedenis, uw letterkundige opstellen, gansch uw streven, gansch uw denken, het vloeide immer uit die heilige bron.

Bij zooveel inspanning, bij zooveel plichtbesef verstaan wij ten volle uw eigen woorden: Wat is het schoon te werken voor taal en volk.

Zoo zijt gij, Max Rooses, het toonbeeld van den bewusten intellectueelen Vlaming geweest.

Daarom leeft uw geest voort in de talrijke schaar getrouwen die heden uw heengaan bejammeren als een onherstelbaar verlies voor ons volk. En blijft uw hartewensch, in kleinen kring vaak uitgesproken, nog lang genoeg te leven om de Vlaamsche Hoogeschool te zien oprijzen, tóch onvervuld, de tijden zijn nakend waarop uw trouwe medestrijders in dankbare herinnering zich in geest tot u zullen wenden en u begroeten als de voornaamste grondlegger der Vlaamsche Hoogeschool!

Vaarwel, hooggeachte vriend, onvermoeibare nooit overwonnen strijder, uw stoffelijk overschot gaat ter aarde, maar uw geest leeft!

Uw geest leeft bij de getrouwen die uw werk zullen voortzetten en voltooien.

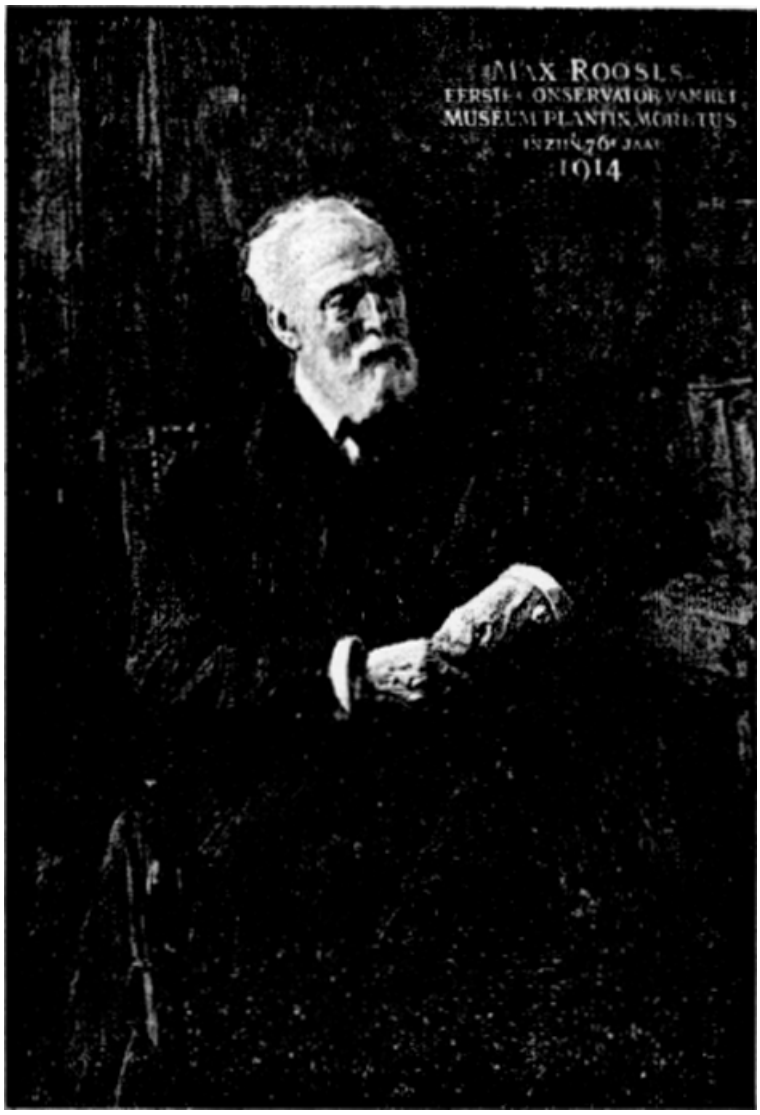

Max Rooses op 76 jarigen leeftijd (1914).
Schilderij door Hendrik Luyten
(in het bezit van het Museum Plantin-Moretus)

Enkele bladzijden uit de geschiedenis van het museum Plantin-Moretus het kladboek van conservator Max Rooses' briefwisseling

door H.F. Bouchery

In het administratieve archief van het Museum Plantin-Moretus komen enkele kleine registers voor, waarin Dr. Max Rooses, de eerste Conservator van het Museum, het klad van zijn brieven neerschreef.

De lectuur van deze documenten is belangwekkend en boeiend: een brok geschiedenis van het nu reeds drie en zestig jaar lang bestaande Museum ligt er in besloten.

Aan de hand van een reeks brieven, die wij in hun geheel overschreven, en van de aanteekeningen, die wij verder maakten, zal het mogelijk zijn een beeld te schetsen van Rooses' werkzaamheden gedurende de eerste vijf en twintig jaar van zijn conservatorschap(1).

* * *

Vooraf enkele woorden ter inleiding.

Hoe, na menigvuldige en soms lastige onderhandelingen, het oude Plantijnsche huis, toen eigendom van Ed. Moretus, in 1875 door de Stad Antwerpen werd aangekocht, kan men nalezen in het belangwekkend opstel van wijlen Prof. Dr. M. Sabbe 'Comment l'Hôtel Plantin-Moretus devint Musée public'(2).

(1) Ik betuig hierbij mijn dank aan den Heer Burgemeester der Stad Antwerpen, die mij de toelating heeft verleend deze documenten te publiceeren.

(2) In: *Sept études publiées à l'occasion du 4e centenaire de Christophe Plantin* (Bruxelles, Le Musée du Livre, 1920).

Het stadsbestuur, dat zich heel wat opofferingen had getroost om de roemrijke Officina Plantiniana, met al de schatten die zij bevatte, voor het nageslacht te bewaren, trof onmiddellijk de noodige maatregelen om het gebouw tot openbaar Museum in te richten en de collecties onder veilige en bekwame hoede te stellen. Tot conservator en administrateur werden respectievelijk benoemd Dr. Max Rooses en E. Rosseels, en een Bestuurlijke Commissie werd opgericht, onder het voorzitterschap van Burgemeester L. de Wael, en bestaande uit E. Allewaert, Ridder L. de Burbure, V. Lagye, J. Nauts, J. van Beers en G. van Havre.

Het hoeft geen betoog dat het omvormen van de Plantijnsche woning tot openbaar museum en bibliotheek een even zware als kiesche taak was. De werkkring van beide bestuurders werd dan ook nauwkeurig bepaald. De conservator zou zich gelasten met het rangschikken en het catalogiseeren van de bibliotheek, het archief en de gravurenverzameling, het aanvullen der bestaande collecties, het opstellen van den gids-catalogus voor de bezoekers, het instudeeren van de geschiedenis van het huis en het bedrijf, het verstrekken van inlichtingen aan geleerden en belangstellenden, en - later - het verzorgen der publicaties van het Museum.

De administrateur kreeg als opdracht het dagelijksche bestuur waar te nemen, het personeel te leiden en voor het onderhoud der gebouwen te zorgen. In het begin was zijn voornaamste taak echter de feitelijke inrichting van het Museum; onder zijn leiding werd overgegaan tot het verbouwen van sommige deelen van het huis, het wegbreken van moderne constructies en het herstellen der vertrekken in hun oorspronkelijken toestand; hij werd ook belast met het stoffeeren der zalen en het ten toon stellen der voorwerpen. Hij kweet zich zoo goed van zijn - hoeft het gezegd? - zeer delicate taak, dat reeds op 18 Augustus 1877 het Museum voor het publiek toegankelijk kon worden gesteld en ieders bewondering opwekte. In latere jaren maakte E. Rosseels zich verder verdienstelijk bij het rangschikken der verzamelingen: hij ordende de heele vracht letters die in de grootste wanorde in kisten door mekaar lagen en catalogiseerde een gedeelte der 10.000 houtblokken die eertijds voor de illustratie der Plantijnsche drukken hadden gediend.

* * *

De eerste brief van M. Rooses dien wij in genoemde registers aantreffen, is deze waarin hij het Gemeentebestuur bedankt voor zijn benoeming tot Conservator. Hoewel hij niet bijzonder belangrijke gegevens bevat, aarzelen wij niet hem in zijn geheel over te schrijven, omdat hij het eerste document van Rooses' hand is, waarin van zijn nieuwe betrekking - die hij hier als zijn levenstaak verklaart te beschouwen - sprake is, en tevens omdat dit schrijven zoo duidelijk enkele van zijn treffende karaktertrekken verraadt: zijn nauwgezetheid en zakelijkheid en het zeer methodische gebruik van zijn tijd. Deze brief[3] luidt als volgt:

Gent, 12 Juli 1876.

Den heeren Burgemeester en Schepenen der Stad Antwerpen.

Hooggeachte Heeren,

Ik heb de eer U de ontvangst te melden van den brief in dato van gisteren, waarbij Gij mij bericht dat de gemeenteraad in zitting van 8 dezer mij tot het ambt van Conservateur van het Museum Plantin-Moretus benoemt heeft op de voorwaarden, omschreven in den oproep der kandidaten tot deze plaets.

Ik vervul eenen aangenamen plicht mijne Heeren met U bij de aanvaarding dezer benoeming te danken voor de welwillendheid welke ik van Uwentwege mocht ondervinden en met aan de Heeren Voorzitter en Leden van den Gemeenteraad mij(n) erkentelijkheid uit te drukken voor het blijk van vertrouwen dat zij mij komen te verleenen. Van dit oogenblik is het mij levenstaak geworden die welwillendheid en dit vertrouwen te verrechtvaardigen.

Den dag waarop ik in bediening zal kunnen treden, verzoek ik U te stellen op 3 October aanstaande. Mijne tegenwoordige ambtsbezigheden zullen mij hier houden tot 15 Augustij; ik acht het plicht mij ter beschikking van het Gouvernement te houden gedurende de eerste daarop volgende weken, wanneer ik gewoonlijk als lid van een paar jurys zetel; daarna heb ik mijne verhuizing en andere persoonlijke zaken uit de voeten te helpen zoo dat

(3) De eerste vier brieven, welke hier overgedrukt worden, werden niet door Rooses zelf in het kladboek neergeschreven: hij liet ze door een bediende copiëeren, die dan ook dient aansprakelijk gesteld voor de storende taalfouten die er in voorkomen. Van den tweeden en den derden brief (27 Juli en 10 October 1876) konden wij het origineel in het Stadsarchief terugvinden (Modern Archief 240/8 n^{r} 2); deze tekst, dien wij hier overdrukken, wijkt nogal sterk af van het klad, maar de afwijkingen zijn slechts van taalkundigen en stylistischen aard: aan den inhoud zijn geen wijzigingen toegebracht.

ik mij voor den opgegeven dag niet regelmatig aan het werk zou kunnen stellen.

Verlangt echter de Commissie mijne tegenwoordigheid in Antwerpen nu en dan voor enkele ure zoo stel ik mij gaarne en zooverre het mij mogelijk is tot hare beschikking.

Daar ik het huys van Plantijn Moretus nog niet gezien heb en ik benieuwd ben al ware het slechts zeer oppervlakkig kennis te maken met het gebied mijner toekomende werkzaamheden, zoo zoude ik U dankbaar zijn indien gij mij een bewijs van toelating wildet zenden, waarvan ik te gepasten tijde gebruik kan maken. De Heer Van der Haeghen, bibliothecaris der Gentsche Hoogeschool, die het lokaal en zijne schatten reeds eeniger maten bestudeerd heeft zou mij bij mijne eerste bezoeken gaarne begelijden, ook voor hem zou ik dus toelating verzoeken. Ik voorzie mijne Heeren dat het eerst daags zal noodig zijn het Museum waaraan ik gehecht ben officieel te doopen. Met dit vooruitzicht heb ik de eer U in bedenking te geven of het niet passend zou zijn kortheidshalve en naar den eisch der verschillige talen waarin zijn naam zal moeten uitgedrukt worden het te noemen *Plantijnisch Museum, Musée Plantin* en *Museum Plantinianum.* De Moretussen zelver noemden zooals gij weet immer hunne drukkerij *Officina Plantiniana,* zoo dat het weglaten van hunnen naam tenzij hieromtrent eenige verbintenis door de Stad mocht aangegaan zijn geene tekortkoming zou mogen heeten aan de rechten van de afstammelingen van onzen aartsdrukker.

Aanvaard mij(ne) Heeren met de uitdrukking mijner dankbaarheid de verzekering mijner bijzondere hoochachting en gelooft mij Uwen dienstvaardigen dienaar.

Zoodra hij, in den loop der maand Juli, onder de leiding van Burgemeester de Wael, het Plantijnsche huis had bezocht en de kostbare verzamelingen had leeren kennen, vatte Rooses de organisatie van zijn toekomstig arbeidsveld aan. Zijn aandacht ging natuurlijk in de eerste plaats naar de bibliotheek, die zooveel zeldzame drukken en handschriften bevat. Ziehier wat hij dienaangaande enkele dagen later schreef:

Gent, 27 Juli 1876.

Heer Burgemeester,

Daar het waarschijnlijk is, dat de Commissie van het Museum Plantin-Moretus wel eens vóór October zal vergaderen, neem ik de vrijheid Uwe aandacht in te roepen op enkele punten, welker beslissing mij tijd zou sparen bij het aanvangen mijner ambtsbezigheden als Conservateur.

Ik denk, dat het eerste werk, welk mij te doen staat, is te zorgen, dat boeken, handschriften enz. ordelijk geplaatst worden. Daarom zouden nevens

de bibliotheek nog enkele andere kamers moeten ingericht worden. De drie slaapkamers, die op den koer tegen de bibliotheek palen, schijnen mij, na vertimmering, daar natuurlijk voor aangeduid. Eene dezer zou dienen voor het archief; eene tweede voor handschriften en zeldzame boeken; eene derde voor mijne werkkamer. De drie kamers zouden op hunne geheele uitgestrektheid met boekenkasten moeten voorzien worden.

Verder zou de plaats der toekomende leeszaal moeten aangeduid worden. Ik vrees, dat, indien deze gelijkvloers moest geplaatst worden, de dienst er sterk zou door bemoeilijkt worden. In elk geval echter moet zij geplaatst worden zoo dat het gerucht der bezoekers de lezers niet store.

Er zou ook moeten gedacht worden aan het personeel, dat mij ter zijde zou staan. Ik denk vooreerst noodig te hebben eenen knecht, die lezen kan, Fransch en Vlaamsch spreekt, en dan eenen beambte, die een goed schrift schrijft en Latijn kent. Tot op het oogenblik der opening zouden deze twee personen volstaan. De eerste zou buiten de bibliotheekuren misschien anderen dienst in het Museum kunnen verrichten. De tweede zou mij helpen in het schikken van boeken en archieven, waarmede ik zal moeten beginnen, en met het Catalogeeren van beide, dat hierop zal volgen.

Een zeker aantal boeken zijn mij van eerst af onontbeerlijk voor mijn ambt van bibliothecaris, boeken handelende over bibliographie, biographie, mythologie, aardrijkskunde, talen, enz. Ik schat op 1500 frs het crediet, dat ik hiervoor zou noodig hebben, en neem de vrijheid dit bij dezen aan te vragen. Gedurende de twee maanden, die nog moeten verloopen vóór October, vind ik allicht gelegenheid een deel dier werken in Frankrijk en Duitschland, die ik nog doorloopen moet, aan te treffen.

Ziehier enkele dezer werken:

Brunet: Manuel du libraire	250 frs
Graesse: Trésor de livres rares & précieux	200
Jocher: Gelehrten-Lexicon	150
Smith (William): A Dictionary of Greek and Roman Mythology, etc.	75
Quérard, etc.: La France littéraire, etc.	300
Hoefer (Didot): Biographie générale	175
Heinsius: Allgemeines Bücherlexikon	100
Hain: Repertorium bi(bli)ographicum; *Maittaire* Annales Typographici; *Panzer,* idem.	
Latijnsche en Grieksche woordenboeken.	
Nieuwere werken over drukkers, graveurs, enz.	

Ik stip al deze punten niet aan om er dadelijk eene beslissing over uit te lokken maar om er bij tijds Uwe aandacht op in te roepen.

Van 17 tot 23 Augustus zal ik in Antwerpen verblijven; misschien valt het U niet ongelegen, dat gedurende die dagen de Commissie over deze en andere punten van gedachten wissele.

Ik voeg hierbij een model van stempel, zooals de Gentsche bibliotheek ze gebruikt en zooals ik er een paar zou verkiezen. Het zal noodig zijn dat

wij er ten spoedigste eenen bezitten. Als teekening komt mij natuurlijk voor hierop te snijden: den passer op één punt rustende en met den anderen een boog beschrijvende, tusschen de pooten een lint met het *Labore et Constantia* dragende en vastgehouden door eene hand uit een wolk stekende; als randschrift *Mus. Plantin Mor. Antv.*

Aanvaard, Heer Burgemeester, de uitdrukking mijner eerbiedige hoogachting.

Pas had hij zijn intrede in het Plantijnsche huis gedaan, of Rooses' wetenschappelijke nieuwsgierigheid - die hem in staat zou stellen heel wat belangrijke ontdekkingen te doen - dreef hem er toe nader kennis te maken met de bibliotheek. Hoe groot moet zijn vreugde geweest zijn toen hij vaststelde welke prachtige verzameling daar geborgen was. Kon eens in de aartsdrukkerij zelf alles worden bijeengebracht wat Plantin en zijn opvolgers, de Moretussen, in den loop der eeuwen hadden gedrukt! Dit vruchtbaar denkbeeld, voor de verwezenlijking waarvan hij tot zijn dood heeft geijverd, zette hij in volgend vertoog - op 10 October 1876 reeds - aan de Gemeenteoverheid uiteen:

Antwerpen, 10 8ber 1876.

Heer Burgemeester,

Een paar maanden geleden had ik de eer U te verzoeken, een crediet van ± 1500 frs te mijner beschikking te stellen om daarmede de dringend noodzakelijke werken te koopen over bibliographie, biographie, woordenboeken, enz. werken, die in elke bibliotheek en voor elken bibliothecaris volstrekt onmisbaar zijn en waarvan ik U een korte lijst opgaf.

Ik neem de vrijheid U te verzoeken eene beslissing omtrent deze mijne vraag te willen nemen. Van verscheidene zijden zijn mij reeds aanbiedingen gedaan van zulke werken; in een aanstaanden koopdag komt een dier werken van groot gewicht (Brunet) in prachtigen staat voor. Deze gelegenheden laten ontsnappen zou tijd- en misschien geldverlies veroorzaken.

Een ander punt beveel ik in Uwe welwillende aandacht aan. Onze verzameling van Plantijnsche drukken is verre van volledig. Bij een vluchtig overzicht bemerkte ik dat er van de 1047 nummers, welke Ruelens' *Annales Plantiniennes* bevatten er ons niet minder dan 466 ontbreken. Wij bezitten er wel is waar een zeker getal, die in dit boek niet voorkomen, maar het werk bevat dan ook ten hoogste de 4/5 der Plantijnsche drukken. Te veronderstellen is het en ik had gelegenheid te ondervinden, dat onze Moretussen niet vollediger zijn dan onze Plantijns.

Ik verneem dat het in uwe bedoeling ligt onze verzameling langzamerhand te volledigen en wijs er U op dat de prijs der Plantijnsche drukken hoogst waarschijnlijk in de aanstaande jaren een gevoelige verhooging zal ondergaan ten gevolge van de ruchtbaarheid aan zijnen naam en werken gegeven. Tusschen de honderden werken, die ons ontbreken bevinden zich gelukkiglijk niet de aanzienlijkste en kostelijkste, alhoewel er tusschen zijn, die om hunne zeldzaamheid hooge prijzen gaan. Maar het overgroote deel zijn werken, die tegenwoordig verkocht worden aan den prijs van 1 tot 10 frs, en die men zonder veel moeite bij onze oude boekverkoopers of in de koopdagen aantreft. Op eenen enkelen namiddag ontdekte ik er een tiental bij eenen enkelen boekverkooper dezer stad. Het komt mij voor dat zulke werken, waar wij ze in goeden staat en tegen billijke prijzen aantreffen zouden dienen aangekocht te worden. Zonder uitstel, daar zooals ik het zegde eene onbelangrijke som (een paar duizend frs voor de Plantijns) voldoende zou zijn om het grootste deel ervan te betalen. Voor kostelijker werken kan eene beslissing immer voorbehouden worden.

Eindelijk neem ik de vrijheid uwe aandacht nog in te roepen op het dringende van een paar punten, die op het dagorder der Commissie zouden kunnen gesteld worden en die, zoolang zij niet beslist zijn, het onmogelijk maken mijn werk geregeld aan te vangen: de voordracht namelijk mijner helpers en de schikking der lokalen van de bibliotheek afhankelijk.

Aanvaard, Heer Burgemeester, de verzekering mijner eerbiedige hoogachting.

Rooses had echter nog meer plannen. Hij wist - en zijn vriend, de bibliophiel G. van Havre, die een der mooiste private bibliotheken van het land bezat, zal niet nagelaten hebben hem daar aan te herinneren - dat Antwerpen een zeer vooraanstaande plaats in de geschiedenis der boekdrukkunst heeft ingenomen. Daarom wilde hij het glorierijk verleden der Antwerpsche typographie in zijn geheel in het Museum vertegenwoordigd zien. Het spreekt dat het aankoopen van deze vaak zeldzame uitgaven het budget van het Museum op gevoelige wijze zou aantasten; Rooses rekende echter op den Signorentrots van Burgemeester en Schepenen om zijn voorstel te doen aannemen:

Antwerpen, 2 December 1876.

Heer Burgemeester,

In antwoord op Uw schrijven van gisteren vragende welke punten op het aanstaande dagorder kunnen gebracht worden heb ik de eer U te verzoeken het punt in beraadslaging te brengen of de geschiedenis der

Antwerpsche drukkerij in het algemeen in het Museum zal vertegenwoordigd worden door het ten toon stellen van stalen van andere drukker(s) dan Plantijn, en of zoo dit punt bevestigend word beantwoord ik gemachtigd zal worden hiertoe de noodige aankoope te doen.

Laet mij toe als mijne overtuiging uit te spreken, dat de bevestigende oplossing dezer vraag voor mij hoogst wenschelijk voorkomt. Antwerpen was voor 1500 de bijzonderste werkplaets van de Nederlanden zij bleef het tot aan de dood van Plantijn en in later jaren was zij het nog lang die in de spaansche Nederlanden het ijverigste werkte. Het zou schoon zijn aen het oog onzer bezoekers tastbaar het bewijs te kunnen leveren van dien eerentitel onzer stad waarop wij wel fier mogen zijn. Het zou Plantijn in zijn waar midden doen zien, niet den eenige, niet de eerste onder kleine maar de grootste onder onze groote drukkers.

Daarbij komt nog dat de geschiedenis der drukkerij ten nauwste samenhangt met de geschiedenis der wetenschappelijke ontwikkeling; alweder een gebied waar Antwerpen in de 16^{e} eeuw eenen eererang bekleedde. Wij zouden met het ten toon stellen der werken van Antwerpsche drukkers met eenen bewijzen kunnen leveren van wat de Antwerpsche geleerden merkwaardigst leverden in vroeger eeuwen. Die dubbele tentoonstelling voor het publiek duidelijk gemaakt door passende inschriften zou mijn dunken eene wezenlijke en leerrijke aantrekkelijkheid voor ons Museum opleveren en dit is de eenigste maar machtige beweegrede die mij aanspoort om op voorhand deze zaak te bepleiten.

Voegen wij er nog de geschiedenis der graveerkunst bij, iet wat zonder moeite gaat, dan vereenigen wij in het huis van Plantijn als in een tempel van Nijverheid en Kunst en Wetenschap de perels die Antwerpen buiten de Schilder- en Beeldhoukunst in zijn eerekroon draagt. Mocht de Commissie mijne zienswijze deelen dan zou ik hare aandacht roepen op de verkooping die bij Kockx binnen weinige dagen gaat plaats hebben waar niet minder dan 108 Antwerpsche Drukkers in vertegenwoordigd zijn en waar wij meer dan eenen passenden koop voor onze verzameling zouden kunnen doen.

Aanvaard, enz.

Zoo werden door M. Rooses voor het eerst de principes vastgesteld die tot op heden toe blijven gelden voor de uitbreiding der bibliotheek; hem komt de groote verdienste toe den te volgen weg duidelijk te hebben aangegeven, tot grooter nut der talrijke zoekers die in den loop der jaren aan deze rijke bron zijn komen putten.

Dat Rooses zelf deze principes in de practijk stelde, blijkt uit een uittreksel van het verslag, loopend over de jaren 1877-1878, dat hij het College voorlegde:

‘Sedert de aanstelling van een Conservateur van het Museum-Plantin Moretus op 1 8ber 1876 werd er van de voorkomende gelegenheden ijverig gebruik gemaakt om onze verzameling van Plantijnsche en Antwerpsche drukken te vermeerderen. Twee groote veilingen, waarvan de eerste plaats greep op 11 December 1876 en ingericht was door den boekhandelaar P. Kockx en de tweede op 25 Maart 1878 gehouden werd en hoofdzakelijk was samengesteld uit de bibliotheek van den heer René della Faille boden buitengewoon gunstige gelegenheden aan om onze bibliotheek te verrijken. Het Stadsbestuur stelde te mijner beschikking voor de eerste veiling eene som van 6000 frs, voor de tweede eene som van 4000. Met deze gelden gevoegd bij eene jaarlijksche toelage van 2000 frs, kochten wij 922 werken aan.

Onder deze bevonden er zich 264 Plantijnsche drukken, terwijl meestal de overige voortkwamen van Antwerpsche drukkers uit de XVe, XVIe en XVIIe eeuw.’

* * *

Max Rooses bepaalde zich natuurlijk niet tot het aankoopen van boeken. De bestaande verzamelingen moesten ook gecatalogiseerd worden. Ziehier hoe hij zich de organisatie van dit werk voorstelde:

Antwerpen, 13 8ber 1877.

Heer Burgemeester en Schepenen,

Nu de lokalen van het Museum Plantin-Moretus in orde gesteld zijn, is het oogenblik gekomen om zoo spoedig mogelijk een volledige catalogus op te maken niet alleen van wat voor het publiek ten toon gesteld is in de zalen maar ook van datgene wat de bibliotheken, archiven, enz. bevatten.

Op dit oogenblik zijn wij M. Rosseels en ik begonnen een catalogus te maken die als gids zal kunnen dienen voor de gewone bezoekers van ons Museum en waarin wij voorstellen met een beknopt overzicht van het leven van Plantijn en zijne opvolgers, en de geschiedenis van het gebouw eene volledige beschrijving te geven van wat de verschillige zalen bevatten.

Er dient bovendien gemaakt te worden voor zoover mijn bijzondere bemoeiingen strekken: 1° Een catalogus der handschriften die wij bezitten 2° der boeken 3° der archieven 4° der gravuren.

Ik reken voor de handschriften 6 maanden tijds noodig te hebben, voor de boeken twee jaar; voor de archieven 3 jaar; voor de gravuren twee jaar = een totaal makende van zeven jaar en half. Dit echter alleen in de veronderstelling dat ik gansch den dag aan dit werk blijven kan, iets wat

niet mogelijk is, daar een deel van den tijd weggenomen wordt door het nazien der verschijnende catalogussen, door het bereiden van het werk der boekbinders, door de rekeningen, de briefwisseling, enz. en daar de Conservateur van een Museum voor plicht heeft diegene te woord te staan die hem naar inlichtingen komen vragen iets wat dagelijks gebeurt.

Overigens zal binnen korteren of langeren tijd de leeszaal van het Museum P.M. voor het publiek geopend worden en een andere bediende dan ik zelf zal aan den dienst dier zaal moeten verbonden worden. Zoo nu de bezoeken niet druk zijn zal die bediende mij kunnen helpen in het werk dat naar mij wacht. Zoolang de bibliotheek niet open is zou een hulpbediende mij bijzonder goed te pas komen om den eersten noodzakelijken Catalogus dien der boeken te helpen maken.

Ik neem dien ten gevolge de vrijheid U te verzoeken mij wel zulk eenen hulpbediende te willen toevoegen bekwaam om mij in mijn werk van catalogeering te helpen.

Na de opening der leeszaal zal zich dan de vraag stellen of een tweede tijdelijke of bestendige helper niet zal vereischt worden voor het spoedig afdoen der gewone en buitengewone werkzaamheden.'

Aan dit rangschikken, beschrijven, catalogiseeren werd druk doorgewerkt. In het verslag over 1877-1878 wordt gemeld:

'Ons archief is nu geheel gerangschikt en de catalogus op losse bulletijns is gemaakt over de eerste 11 deelen bevattende o.a. de volledige briefwisseling van Plantijn. Ook met den Catalogus der Bibliotheek is een aanvang gemaakt. De boeken door Plantijn gedrukt zijn reeds behoorlijk gecatalogeerd.'

Op het eind van 1880 waren al de drukken van Plantin en de Moretussen afgewerkt en werd reeds een begin gemaakt met de overige Antwerpsche drukkers. Het archief vordert regelmatig. Bovendien valt nog aan te stippen:

'Le principal travail de classement de l'année 1880 a consisté dans le triage des ordonnances imprimées chez Plantin et ses successeurs de 1580 à 1703. Le musée possède des dizaines de milliers de ces feuilles conservés par paquets et par tas. Nous avons rangés chronologiquement des pièces si importantes pour l'histoire d'Anvers et en avons constitué quelques exemplaires aussi complets que possible. Le travail sera terminé dans une quinzaine de jours.' (Jaarverslag 1880).

Jaar na jaar werd stelselmatig doorgewerkt. Het aantal archiefstukken geclasseerd op het eind van 1883 bedroeg ongeveer 50.000. In 1884 waren 'al de papieren van ons Museum

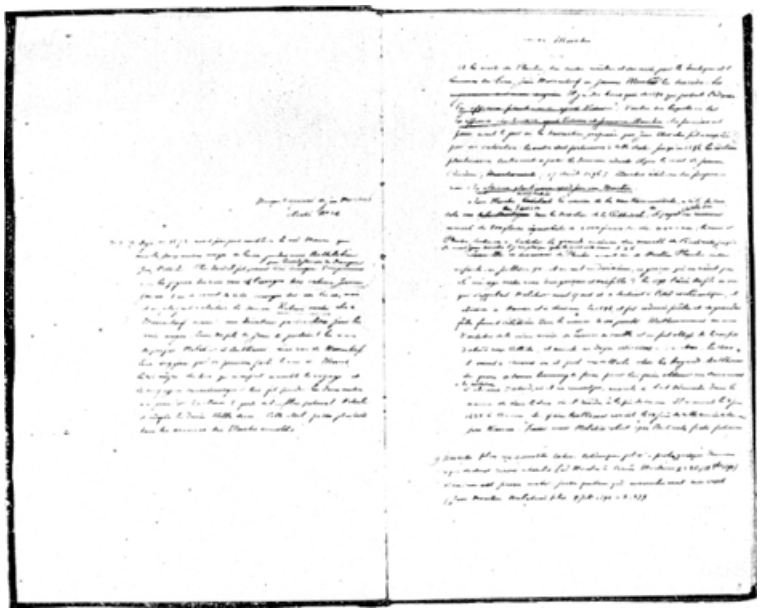

Handschrift van Max Rooses
(een bladzijde uit 'Le Musée Plantin-Moretus')

geschift en geordend'. In den loop van 1887 werd de catalogiseering der bibliotheek voltooid.

Het ligt niet in onze bedoeling hier een v o l l e d i g overzicht te geven van Max Rooses' activiteit tijdens de eerste jaren van zijn conservatorschap, en bv. breedvoerig uit te wijden over zijn wetenschappelijke productie. Het weze ons nochtans toegelaten, aan de hand van de verslagen die hij elk jaar opstelde, nog enkele andere aspecten van zijn bedrijvigheid aan te stippen:

1) 'In den loop van 1878 werd door den Conservateur van het Museum eene reeks artikels opgesteld over ons Museum en gedrukt in een Fransch tijdschrift onzer stad; later werden zij in een klein boekdeel afzonderlijk gedrukt en doen nu dienst als voorloopige gids door ons Museum in afwachting dat er een meer volledige Catalogus de bezoekers kan aangeboden worden'.
2) 'Dans le courant de l'année 1880 le conservateur a publié les poésies latines de Kilianus conservé (sic) dans notre bibliothèque. En 1881 il commencera la publication de la correspondance de Plantin, ainsi qu'une histoire détaillée de notre célèbre imprimeur et de ses travaux'.
3) 'Un important travail a été fait dans le courant de l'année (1881); la copie notamment ou le résumé de 328 pièces ayant appartenu aux archives plantiniennes et cédées par feu Mr Edouard Moretus à son beau-fils Mr le général baron de Renette, qui à cet effet les a mises gracieusement à notre disposition'.
4) In 1883 werd het standaardwerk, de biographie van Plantin, uitgegeven.
5) 'De Conservateur heeft in den loop van het jaar (1884) het eerste deel der briefwisseling van Plantijn laten verschijnen in de uitgaven der Antwerpsche bibliophielen en de helft van het tweede deel afgewerkt. Bij die gelegenheid hebben wij een onderzoek ingesteld naar de brieven van Plantijn die in verschillende verzamelingen voorhanden zijn. Wij hebben afschrift genomen van die welke zich te Brussel in eene verzameling der brieven van Stephanus Pighius bevinden en hebben copij bekomen van die welke te Besançon gevonden worden in de papieren van Kardinaal Granvelle en te Rome in de bibliotheek van het Vatikaan en in het archief van de familie Barberini'.
6) 'Het groote werk van dit jaar (1898) is geweest het uitschrijven van het handschrift toebehoorende aan de Koninklijke bibliotheek van Stockholm en bevattende de briefwisseling van Arias Montanus betrekking hebbende tot de uitgave van den Plantijnschen veeltaligen Bijbel, eene uitgebreide verzameling van oorkonde van het grootste belang voor de geschiedenis der Plantijnsche drukkerij in de XVIe eeuw'.

* * *

Reeds in den hooger vermelden brief van 2 December 1876 zette Rooses terloops het plan vooruit bij de verzameling der Plantijnsche en andere Antwerpsche drukken ook ‘nog de geschiedenis der graveerkunst’ te voegen, - ‘iet wat zonder moeite gaat’. Dit laatste werd natuurlijk gezegd om de stedelijke overheid niet af te schrikken. Want Rooses beoogde niets minder dan het oprichten van een Prentencabinet. In den beginne weidde Rooses niet verder uit over dit plan; hij beperkte er zich toe, als de gelegenheid zich voordeed, de oorspronkelijke collectie door het aankoopen van merkwaardige specimina der - zoowel oude als moderne - graveerkunst aan te vullen.

Alras groeide bij dezen enthousiasten Rubens-bewonderaar een nieuw plan, dat aan zijn streven een nog ruimere beteekenis geven zou. De Rubens-tentoonstelling van 1877 was er de aanleiding toe. Ziehier wat hij zegt in een brief, gericht tot de Antwerpsche magistraten op 7 September 1877.

Antwerpen, 7 7ber 1877.

Heeren Burgemeester en Schepenen,

Door de Commissie van de tentoonstelling der gravuren naar Rubens is in princiep aangenomen al de gravuren en photographiën welke zij voor die tentoonstelling aangekocht of ten geschenke ontvangen heeft, aan de stad over te laten na de sluiting der tentoonstelling.

Daar ik op dit oogenblik afwezig zijn zal heb ik de eer U bij dezen te verzoeken in geval gij eene beslissing zoudt te nemen hebben over de bestemming dier kunstwerken, welke in aanzienlijk getal zijn, wel te willen beslissen dat zij, het zij voorloopig het zij onvoorwaardelijk, bij de collectie gravuren nu in het Museum Plantin Moretus berustende zullen gevoegd worden.

De gronden waarop dit verzoek berust zijn deze:

1° Het Museum Plantin bezit nu de collectie Terbruggen, de collectie gravuren die met het huis aangekocht is. Deze laatste bevat vooral gravuren naar Rubens ongeveer 200 in getal. Niet alleen past het dat bij deze verzamelingen de soortgelijke stukken welke door de stad verkregen worden gevoegd worden, maar daarenboven bezitten wij in die dubbele verzameling een zeer degelijke kern om het werk van Rubens in zijn geheel bijeen te brengen, zonder zelfs iets aan de collectie Terbruggen die graveurs vertegenwoordigt te veranderen of te ontnemen. Die volledigingvan Rubens' werk, die ik zeer wenschelijk en niet te lastig om uit

te voeren acht, zou zeer bevorderd worden door de verzochte bijvoeging.

Moest dan de stad beslissen Rubens' werk volledig bijeen te brengen in gravuur en fotografie dan zou ik het als een gunst beschouwen hiermede gelast te worden.

2° Zoo ik hier een persoonlijke beweeggrond mag laten gelden zij het mij toegelaten U te doen opmerken dat ik voor mijn catalogus van Rubens werken zoowel fotografieën als de gravuren moet kunnen raadplegen en het mij een overgroot gemak zou opleveren die stukken bij der hand te hebben in een Museum waar ik mij dagelijks bevindt.

Aanvaardt, enz.

Alles verliep naar wensch. De photographiën en gravures werden aan het Museum geschonken, en onmiddellijk drong Rooses aan op de verwezenlijking van het grootsche opzet, waarvoor hij in den vorigen brief zijn goede diensten had aangeboden: het bijeenbrengen van Rubens' volledige werk in photo en gravure.

10 Xber 1877.

Den heer Burgemeester en Schepenen,

Na het sluiten der Tentoonstelling van gravuren en fotografieën naar Rubens' werken werden de stukken aangekocht of ten geschenke ontvangen door de inrichtende Commissie volgens uwe beschikking naar het Museum Plantin-Moretus overgebracht. Wij ontvingen aldus:

361 fotografiën;
8 gravuren op koper;
2 lithografiën;
1 oleografie;
1 teekening met zwart krijt.

Deze stukken maakt eene aanzienlijke en kostelijke verzameling uit, die met de gravuren naar Rubens welke wij bezitten, de degelijkste grondslag voor een volledig werk van den grooten meester mag heeten die ergens aangetroffen wordt.

Sedert dat de tentoonstelling gesloten is kreeg ik nog bericht dat in sommige museums voortgegaan werd met het maken van fotografiën naar Rubens waarmede men begonnen was op aanvraag van de Commissie der tentoonstelling. Alhoewel de stad in geenen deele verbonden is die stukken aan te koopen, daar zij alleen op bijzonder risico in den handel gebracht worden, acht ik het zeer geraadzaam dat wij ons een exempl. van dergelijke stukken aanschaffen om bij de reeds bestaande verzameling te voegen. Zoo zou de stad zonder veel moeite of geld een der wenschen kunnen verwezentlijken die in het Congres werd uitgebracht door den heer Rolin

Jaquemijns en waarvan U door het bestuur van het Congres kennis werd gegeven, om namelijk fotografische afbeeldingen van al de werken van Rubens te laten maken.

De bestaande verzameling werd inderdaad al spoedig uitgebreid:

'De aldus verkregen kern werd nog voor het einde van 1877 verrijkt met een veertigtal gravuren naar Rubens voortkomende uit de verzameling van wijlen den heer Van der Linden, hersteller van schilderijen. In 1878 werden er nog een tiental gravuren bijgevoegd'. (Jaarverslag 1877-1878).

Bovendien werden er gedurende deze jaren voor de gewone verzameling nog een honderdtal prenten aangeworven.

t' Allenkant vond Max Rooses' grootsch-opgevatte onderneming steun. Maar vanzelfsprekend waren de meeningen op sommige punten verdeeld. Getuige daarvan deze brief, waarin de vraag onderzocht wordt of, voor de reproductie van Rubens' werken, de voorkeur niet aan de gravure dient gegeven te worden eerder dan aan de photografie - een standpunt dat ons, die voor een wetenschappelijke documentatie in de eerste plaats de meest getrouwe weergave van het origineel eischen, tamelijk vreemd aandoet:

28 februari 1880.

Id. Id. [= *Den heeren Burgemeester en Schepenen der Stad Antwerpen,*]

Onder dagteekening van 26 febr. ll. zondt Gij mij twee afleveringen van het Tijdschrift *de Vlaamsche School,* ten einde ik U verslag zou doen over een paar artikels, die daarin voorkomen. Ik heb de eer U het gevraagde verslag te laten geworden.

Het eerste der twee artikels is van den bestuurder van het Tijdschrift, den heer Desire van Spilbeeck. Na het zakelijke deel overgenomen te hebben van het verslag door de Commissie van den Gemeenteraad opgemaakt over de voorstellen U ingezonden betreffende het vormen eener verzameling van gravuren en photographiën naar Rubens drukt de schrijver de gedachte uit, dat het doelmatiger zou zijn platen te laten graveeren naar de nog niet afgebeelde werken van Rubens in plaats van er photographiën laten van te maken.

Het tweede artikel is van den heer Frans Lauwers primus van Rome voor de gravuur in 1874 tegenwoordig te Florence. Hij drukt dezelfde

gedachte uit als de vorige schrijver, maar zoo min als deze geeft hij eenen practischen wenk hoe beider opvatting zou te verwezenlijken zijn. Het eenige wat als dusdanig zou mogen gelden is de bemerking dat onze hedendaagsche graveurs veel sterkwaterplaten maken en dat de werken van Rubens ‘in betrekkelijk korten tijd zouden kunnen geëtst worden en zonder veel meer kosten dan waartoe het maken van lichtteekeningen aanleiding zou geven, ten minste wanneer de sterkwaterplaten het eigendom der kunstenaars blijven’.

Vooraleer dit artikel verscheen had de schrijver er mij persoonlijk den inhoud van medegedeeld en ik deed hem onmiddellijk opmerken dat hij verkeerde rekening maakte, daar de prijs eener gravuur besteld door de Stad Antwerpen minstens tien maal zooveel zou kosten als eene photographie en dat het toegestane krediet van 30.000 frs voor het geheele werk of van 15.000 frs om de fotografie van 250 schilderijen te laten maken volkomen ontoereikend zou zijn.

Hij antwoordde mij den 24^{n} Januari ll. daarop: ‘Er is eene moeilijkheid waaraan ik niet bijtijds gedacht heb en die mijne plannen gansch onuitvoerbaar maken. Ik vergat een oogenblik dat om eene etsing te maken de teekening naar de schilderij noodig was; alsook vergat ik te denken aan de groote kosten die er noodig zijn gedaan te worden om eene schilderij, die zich in 't buitenland bevindt te doen teekenen. Die kosten zouden altijd te groot zijn om door uwe Commissie, die maar over eene somme van 30.000 frs beschikt, gedekt te kunnen worden. Maar ik vraag mij af of in deze gevallen ons Gouvernement geene bijzondere subsidie zou kunnen geven’.

Over dit laatste punt spreek ik verder, maar wil nu reeds doen aanmerken, dat de meest bevoegde der twee schrijvers het eens is met mij dat zijn plan door de Commissie tot verzameling van Rubens werk niet kan uitgevoerd worden. En gemakkelijk is dit dan ook te bewijzen. Eene ets (sterkwaterplaat) waar de teekening door den kunstenaar moet van gemaakt worden hoe nietig zij ook moge wezen zal minstens 500 kosten, men zal minstens 1000 frs moeten geven wil men iets hebben dat waardig is van een openbare verzameling, en in de meeste gevallen zal men die som moeten overschrijden. Laat ons echter aannemen dat men voor 1000 frs eene ets zou bekomen, dan zou de som waarover wij beschikken ons toelaten 15 stukken van Rubens te laten graveeren. Het is klaar dat wij aldus geheel bezijden het doel onzer Commissie zouden werken en zoo min aan uw oogwit als aan dat van den Staat zouden beantwoorden.

Zou in deze gevallen de Staat geene subsidie kunnen geven vraagt de heer Lauwers. Ik antwoord dat niet alleen de Staat maar ook de Stad dit zou kunnen en dienen te doen en neem de vrijheid U hier eenigszins breedvoeriger mijne gedachten te ontwikkelen.

Onze Antwerpsche graveerschool is, ondanks de waarde der kunstenaars die haar uitmaken in een deerlijk en ongeneeslijk verval door gebrek aan werk. Er is hier in Antwerpen, in de stad die in vroeger eeuwen de schitterendste en vruchtbaarste school der wereld bezat, nog werk voor

eenen enkelen kunstenaar, den professor der graveerkunst. En hij zelf zou niet kunnen bestaan, indien de bestellingen van de Société des Beaux Arts hem niet aan den gang hielden. Wil men dat de school niet uitsterve, en dat de leerlingen, die er zich vormen ook in hun vaderland eene broodwinning in hunne kunst vinden, dan moet er gezorgd worden dat zij werk vinden. Ik weet wel dat de Stad of Staat niet alles kan doen, en dat eene school, die maar zou voortleven door officiëele aanmoedigingen slechts een kunstmatig leven zou bezitten, maar de kwaal kan niet in eens genezen worden en in afwachting van betere tijden zou Stad en Staat een schoon werk doen en eenen plicht vervullen met aan de graveerkunst den onderstand niet te weigeren die zij op de eene of andere wijze aan al de overige kunsten schenkt.

Indien nu de Stad jaarlijks enkel eene som van 2000 frs voor dit doel beschikbaar stelde en indien het Gouvernement er dezelfde som bijvoegde, dan ware dit voldoende om jaarlijks eene, twee of drie platen naar gelang hunner grootte te laten graveeren. Door den band zouden het sterkwaterplaten dienen te zijn, daar alleen deze aan dien prijs tegenwoordig verkrijgbaar zijn en daar dan ook de grootste plaatsnijders van onzen tijd bijna uitsluitelijk dit vak verkiezen. Alleen in uitzonderlijke gevallen zouden gesneden platen (gravures au burin) besteld worden. Hierdoor zou dus in Antwerpen een graveur te meer zijn bestaan vinden. En kwam er wat meer belangstelling bij onze burgerij en wat meer ondernemingsgeest bij onze prentenverkoopers dan zou verbetering van den tegenwoordigen bedroefden toestand mogelijk zijn.

Eens dat de Stad platen zou bestellen zou zij niet beter kunnen doen dan tot onderwerp de werken onzer groote meesters en in de eerste plaats van Rubens te geven. Aan elk onze(r) primussen van Rome in de gravuur zou daarbij kunnen opgedragen worden een stuk van den Antwerpschen meester in het buitenland te leveren, en zoo zou allengskens het werk van Rubens in zijn geheel gegraveerd geraken. Niet voor tien maar voor vijftig en meer jaren zouden onze kunstenaars daar een bron van werk vinden.

De Stad zou eigenares worden van de platen aan de graveurs besteld en zij zou zorgen, dat deze behoorlijk gedrukt en aan gematigden prijs in den handel gebracht worden. In het ontwerp van hervorming onzer Koninklijke Akademie is er, naar ik vernam, spraak van het inrichten eener Chalcographie; de platen van het Museum Plantijn waren aangeduid als een eerste kern hiervan kunnende uitmaken. Wil men echter dat die Chalcographie haren naam waardig zij dan moet zij uitgebreid worden en van jaar tot jaar aangroeien. Geen beter middel ware hiertoe denkbaar dan de bestelling van platen aan onze graveurs zooals ik die honger omschreef.

Het plan, thans volledig blootgelegd, dat Rooses trachtte te verwezenlijken, is duidelijk: hij wilde een dubbele reeks reproducties naar Rubens aanleggen: een documentaire in photo-

graphie, welke in betrekkelijk korten tijd kon samengesteld worden, en een artistieke in gravure, die met de jaren steeds volledi ger zou worden.

* * *

Intusschen had Rooses door talrijke aanwinsten ijverig de betrekkelijk kleine verzameling prenten, die het oorspronkelijk bezit van het Museum had uitgemaakt, aanzienlijk uitgebreid. Alhoewel, voor zoover mij is bekend, daaromtrent geen formeel besluit werd genomen, lag het toch in zijn bedoeling - zooals nog nader blijken zal, - van deze collectie niet de illustratie te maken van de ontwikkeling der graphische kunst in Plantin's tijd, maar wel een werkelijk prentencabinet, waar zoo volledig mogelijk de oude en moderne Antwerpsche graveurs - maar dan ook deze alléén[4] - zouden vertegenwoordigd zijn. In 1883 werd echter een beslissing getroffen die noodlottig voor Rooses' onderneming had kunnen worden:

Antwerpen, 5 Juli 1883.

Den heeren Burgemeester en Schepenen der Stad Antwerpen,

Mijne Heeren,

Ik ben in het bezit van uwen brief van 3 Juli ll. waarbij Gij mij laat weten, dat mijn voorstel om eenige prenten van den heer Fr. Lauwers aan te koopen voor het Stedelijk prentenkabinet door U verworpen werd. De beweegredenen tot dit besluit waren ‘dat de 500 franks, die in het Algemeen Krediet van het Museum begrepen zijn, bestemd zijn om de verzameling der oude plaatsnijders te volledigen, maar niet om er eene van hedendaagsche meesters te vormen, aangezien zulk eene in de Akademie bestaat, die steeds wordt voortgezet, en dus een dobbel met de mijne zou uitmaken’.

Daar het mij voorkomt dat deze Uwe beslissing op een misverstand berust, heb ik de eer nogmaals aan te dringen op den door mij voorgestelden aankoop. Het prentenkabinet der Stad Antwerpen, zooals het werd aangekocht van den heer Terbruggen en door mij sedert 1880 werd volledigd, bevat niet enkel oude meesters, maar ook nieuwe, zoowel levende als afgestorvenen. Herhaaldelijk heb ik U toelating verzocht om werken van levende graveurs aan te koopen en nooit werd mij die geweigerd. Op deze

(4) Cf. den brief van 19 Maart 1898, waarin een voorstel tot den aankoop van koperplaten wordt afgewezen, omdat zij niet het werk zijn van Antwerpsche kunstenaars.

wijze zijn door U in de laatste jaren den door mij voorgestelden aankoop van werken der heeren Verlat, Lamorinière, Michiels, Willem Linnig vader en zoon, Verhaert en twintig anderen goedgekeurd. Het is dus geene verzameling die ik heb aangelegd, maar eene die ik heb voortgezet.

Ik zou het zeer betreuren voor het Stedelijk prentenkabinet moest er voortaan een anderen weg gevolgd worden. Eerstens toch zijn wij nu in de mogelijkheid in zeer voordeelige voorwaarden onze verzameling te volledigen, daar wij van de kunstenaars zelven buitengewoon fraaie en uitzonderlijke afdrukken hunner werken aan redelijke prijzen kunnen koopen, iets wat wellicht later onmogelijk wordt. Ten andere, geloof ik niet dat deze onze verzameling dubbels bevat. Ik meen toch stellig te weten, dat er in de Akademie geene verzameling van moderne Antwerpsche graveurs bestaat, die eenigszins volledig zij of met het oog om eene dergelijke verzameling te vormen aangelegd zij.

Ik heb om deze redenen de eer U te verzoeken op uwe beslissing terug te komen en mij toe te laten de prenten door den heer Lauwers aangeboden, te koopen.

Aanvaardt, Mijne heeren, de verzekering mijner eerbiedige hoogachting.

Rooses' argumentatie en het prestige dat hij bij de bewindvoerders genoot, behaalden de bovenhand. Het bestaan van het Stedelijk Prentencabinet was verzekerd en stilaan ging men het als een zelfstandige instelling beschouwen. In een brief van 13 October 1888[(5)], gericht tot den Burgemeester, stipt Rooses aan:

Bij deze gelegenheid moet ik U nogmaals doen opmerken dat op het kleine krediet van het Museum betaald wordt wat wij uitgeven voor het Stedelijk Prentenkabinet, dat geen eigenlijk deel uitmaakt van de verzamelingen van het Museum Plantin-Moretus, maar in dit Museum is neergelegd en zonder eigen budget is. Met een bijgevoegd krediet te vragen voor onze bibliotheek doe ik dus niets anders dan te verzoeken, dat aan dit budget worde teruggegeven wat er aan ontnomen wordt voor aankoop van gravuren'.

Dit speciale crediet werd voor de eerste maal in 1890 toegestaan en daarmee werd in feite de administratieve onafhankelijkheid van het Stedelijk Prentencabinet erkend.

In 1886 werd een begin gemaakt met het catalogiseeren der prentenverzameling; einde 1891 waren 3740 nummers afge-

(5) Het origineel van dezen brief wordt bewaard in het Stadsarchief (Modern Archief 240/8 n^{r} 2).

handeld; in den loop van 1893 werd het werk voltooid. In 1899 werd

'... de methodische katalogus van het prentenkabinet opgemaakt en in een afzonderlijk register overgeschreven, ten dienste der bezoekers van de leeszaal en ter vervanging van den gedrukten catalogus der verzameling Terbruggen, die tot nu toe werd gebezigd. Het gezamenlijk getal der gecatalogeerde prenten of prentenreeksen bedraagt 5432' (Jaarverslag 1899)[(6)].

Intusschen werd in 1890 besloten tot

'... het overbrengen der gravuren en fotografiën naar de werken van Rubens uitgevoerd ten getalle van 1042 stuks. Deze werden tot nu toe in het Museum Plantijn-Moretus bewaard en zijn sedert Augustus 1890 in het nieuwe Museum tentoongesteld. De ondergeteekende (d.i. M. Rooses) maakte van deze werken eenen beknopten Catalogus, gedrukt ten gerieve der bezoekers'. (Jaarverslag 1890).

Rooses' bedoeling was met in het Museum van Schoone Kunsten hetzij een tweede Prentencabinet op te richten, hetzij het reeds bestaande in zijn geheel naar het nieuwe gebouw over te brengen; blijkbaar besloot hij slechts tot de verhuizing der bedoelde verzameling omdat zij in het Museum Plantin-Moretus, bij gebrek aan ruimte, niet kon worden ten toon gesteld. Dat het bestaan van het Stedelijk Prentencabinet in zijn geest integraal moest gehandhaafd blijven, blijkt wel uit den volgenden brief van 1898:

Antwerpen, 7 november 1898.

Heer Burgemeester,

Gij vraagt mijn advies over bijgaanden brief, waarbij de heer Paul Leroi 54 gravuren naar Antwerpsche meesters aanbiedt onder voorwaarde dat deze ten eeuwigen dage zouden bewaard blijven in het Museum van Schoone Kunsten.

Het aanbod schijnt mij belangrijk genoeg om in dank aangenomen te worden, niet om het onder bezwarende voorwaarden te aanvaarden. Op het eerste zicht zijn al die gravuren stukken, welke in de laatste jaren verschenen als illustratie in een Fransch tijdschrift aan Schoone Kunsten gewijd.

(6) In 1901 werd 'de catalogiseering der portretten en der platen in boeken voorkomende... aangevangen en voltooid'. (Jaarverslag 1901).

Het komt mij onmogelijk voor den heer Leroi toe te staan dat zijne gravuren zouden bewaard worden in het Museum van Schoone Kunsten. Er zijn daar geene andere gravuren dan die welke naar Rubens gesneden zijn, en er is ook geene plaats voor andere, ten zij men ze ergens stoppe in eene kast ontoegankelijk en onzichtbaar voor het publiek.

Wat wel zou kunnen aangenomen worden en wat ik u raad voor te stellen aan den heer Leroi is zijn gift te aanvaarden onder voorwaarde dat de gravuren ten eeuwigen dage bewaard blijven in het Stedelijk prentenkabinet, dat zich bevindt in het Museum Plantin-Moretus. Mocht hij er later de voorwaarde bijvoegen dat die stukken zouden ten toon gesteld worden, dan zou ik ook het toestaan dier voorwaarde afraden, omdat in ons Museum wel werken van Antwerpsche graveurs maar niet van vreemde graveurs naar Antwerpsche meesters ten toon gesteld zijn en de aangeboden gravuren tot die laatste soort behooren.

Aanvaard, Heer Burgemeester, de verzekering mijner bijzondere hoogachting.

* * *

Rooses' werkzame geest ontwierp steeds nieuwe plannen.

Naast de prenten bezat het Museum ook een belangrijke verzameling oorspronkelijke koperplaten. In het verslag over het jaar 1894 schreef de onvermoeibare Rooses:

‘Onder de voornaamste aankoopen vallen nog te vermelden... de koperen platen geëtst door J.B. Michiels naar de muurschilderingen der Leyszaal op het Stadhuis.

Deze laatste aanwinst gevoegd bij die der etsen van H. Leys het vorige jaar gekocht en bij de 250 koperen platen ons geschonken door de Antwerpsche Etsersvereeniging zal de kern vormen eener Antwerpsche Chalcographie, die hopen wij langzamerhand zal aangroeien’.

Een nieuw en uitgebreid arbeidsveld was aldus aangewezen[7].

Deze schatten, die - buiten enkele ten toon gestelde specimina - verborgen lagen in de kasten van het Museum, moesten onder de oogen van het kunstminnend publiek gebracht worden.

Op 23 Februari 1895 reeds legde Rooses het College van Burgegemeester en Schepenen een plan ter goedkeuring voor, strekkende tot het uitgeven der koperplaten geëtst door J.B. Michiels naar

(7) Met de schikking en de beschrijving der koperplaten werd in 1901 een aanvang gemaakt (Jaarverslag 1901).

de muurschilderingen der Leyszaal in het Stadhuis, met verklarenden tekst van P. Génard. Maar de onderneming zou weldra op breederen leest geschoeid worden. In hetzelfde jaar 1895 werd

'... een ontwerp voor het uitgeven van verscheiden albums bevattende de voornaamste verzamelingen van houten en koperen platen en van lettersoorten welke het Museum bezit... opgemaakt en aan het onderzoek der besturende Commissie onderworpen' (Jaarverslag 1895).

Het voorstel werd goedgekeurd en de uitvoering ervan op 1 December 1896 toevertrouwd aan den uitgever Maes te Antwerpen. In 1898 maakte deze een aanvang met het publiceeren der platen; afdrukken van een reeks van zes etsen door Peter Boel werden vervaardigd en te koop gesteld. Maar met dezen uitgever vlotte het niet best, en in 1900 stelde hij zelf voor de onderneming over te laten aan 'De Nederlandsche Boekhandel', eveneens te Antwerpen. Deze toog onmiddellijk aan het werk. Ziehier de indrukwekkende lijst der albums en afzonderlijke prenten die deze firma in den loop van het jaar 1900 voor het Museum liet verschijnen:

'De passie door Lucas van Leiden in 14 platen
Het Getijdenboek van Crispijn van de Passe in 46 id.
Negen etsen van baron Leys
De Aanbidding der herders door Vorsterman naar Rubens
De Aanbidding der Koningen id. id.
Christus met de HH. Vrouwen id. id.
De Kleine Aanbidding der herders id. id.
Christus aan het Kruis door Schelte a Bolswert naar van Dijck
Verder is begonnen met de uitvoering van de volgende werken:
Het Getijdenboek door Jan Wiericx in 12 platen
De Emblemata van Hadrianus Junius met houten platen in eene Latijnsche en eene Nederlandsche uitgave en
Titels en portretten naar Rubens gegraveerd voor de Plantijnsche drukkerij
De Zaal Leys gegraveerd door J.B. Michiels 7 platen (Jaarverslag 1900).

* * *

In 1901 werd nogmaals het bestaan van het Stedelijk Prentencabinet bedreigd. Ziehier het gloedvolle pleidooi dat Rooses tot het Gemeentebestuur richtte tot handhaving van een instelling, die hem zoo nauw aan het hart lag en waarvoor hij zooveel jaren had geijverd[8]:

Antwerpen, 22 Januari 1901.

Den heeren Burgemeester en Schepenen der Stad Antwerpen,

Mijne Heeren,

Bij toeval verneem ik dat het krediet van 500 fr. sedert vele jaren op het Stedelijk budget gebracht voor het prentenkabinet van Antwerpen geschrapt is voor het loopende jaar. Hadde ik kunnen vermoeden dat dergelijke maatregel zou voorgesteld worden ik hadde het mij tot plicht gerekend u in te lichten over de bestemming dier som. Overtuigd als ik ben dat de schrapping enkel uit een misverstand voortvloeit ben ik zoo vrij u deze inlichtingen toch te zenden in de vaste hoop dat Gij op de eene of andere wijze het geschrapte artikel weer zult kunnen herstellen.

Vijf en twintig jaar geleden kocht het Stedelijk bestuur de prentenverzameling van den heer Terbruggen tegen eene som van 40.000 frs; sedert dien is deze aangevuld in zooverre de karige middelen van het Museum ons dit toelaten en op dit oogenblik heeft zij stellig eene waarde van ruim 50.000 frank. Een deel der prenten is in de zalen van het Museum ten toon gesteld. Het is de eenige openbare verzameling van dien aard, welke te Antwerpen bestaat, het eenige blijk van eerbied welk door het Stedelijk bestuur gegeven wordt voor onze oude graveerschool, die eene eeuw lang de bloeiendste van Europa was en die nog heel de wereld door geroemd wordt als een der Kunstuitingen waarop Antwerpen terecht mag roem dragen. Het is daarbij het eenige blijk van belangstelling door uw bestuur gegeven aan onze hedendaagsche graveerkunst, die helaas! al te deerlijk verwaarloosd wordt; haar die geringe bijdrage onttrekken, zou beduiden dat Antwerpen niets meer over heeft voor dit kunstvak en het niet meer de moeite waardig acht werken onzer hedendaagsche kunstenaars plaats te laten nemen bij die hunner voorgangers. Dit kan, dunkt mij, uw inzicht niet zijn.

In het Museum Plantin-Moretus hebben wij getracht zooveel mogelijk eene verzameling tot stand te brengen van koperen platen van Antwerpsche meesters; behalve die welke wij hier vonden bij den aankoop van de Aartsdrukkerij en hare verzamelingen hebben wij in de laatste jaren gekocht de etsen van Leys, van Hendrik de Braekeleer, van Jozef Linnig, een deel

(8) Het origineel van dezen brief wordt bewaard in het Stadsarchief (Modern Archief 240/8 n^{r} 2); wij drukken hier dezen tekst over: hij wijkt slechts van het klad af door enkele kleine verschillen in de spelling.

der gesneden platen van J.B. Michiels en vele afzonderlijke stukken. Op dit oogenblik ben ik in onderhandeling om die van Willem Linnig, junior, aan te koopen. Zoo verrijkt stilaan onze verzameling en zoo kunnen wij voor totalen ondergang de werken onzer kunstenaars bevrijden, niet alleen door ze te bewaren, maar ook door ze te laten herdrukken. De uitgave der oude en nieuwe kopergravuren, toebehoorende aan het Museum heeft voor de Stad aan de 10%, die de uitgever verplicht is haar te betalen, verleden jaar eene som van ruim 500 frs opgebracht.

Om van den eerbied voor de kunst der voorouders te getuigen, om de jongeren aan te moedigen, om onze verzamelingen bij te houden en de koperen platen, die ons te koop worden aangeboden te kunnen verkrijgen, behelpen wij ons met de geringe som van 500 frank: ik kan niet veronderstellen dat het uw wensch en uw vaste wil zij ons die te onttrekken.

Daarom neem ik de vrijheid u te verzoeken, op het genomen besluit terug te komen, of op eenige andere wijze de geschrapte som weer te onzer beschikking te stellen.

Aanvaardt, Mijne Heeren, de verzekering mijner bijzondere hoogachting.

* * *

Wij hebben, in den loop van dit reeds te lange overzicht, slechts terloops M. Rooses' wetenschappelijken arbeid aangeraakt. Het ligt niet in onze bedoeling daar thans nader op in te gaan. Het weze ons niettemin veroorloofd hier nog den brief[9] aan te halen, dien hij aan het Gemeentebestuur stuurde bij de voltooiing van zijn standaardwerk, ‘L'Oeuvre de Rubens’: in zijn geest immers was de studie van Antwerpens' grootsten meester onafscheidbaar verbonden met zijn werkzaamheden in het Museum.

Antwerpen, 10 October 1892.

Den heeren d.d. Burgemeester en Schepenen der Stad Antwerpen,

Mijne Heeren,

Ik zend U heden de acht exemplaren van het vijfde deel van mijn OEuvre de Rubens voor welke de Stad heeft ingeschreven.

Met dit deel is het werk dat Gij mij in 1877 hebt opgedragen voltooid.

Ik had gehoopt en U beloofd het veel eerder te voleindigen, maar terwijl ik de noodige bouwstoffen verzamelde en ze benuttigde is het werk

(9) Deze brief is niet door Rooses zelf in het register neergeschreven, maar werd door een bediende gecopiëerd.

zwaarder gebleken dan ik geraamd had en in plaats van een boekdeel in 8° van 320 bladzijden zonder platen is het uitgedijd tot vijf boekdeelen in 4° van 1876 bladzijden met 430 platen.

Toen ik mijne bouwstoffen in voldoende hoeveelheid verzameld acchtte, heb ik bemerkt dat het wenschelijk was dat ik de eerste studiereizen die ik er voor gemaakt had hernam om met gerijpte kennis van zaken te herzien wat ik eene eerste maal, onvoldoende voorbereid, gezien had.

Zoo heb ik eerst al de Museums van Europa bezocht en de meeste hunner een tweede maal, die van Frankrijk, England en Duitschland drie of viermaal bestudeerd. Deze reizen heb ik daarbij benuttigd om onze verzameling van gravuren en fotografiën naar Rubens' werken te vormen. En zoo heeft mijn werk mij in plaats van drie jaar zooals ik eerst geraamd had vijftien jaar bezig gehouden. Eindelijk is het tot stand gekomen en het gebruik dat er in de nieuwste Catalogussen van Museums en in de jongste geschiedenissen der Kunst van gemaakt wordt geeft mij de overtuiging, dat ik niet nutteloos heb gewerkt, dat ik een boek heb geleverd, dat ernstig zal bijdragen tot betere kennis van onzen grooten meester en dat aldus aan Uwe inzichten zal voldoen.

Het is dank aan Uwe uitnoodiging dat ik het heb ondernomen, het is dank aan de toelage, die een deel mijner reiskosten vergoedde en aan de verzameling van gravuren en fotografiën gevormd op kosten van Stads- en Staatsbestuur, dat ik in staat ben gesteld het te voltooien in gunstiger voorwaarden dan ooit iemand gegeven werden.

Ik druk hierbij voor de genoten ondersteuning en aanmoediging mijn hertelijken dank uit aan het Stedelijk bestuur.

Ik mag niet eindigen zonder met hoogachting en erkentenis te vermelden de wijze waarop de heer Maes mijn uitgever zonder eenige geldelijke toelage mij geholpen heeft in het tot stand brengen van het omvangrijke en kostelijke werk. Het ware moeilijk of liever onmogelijk buiten hem iemand binnen of buiten ons land te vinden, die dergelijke onderneming hadde durven aanvangen en die ze met zooveel toewijding en onbekrompenheid hadde ten einde gebracht.

Aanvaardt, Mijne Heeren, etc.

* * *

Op 1 October 1901 werd plechtig het 25 jarig bestaan van het Museum Plantin-Moretus gevierd. Te dier gelegenheid werd door het Stadsbestuur hulde gebracht aan de toewijding en de kunde van hen die, voor leek en geleerde, het Plantijnsche huis tot een wereldberoemd centrum van kunst en cultuur hadden weten te maken: Max Rooses en Emm. Rosseels.

Voor dezen laatste was het een afscheid: op hoogen leeftijd nam Rosseels in 1902 ontslag. Rooses echter, nog vol energie

en vervuld van steeds grootere plannen, keek alweer naar de toekomst. Ziehier den brief, dien hij, uit hun beider naam, daags na de plechtigheid, aan de stadsoverheid stuurde:

Antwerpen, 2 October 1901.

Den heeren Burgemeester en Schepenen der Stad Antwerpen,

Mijne Heeren,

Nog onder den indruk van de voor ons heugelijke gebeurtenis van gisteren komen wij U bedanken voor het nieuwe en hooge blijk van welwillendheid welke Gij ons gegeven hebt; voor de vriendelijke wenschen, door U uitgebracht, voor de aanzienlijke geschenken ons door U in naam van het Gemeentebestuur aangeboden.

Wij wisten wel welk goed hart Gij ons toedraagt en welke belangstelling Gij en uwe voorgangers in den raad van Burgemeester en Schepenen altijd getoond hebt voor het Museum Plantin-Moretus; dit nieuwe bewijs van toegenegenheid voegt een reden van dankbaarheid te meer bij al diegene welke wij reeds jegens U persoonlijk en jegens het Stadsbestuur bezaten en zal ons een nieuwe spoorslag zijn om het vertrouwen te verdienen dat ons betoond werd en om de zaak die ons opgelegd is met algeheele toewijding te vervullen.

Aanvaardt, Mijne Heeren, met deze uitdrukking onzer dankbaarheid die van onze bijzondere hoogachting.

* * *

Ten slotte willen wij nog even de groote lijnen van Max Rooses' activiteit gedurende de eerste vijf en twintig jaar van zijn conservatorschap, zooals zij te voorschijn treden uit de hier medegedeelde brieven, overschouwen.

1) *De bibliotheek.* Max Rooses vatte het plan op de bij den aankoop van het Plantijnsche Huis voorhanden zijnde bibliotheek aan te vullen, met het doel 1° al de uitgaven van Plantin en van de Moretussen bijeen te brengen, en 2° een zoo volledig mogelijke verzameling van Antwerpsche drukken aan te leggen. Met het oog hierop volgde hij met de grootste nauwgezetheid de internationale boekenmarkt.
   Van meet af aan heeft Rooses er ook voor gezorgd, dat in het Museum een degelijke werkbibliotheek zou voorhanden zijn,

bestaande uit moderne werken over bio- en bibliographie, geschiedenis, boekdrukkunst en kunstgeschiedenis.
Heel de bibliotheek werd onder zijn leiding geordend en gecatalogiseerd.

2) *Het archief.* De zeer uitgebreide verzameling hoogst belangwekkende documenten werd door Rooses volledig gerangschikt en gedeeltelijk geïnventariseerd. Bovendien vulde hij het bestaande fonds aan met copieën van belangrijke bundels als deze van Baron Renette en van Simancas, en de correspondentie van Arias Montanus te Stockholm.
3) *Het prentencabinet.* Rooses is de stichter van het Antwerpsch Stedelijk Prentencabinet. Uitgaande van de betrekkelijk gering aantal prenten, die samen met het Plantijnsche Huis werden aangekocht, heeft hij een uitgebreide verzameling gravures en teekeningen aangelegd, waarin hij de graphiek zoowel van moderne als van oude Antwerpsche kunstenaars wilde vertegenwoordigd zien. Ook deze collectie werd door hem volledig gecatalogiseerd.
4) *De Rubens-verzameling.* Rooses' werk is ook het aanleggen van een zoo volledig mogelijke verzameling van reproductie's naar Rubens' werken. Als man der wetenschap en als kunstminnaar zag hij deze onder tweeërlei vorm: een documentaire collectie in photographie en een artistieke in gravure.
5) *De chalcographie en de uitgaven van het Museum.* De verzameling oorspronkelijke koperplaten werd door Rooses aanzienlijk uitgebreid en verschillende series van deze platen evenals van de houtblokken werden door zijn zorgen, hetzij als losse prenten, hetzij in boekvorm uitgegeven.

Uit dit vluchtig overzicht van Rooses' arbeid als conservator - en dit slechts tot 1901 - dringt zich het besluit op dat hij de ware organisator der Plantijnsche verzameling is geweest en dat hij de richtlijnen heeft vastgelegd waaraan ook in de toekomst zijn opvolgers zich zouden te houden hebben. Hij heeft echter meer gedaan dan grondslagen gelegd: hij heeft ook uitgewerkt en verwezenlijkt. Nog heden zijn de zoekers, die in het rijke materiaal van het Museum Plantin-Moretus komen putten, aan Conservator Max Rooses veel verschuldigd.

* * *

Het zal den lezers opgevallen zijn dat Rooses' werkzaamheid zich vooral heeft geconcentreerd op het dienstbaar maken der Plantijnsche verzamelingen voor wetenschappelijk onderzoek en studie. Bij sommigen onder hen heeft dit wellicht eenige bevreemding verwekt. De meeste, zelfs trouwe bezoekers toch kennen het Museum slechts als een bijzonder gaaf bewaarde woning en drukkerij uit vroeger eeuwen, waar enkele mooie boeken, prenten en schilderijen zijn ten toon gesteld, en waarvan de poëtische stemmigheid en de schilderachtigheid vooral het hart van den dichter en het oog van den kunstschilder moeten treffen. Zij bevroeden niet wat al kostbare documenten voor de cultuurgeschiedenis van ons land dit huis bergt: de kunsthistoricus vindt er hout- en kopergravures, schilderijen, teekeningen, miniaturen, kunstdrukken, en veel bescheiden over deze werken en hun makers; de philoloog en de geschiedschrijver der litteratuur beschikken er over manuscripten, oude en zeldzame uitgaven, bijna onbekende pamphletten, en honderden brieven van letterkundigen, geleerden en humanisten; de economist treft er een ontzaglijke documentatie aan over het boekbedrijf door de eeuwen heen, en allerlei stukken van den meest verscheiden aard, die betrekking hebben op menigvuldige andere takken van de economie, en in verband staan met de drukke handelsrelaties en de veelzijdige bedrijvigheid der ‘Meesters van den Gulden Passer’; de historicus ten slotte ontdekt in al deze bronnen en in private archieven van de familie de geestesgesteldheid, bekommeringen en verzuchtingen onzer voorouders en verneemt er den weerklank der gevoelens, die de veel-bewogen en vaak dramatische gebeurtenissen der voorbije eeuwen in hun gemoed hebben gewekt.

Jaren lang heeft Rooses gewerkt aan het verzamelen, uitbreiden, rangschikken en beschrijven van dit zoo verscheiden als kostbaar materiaal, opdat de opzoekingen van hen die zich aan de studie der genoemde disciplines wijden, zoo vruchtbaar mogelijk zouden zijn. In zijn geest werd door zijn opvolgers deze taak voortgezet. Mocht er steeds in ruimere mate van de aldus geboden mogelijkheden gebruik gemaakt worden: het ware de mooiste hulde, die men aan de nagedachtenis van Max Rooses brengen kan.